

**Чернігівський державний педагогічний університет
імені Т.Г.Шевченка**

**Кафедра українознавства
і політології**

**До 60-річчя визволення України від
фашистських загарбників**

**Вища школа:
проблеми, пошуки, тенденції**

**Матеріали
науково-методичного
семінару**

Випуск шостий

**Чернігів
2004**

ББК 63.3 (4 Укр) 5
М-99

**Вища школа:
проблеми, пошуки, тенденції**

Матеріали науково-методичного семінару

- Чернігів, Чернігівський державний
педагогічний університет імені Т.Г.Шевченка.
- 2004. - 143 с.

Друкується за постановою вченої ради
Чернігівського державного педагогічного
університету імені Т.Г.Шевченка

Керівник науково-методичного семінару: **М.М.Острянко**,
кандидат історичних наук, доцент

Рецензенти: **М.К.Бойко**, доктор історичних наук, професор
В.Й.Борисенко, доктор історичних наук, професор

Відповідальний редактор та упорядник: **В.М.Половець**,
завідувач кафедри українознавства і політології,
доктор історичних наук, професор

Матеріали подаються в авторській редакції

ISBN 966-533-339-3

ББК 63.3 (4 укр) 5
М-99

© Автори статей, 2004
© В.М. Половець, 2004

З М І С Т

ПЕРЕДМОВА.....	4
----------------	---

ДОПОВІДІ на науково-практичній конференції

Половець В.М. 60-річчя визволення України від фашистських загарбників: історіографія проблеми.....	5
Молочко В.К., Молочко Н.О. Велика перемога (до 60-річчя визволення України від німецько-фашистських загарбників та Дня Перемоги)	24
Острянко М.М. Боротьба українського народу за визволення від фашистського поневолення в роки Великої Вітчизняної війни.....	46
Пиріг П.В. Партизанський рух на Україні під час Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр.....	62
Редько О.Ф. Освітяни України в роки Великої Вітчизняної війни.....	53

ПОВІДОМЛЕННЯ

Мисюра О.О. Патріотизм і героїзм - морально-політичні складові великої перемоги.....	94
Буденний В.Й. Героїка війни у творчості поетів і письменників.....	101
Яцун О.І. Втрати України у Великій Вітчизняній війні.....	107
Акименко І.М. Україна у системі міжнародних зв'язків після другої світової війни.....	112
Голець В.В. Масова антифашистська боротьба патріотів Чернігівщини в роки Великої Вітчизняної війни.....	119
Супрун Т.В. Вулиці і площі міста Чернігова як пам'ять про героїв війни.....	129

ПЕРЕДМОВА

Шостий випуск матеріалів науково-методичного семінару «Вища школа: проблеми, пошуки, тенденції», започаткованого на кафедрі українознавства і політології у 1998-1999 навчальному році, включає доповіді і повідомлення викладачів кафедри на науково-практичній конференції, присвяченій 60-ій річниці визволення України від фашистських загарбників.

Друга світова війна, складовою частиною якої була Велика Вітчизняна, для українського народу розпочалася ще з вересня 1939 року. Двічі прокотилася вона вогняним смерчем Україною, спопеляючи пронизала серця і душі, опалила кожну сім'ю та оселю, кожне життя. Саме тому проблеми війни, її гірка правда ніколи не полишать нас. Події війни, яка палахкотіла на українському полі 1225 днів, не перестають вражати силою народного духу, величчю подвигу мільйонів, що піднялися на захист Батьківщини, своїх осель і родин. Тема героїзму в роки війни нескінченна, її вічне джерело, витoki якого у народній пам'яті, закарбоване іменами тих, хто поліг в ім'я Перемоги. Ця пам'ять незгасна - вона у людських серцях. Народ, осяяний історичною пам'яттю, - нездоланий. Ми мусимо вивчати і знати, не забувати ціну війни і перемоги. Передавати молодому поколінню правду про війну, давати відсіч тим, хто намагається кинути в забуття горду славу нашого народу, «переглянути» і «переосмислити» по-новому історію війни обов'язок старшого покоління. Висвітленню цих проблем і була присвячена науково-практична конференція викладачів і студентів, яка відбулася 26 вересня 2004 р.

В.М. Половець, завідувач
кафедри українознавства і політології

ДОПОВІДІ

на науково-практичній конференції

В.М.Половець,
професор

60-РІЧЧЯ ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ ВІД ФАШИСТСЬКИХ ЗАГАРБНИКІВ: ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

28 жовтня 2004 р. виповнилося 60 років з часу визволення української землі від фашистів. Велика Вітчизняна війна 1941-1945 рр., як важлива складова другої світової, залишила глибокий слід в історичній долі України і її народу. Істориками підраховано, що на території України війна не припинялася 1225 днів і стала ареною жорстоких кровопролитних боїв, у ході яких була знищена значна кількість озброєння і бойової техніки ворога. Саме з Україною та з південним напрямом як географічним її продовженням, пов'язані основні і вирішальні події на всьому 4500-кілометровому радянсько-німецькому фронті.

У системі фронтів другої світової війни цей фронт став центральним і вирішальним: в 1941-1945 рр. тут були зосереджені головні сили вермахту – від 57.1% до 76.7% загальної кількості дивізій, причому 60.6% з них було розгромлено саме на цьому фронті¹. З огляду на своє стратегічне значення, Україна як центральний плацдарм війни майже весь час була місцем найбільшої концентрації військ та озброєнь воюючих сторін. Апогеєм битви за Україну став період з осені 1943 р. до осені 1944 р. Саме в цей час ставка ВГК зосередила на її території майже половину діючої Червоної армії, до 42% стрілецьких і 80% танкових і механізованих з'єднань. У боях за визволення території України від фашистів приймали участь 8 радянських фронтів: Центральний (з 20.10.1943 р. – Білоруський, а згодом 1-й Білоруський), Воронежський (з 20.10.1943 р. – 1-й Український), Степовий (з 20.10.1943 р. – 2-й Український), Південно-Західний (з 20.10.1943 р. – 3-й Український), Південний (з 20.10.1943 р. – 4-й Український) та ін.²

Мільйони воїнів Червоної Армії – синів і дочок усіх народів Радянського Союзу боролися за Україну з фашистськими загарбниками в 30-ти загальновійськових, 10-ти танкових, 7-ми повітряних арміях, 8-ми кавалерійських корпусах, значна частина серед яких були гвардійськими (найкращими) військами.

Найдобріші війська в битві за Україну брали участь і з боку фашистів, до складу яких входили дві групи армій «Північна Україна» і «Південна Україна». На кінець 1943 року на південній ділянці фронту німецько-фашистські війська становили майже 41% усіх піхотних і 72% танкових сил, задіяних на радянсько-німецькому фронті³.

Велика концентрація сил під час визволення України стала характерною ознакою майже всіх стратегічних і фронтових операцій на її території, що пояснює увагу істориків до висвітлення цієї проблеми. Утворення незалежної і суверенної Української держави створило сприятливі умови для започаткування об'єктивного, наукового дослідження історії України зазначеного періоду, рішучого подолання штампів і стереотипів, які були характерними для історіографії попередніх років.

У вітчизняній науці склалася така періодизація історіографії війни: перший період – з 1941 по 1945; другий – перше повоєнне десятиріччя; третій – з другої половини 50-х до середини 80-х років. З 1985 р. розпочався сучасний, новітній період вивчення історії війни.

I.

До **першого періоду** належить література, видана в роки війни, головною темою якої були поточні події на полі брані. Разом з тим розпочався збір документів, фактологічної бази історії війни. Літопис війни творили не лише професійні історики, а й письменники, публіцисти, громадські діячі, журналісти. Окреме місце в їхньому творчому доробку посіли праці, в яких на підставі свідчень очевидців і переконливих фактів розкривалися злочини фашистів.

Дійсно, перебуваючи тривалий час своєї історії у полі впливу Польщі, Росії і Радянського Союзу (польської, російської чи радянської історіографії), Україна не мала власне своєї історіографії в її цілісному національно-державному вимірі. Без урахування цього визначального фактора створювалася й історія України часів війни, чому ми й досі не маємо «суто українськоцентричної версії історії України 1941-1945 рр.»⁴ Для відродження української історії і створення української історіографії війни, вільної від впливу будь-яких ідеологій і зарубіжних історіографій, необхідно дбати «про наукову розробку концепцій діалектично взаємопов'язаних проблем: власне історії України і всесвітньої історії з врахуванням особливостей України, які мають бути вписані в контекст один одного»⁵.

Визволення України від загарбників сприяло новому імпульсу історичних досліджень. Було поновлено перерваний окупацією збір

документів і матеріалів періоду 1941-1945 років. Після звільнення України кількість публікацій з історії війни помітно збільшилася. Вагомий внесок в цьому плані зробили публіцистичні праці українських письменників, громадських діячів, журналістів. Перш за все, це були доробки О.Довженка, М.Бажана, М.Рильського, П.Тичини, В.Сосюри, В.Василевської та інших авторів. Щоправда, публіцистика воєнних років містила немало неточностей, перебільшень та завищених оцінок. До того ж, не з власної волі автори «старанно» замовчували «незручні» події і факти, особливо першого періоду війни. Вийшла серія книжок, авторами яких були як воєнні, так і цивільні історики, твори їх присвячувалися битві за Україну та її окремим регіонам⁶.

Різні події з історії звільнення України розглядалися у виданих в 1945 р. повідомленнях та зведеннях Радінформбюро⁷. З'явилися перші свідчення безпосередніх учасників боротьби з окупантами в тилу ворога, серед яких були записки секретарів підпільних обкомів партії, командирів партизанських з'єднань В.А.Бегми, О.Ф.Федорова, С.А.Ковпака, В.А.Старикова та ін.⁸

Вийшли друком перші праці, присвячені внеску республіки в загальну перемогу над ворогом. У них лише фрагментарно висвітлювалася тема загального внеску України в розгром агресора. За підрахунками істориків за роки війни було видано близько 50 книг, брошур та збірників статей і півтори тисячі наукових і науково-популярних статей, нотаток та нарисів, що стали наріжним каменем у фундаменті української радянської історіографії війни⁹.

У перше повоєнне десятиріччя українська історична наука розпочала систематичне і цілеспрямоване вивчення історії республіки 1941-1945 рр. При АН УРСР була створена Комісія по вивченню історії Великої Вітчизняної війни, яка розробила широку програму, спрямовану на комплексне вивчення історії України в роки війни¹⁰. У комісії працювало 6 секторів, кожен з них збирав і систематизував документи про діяльність партизан і підпільників, економіку України та її внесок у зміцнення обороноздатності країни. Комісія застенографувала спогади 158 командирів і комісарів партизанських загонів і з'єднань, 198 Героїв Радянського Союзу, провела експедицію в окремі області, записала спогади понад 300 чоловік, збрала понад 1 тисячу документів. У своєму розпорядженні Комісія мала майже 133 тисячі документів і планувала видати 25 томів документальних збірників, які б відображали історію всіх областей України, підготувати більше 100 монографій з історії війни.

До наукової роботи залучалися кращі вчені республіки, викладачі вищих навчальних закладів, архівісти і аспіранти. Завдяки зусиллям українських науковців одразу після війни вийшли друком матеріали про злодіяння фашистських окупантів на Україні та збірники документів про історію окремих обалстей¹¹.

У 1949 р., на жаль, без достатніх підстав роботу Комісії з історії Великої Вітчизняної війни при АН УРСР було припинено, а згодом розформовано і музей-виставку «Партизани України у Великій Вітчизняній війні», який проводив важливу роботу по збиранню, накопиченню та опрацюванню документів і матеріалів. Такі дії центрального радянського керівництва загальмували пошуки дослідників, але не припинили їх.

II.

Упродовж **другого періоду** вивчення історії війни дослідники продовжували вивчати бойові дії Червоної Армії та битви за визволення України, підпільний і партизанський рух на окупованій території, відродження народного господарства республіки та внесок українського народу в Перемогу.

Характерною для української історіографії цього періоду стала тема подвигу міст-героїв. Історію ополченських з'єднань та винищувальних батальонів досліджували П.Н.Балковий, Л.І.Десенко, А.Т.Чеканюк¹². Вони показали динаміку створення загонів народного ополчення, їх соціальний, віковий, національний і партійний склад, участь у бойових операціях, взаємодію з регулярними частинами Червоної Армії.

Правдиві матеріали, точні спостереження та детальні описи подій містилися праці, присвячені безпосередньо висвітленню бойових операцій, пов'язаних з визволенням України¹³. В основному то були науково-популярні праці, в яких головним чином показувалися дії Червоної армії, розвиток бойових операцій окремих полків і дивізій, армій і флотів. Як правило, цивільна історія України в таких дослідженнях залишалася поза увагою.

Новим явищем в історичній літературі була поява мемуарних досліджень, до яких належали книги П.Вернигори, О.Федорова, С.Ковпака, М.Попудренка, С.Руднева, І.Туркевича¹⁴. Підготовлена безпосередніми учасниками боротьби з окупантами, така література розповідала широкому загалу читачів про рейди і походи партизан і підпільників, сміливі напади на гарнізони фашистів. Для науковців такі мемуари стали невичерпним джерелом інформації про форми і методи партизанської боротьби з окупантами, зв'язки з мирним населенням, планування і підготовку окремих операцій, характер і напрями удару по ворогу.

У середині 50-х років в Україні вперше було опубліковано узагальнюючу монографію М.І.Супруненка з історії УРСР 1941-1945 років¹⁵. Автор широко використав доробок попередників і залучив великий матеріал з фондів центральних і обласних архівів, опубліковані джерела, що дало можливість творчо переосмислити події в Україні в 1941-1945 рр., відмовитися від старих концепцій, проаналізувати причини тимчасових невдач Червоної армії, сталінських оцінок військових подій.

У монографії не тільки відсутні сталінські оцінки історії війни і посилання на його праці, але й зведені до мінімуму цитати з творів В.І.Леніна. Правда, натомість у відповідності з духом того часу було введено безліч цитат і положень із статей та виступів М.С.Хрущова.

Отже, у перше повоєнне десятиріччя авторами зроблений істотний внесок в історіографію війни, особливо в плані фактографічного збагачення історії України в роки війни. Вона стала більш насичена реальними подіями, конкретними прізвищами і фактами. Продовжувалося формування архівних фондів з історії війни, видавалися збірники документів, що дозволило історикам у межах даного історіографічного періоду зробити вагомий внесок у дослідження проблем історії другої світової війни.

III.

Третій, найбільш тривалий період історіографії (1956–1985 рр.), характерний далеко не однорідними, суперечливими процесами. Помітно активізувалися наукові пошуки істориків, зросла кількість публікацій, поліпшилася організація наукових досліджень та підготовка кадрів, що було пов'язано з ХХ з'їздом партії. Поступово почалося звільнення від сталінських концепцій війни, догматичних схем і штампів. У вересні 1957 р. навіть було прийнято постанову ЦК КПРС про підготовку багатотомної історії Великої Вітчизняної війни, але після жовтневого 1964 р. пленуму ЦК партії і приходу до влади Л.І.Брежнєва позитивні процеси почали поступово згортатися, набуло розмаху адміністрування і відродження колишніх стереотипів. Це явище в історії дістало назву «неосталінізму», що привело до нового замовчування і спрощеного трактування: у працях цієї доби відсутні проблеми оточення радянських військ, військовополонених, доля українців на окупованій території, не показувалися недоліки в організації партизанського руху і підпілля.

Разом з тим за визначених 30 років нашої історії, за підрахунками фахівців, вийшло майже 70% усієї наукової продукції, яка була опублікована, починаючи з 1941 р. Саме в цей час підготовлені і видані

усі відомі в республіці фундаментальні книги та збірники документів і матеріалів¹⁶. З другої половини 50-х до 70-х років українські археографи видали друком більше 40 збірників документів і матеріалів, які віддзеркалювали історію усіх областей УРСР в 1941-1945 рр. Помітним явищем в науковому і громадському житті став тематичний збірник «Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні», тритомник документів і матеріалів «Советская Украина в годы Великой Отечественной войны. 1941-1945»¹⁷. Опубліковані документи і матеріали значно розширювали дослідницькі можливості вчених і збагачували джерельну базу наукових розвідок.

Водночас у цей період почалася практика засекречування документів, які свідчили про недоліки і негативні явища в роботі партійних і радянських органів України. Дозволялося різними інструкціями вносити виправлення в джерела, що суперечило нормам археографії та науково-дослідницької етики.

Упродовж 1956-1985 років плідно вивчалася тема «Народне господарство України на службі фронту і тилу». У межах цієї проблеми основні зусилля були зосереджені на вивчення історії перебудови народногосподарського комплексу на воєнний лад і мобілізації ресурсів на відсіч агресорові¹⁸. Актуальною в ті роки була тема участі робітничого класу республіки в зміцненні економічного потенціалу та його трудові подвиги. Над нею працювала велика група провідних істориків, до якої належали М.З.Данилюк, М.І.Кравчук, І.І.Кондратюк, С.Н.Саженок, В.М.Мазило, М.М.Панчук, М.І.Яковенко та ін.¹⁹ Інтенсивно вивчалася історія транспорту республіки в 1941-1945 рр. Цей розділ історіографії поповнився працями М.З.Данилюка, М.М.Панчука, Є.І.Цимбала, М.І.Яковенко та ін.²⁰

Аналіз наукового доробку про визволення України, безпосередньо пов'язаний з відбудовою народного господарства, показує, що в 60-80-х роках особлива увага зверталася на висвітлення відродження усіх галузей важкої промисловості і дещо менше – легкої, місцевої та сільського господарства. В цілому народне господарство республіки, як свідчать дослідження, отримало посильну допомогу держави, а відразу після визволення почало працювати на потреби фронту²¹.

Конкретний внесок України у боротьбу з фашистами показано в усіх узагальнюючих працях, які вийшли друком у зазначений період²².

В історичній літературі того часу дещо гірше висвітлювалися, а то й зовсім оминалися сюжети про матеріальне життя звільненого населення, його моральний і фізичний стан, суспільно-політичні процеси в західноукраїнських землях.

Поza увагою істориків залишилася тема про українську церкву, її місце і роль в громадському і духовному житті в умовах війни. Не вивчалася історія української політичної думки воєнних років, суспільно-політична діяльність ОУН, взаємовідносини між різними націями, суспільно-політичне життя на окупованих землях, депортація.

З 60-х років в Україні сформувалися дослідницькі групи, які почали спеціалізуватися на вивченні окремих складових партизанського руху, формуванні загонів і з'єднань, їх складу, озброєнні, забезпеченні, побуту, взаємодії поміж собою та з регулярними частинами Червоної армії, їх участі у зриві гітлерівських планів, допомозі наступаючим військам у ході визвольних боїв за Україну. Провідними істориками дослідження визначених сюжетів були П.Т.Тронько, В.Ф.Мольченко, М.І.Петров, І.П.Стафійчук, М.М.Матвійчук, В.Д.Яценко та ін.²³ Висвітлення конкретно-історичних форм і проявів боротьби з окупантами обумовило українських вчених порушити питання теоретико-методологічного характеру, визначення окремих дефініцій, сфери їх використання, змісту понять «партизанський рух», «всенародна боротьба в тилу ворога», «рух опору». У відповідності з пануючою на той час марксистсько-ленінською методологією боротьба наших співвітчизників на окупованих землях розглядалася виключно з класових позицій, під суто політичним і класовим кутом зору, але незважаючи на такі розбіжності теоретичного характеру, в конкретно-історичному плані дослідники стверджували, що боротьба в тилу ворога була багатогранною, всенародною і одноставною.

Григорович Д.П., Дем'янчук І.Л., Коваль М.В., Надим'янов В.Ф., Ющенко М.Д. у своїх працях переконливо показували, що населення у переважній більшості не сприймало нацистську ідеологію та порядки, не втратило почуття гідності і любові до Батьківщини²⁴. Поступове накопичення краєзнавчої літератури створювало солідне підґрунтя для висвітлення проблеми визвольної боротьби Червоної армії на українській землі, що знайшло своє відображення в 26-томному виданні «Історія міст і сіл Української РСР» та в серії «Історія фабрик і заводів», у нарисах історії окремих міст і сіл. На підставі архівних джерел, у тому числі документів окупаційної влади М.В.Коваль, Л.В.Кондратенко, В.М.Нем'яний показали, що опір німецькому новому порядку носив систематичний і масовий характер, що допомагало діючій армії здійснювати визволення загарбаної території²⁵.

Авторський колектив «Историографии истории Украинской ССР», підсумовуючи вивчення бойових дій на українській землі в 1941-1944

рр., зробив висновок про те, що радянською історичною наукою успішно вирішені кардинальні проблеми воєнної історії Великої Вітчизняної війни, бойові дії на території Української РСР. Йшлося про те, що остаточно було з'ясовано суть стратегії Збройних сил, у тому числі значення стратегічної оборони, що поєднувала наступальні й оборонні операції у ході визволення українських земель від фашистів. З такими висновками неможливо погодитися. Залучення нових джерел і архівних матеріалів засвідчує, що для таких висновків потрібні більш поглиблені методологічні і конкретно-історичні осмислення «білих плям» війни, періоду «ліберального неосталінізму» і «показових» публікацій.

У радянській історіографії війни третього періоду провідне місце посідає висвітлення переможної ходи Червоної армії після Сталінградської битви та бойових операцій, пов'язаних з визволенням України в період з грудня 1941 р. до середини жовтня 1944 р. Автори загально-історичних та воєнно-історичних праць досить детально описували операції усіх чотирьох Українських фронтів: битви за Донбас, Дніпро, Крим, Карпати, Полісся і Чорномор'я²⁶. Важливе значення у вивченні історії війни мали праці про подвиги радянських воїнів на українських землях²⁷. Заслугують на увагу в цьому контексті праці, присвячені Героям Радянського Союзу. У них уперше і поіменно показано, що з 113 двічі Героїв Радянського Союзу 83 безпосередньо брали участь у боях на українській землі, а 845 солдат і офіцерів віком до 25 років були удостоєні звання Героя Радянського Союзу при визволенні її від фашистів²⁸.

В українській історіографії вагому роль відіграв перший серед видань такого плану збірник документів і матеріалів про дружбу і масовий героїзм радянських людей у битві за Україну. Переважна більшість таких документів була введена в науковий обіг уперше, а іменний показчик містив 2,7 тисяч учасників визволення України²⁹.

У 60-80-ті роки минулого століття історичні знання про воєнні операції на Україні значно поповнила меморіальна література, яка стала досить поширеною і популярною серед населення. Для дослідників вона містила важливі відомості про хід бойових операцій, звиятугу воїнів на Українській землі³⁰.

Отже, доробок третього історіографічного періоду історії України в роки визволення від фашистських загарбників свідчить, що, незважаючи на недоліки та застійні явища цих років, дослідники досягли певних зрушень: з'явилися сотні різноманітних публікацій, в яких

висвітлювалися всі аспекти і регіони бойових дій. Літопис війни суттєво поповнився новими джерелами, але об'єктивної і неупередженої інформації про визволення України від фашистів у них ще не було.

IV.

Про необхідність створення **нової історіографії проблеми**, яка б відповідала нормам і запитам демократичного суспільства, одним з перших висловився відомий дослідник воєнної історії М.В.Коваль. У його наукових доробках здійснено історіографічне та історіософське осмислення подій Великої Вітчизняної війни і місця в ній України³¹. Розглядаючи ряд актуальних проблем історіографії другої світової війни, автор особливу увагу звернув на становище в Україні під час фашистської окупації, партизанську боротьбу та рух опору, здійснення серії наступальних операцій, що сприяли звільненню території України та остаточне визволення українських земель.

Створення сучасної концепції історіографії визволення України від фашистів неможливе без своєрідної інвентаризації накопичених українськими істориками досліджень з основних аспектів проблеми за попередні роки. Праці В.О.Замлинського, В.І.Клокова, М.В.Коваля, В.І.Кучера, О.Є.Лисенка, І.Т.Муковського, В.М.Нем'ятого, А.С.Чайковського та інших вчених розвивають важливі методологічні положення про історію України в добу воєнного лихоліття.

В умовах незалежної держави одним з перших звернувся до гуманістичного підходу у висвітленні подій в Україні часів війни В.В.Стецкевич, наголошуючи на людському вимірі та нагальній потребі пошуку національної ідеї, здатної об'єднати все українське суспільство³². Аналіз наукової і публіцистичної літератури, яка вийшла в Україні і діаспорі по зазначеній проблемі, здійснено В.Лаврищуком. Зроблене ним дослідження дозволило дійти аргументованого висновку про недостатню вивченість у вітчизняній історіографії і необхідність зосередження тут зусиль істориків³³.

Важливий внесок у поглиблене вивчення історії України 1941-1945 рр. зробила група дослідників, яка працює у сфері її історіографічного аналізу. До числа таких можна віднести публікації В.В.Клокова, П.П.Панченка, О.В.Маруценка, В.В.Стецкевича та ін.³⁴ У своїх працях вони визначили чинники, що стримували наукове дослідження історії війни: заідеологізованість, особливу пристрасть до історико-партійних досліджень, компліментаризм, догматизм і схематизм, замовчування «незручних» подій історії війни, специфічно-вибіркове використання

джерел. Разом з тим вони накреслили низку завдань, рекомендацій і напрямків, які мають допомогти науковцям вийти на новий рівень вивчення української історії часів війни та освоїти нову дослідницьку тематику і технологію висвітлення історичної минувшини.

У суверенній українській державі з'явилися наукові дослідження, що за класифікацією відносяться до розділу проблемної історіографії. Серед них праці істориків нової генерації – І.Павленка, Д.Метелиці, В.Смирнова³⁵. Їхні праці позбавлені ідеології радянської історіографії, а головне – містять суто науково-методичні рекомендації щодо подальшого вивчення зазначеної проблематики, особливо національно-визвольного руху в Західній Україні та взаємовідносин ОУН з нацистами.

Критично-конструктивний напрямок розвитку новітньої української історіографії представляють праці В.Лаврищука про німецько-фашистський окупаційний режим в Україні та В.Дуднік про матеріальні збитки, заподіяні як німецько-фашистськими загарбниками, так і радянськими військами під час відступу в 1941-1942 рр.³⁶ В етноісторичному плані зроблений А.Подольським аналіз публікацій, присвячених темі «Євреї України в часи війни»³⁷. Подібні дослідження в умовах багатонаціональної Української держави сприяють появі публікацій, присвячених трагедії кримсько-татарського населення, циган, поляків, інших народів нашої країни, які зазнали сталінських репресій.

У змістовній історіографічній публікації О.Позняк проаналізовані особливості висвітлення проблеми співдружності слов'янських народів у партизанській боротьбі в роки війни 1941-1945 рр. Спільними зусиллями партизани громили фашистські гарнізони, комендатури, бургомістрати, поліцейські стани, а на базі десантних груп формувалися нові загони і з'єднання, які проводили в широких масштабах «рейкову війну», заважаючи пересуванню ворожих військ та доставці військового спорядження з Німеччини на окуповану територію і на фронт³⁸.

В історіографії теми визволення України від фашистських загарбників важливе місце займають дослідження про діяльність видатних національних політичних, громадських і духовних діячів, чому значну увагу приділяє М.Вегеш³⁹. Однак вивчення цього напрямку історіографічних досліджень пов'язане з політико-ідеологічними чинниками. Аналіз наукової історіографії війни 1941-1945 рр. свідчить про спроби окремих істориків і політичної еліти перевести висвітлення і трактування нашої історії із суто наукової в політичну площину, що доходить інколи до «барикадного протистояння». Особливо конфліктного забарвлення набуває тема «ОУН та УПА в роки війни»⁴⁰.

Становлення національної української історіографії відзначається одним з таких ключових напрямків, які все активніше починає освоювати українська історична наука в її теоретико-методологічній сфері, є антропоцентричний підхід. Історики, які вивчають події Великої Вітчизняної війни, у своїх дослідженнях розвивають положення про виключну роль людини в суспільстві, про те, що головним об'єктом історичних досліджень повинна стати людина. Українсько-радянська історична наука, як відомо, довгі роки зосереджувалася на вивченні певних масових структур: партії, класів, суспільства, розглядаючи людину лише як технічну функцію суспільства чи економіки. Нині вчені докорінно змінили свій підхід до місця людини в історії, а історична наука якраз і «оновлюється сьогодні на засадах антропологічного підходу та гуманізації, бо в основі історичного процесу є людина»⁴¹.

Про дослідження ролі особи в історії, мотивації її вчинків, факторів, що характеризували її самовияв і вплив на суспільні процеси, маємо певні здобутки у висвітленні окремих проблем війни 1941-1945 рр. Заслужують на увагу перш за все доробки І.Муковського, О.Лисенка, А.Перковського, С.Пирожкова, А.Трубайчука, А.Чайковського та інших авторів⁴². У центрі їхньої уваги чітко виражений гуманістичний, антропологічний підхід до висвітлення місця і ролі військової і цивільної людини в роки війни, людини будь-якого віку і статі, незалежно від національності, партійності, військової повинності тощо.

Головною дослідницькою проблемою, яку намагається нині реалізувати сучасна українська історична наука – людина в добу війни. Вона розглядається у контексті України в загарбницьких планах агресорів, причин поразок і втрат радянських військ у 1941-1942 рр., мобілізації людських і матеріальних ресурсів на відсіч ворогові, перебазуванні виробничих сил у радянський тил, у створенні в тилу воєнно-промислового комплексу, народному опору окупаційному режиму, відбудові народного господарства, внеску українців у розгром ворога та наслідків війни для України. Над вирішенням цих проблем працюють І.Дробот, А.Слюсаренко, В.Кучер, П.Чернега⁴³.

У сучасній українській історичній науці все більше вчених починають працювати над проблемою людина в добу війни. Найбільший внесок у розробку цієї неймовірно складної і багатогранної теми зробив авторський колектив 250-томника «Український народ у війні 1939-1945 рр.», в якому вперше в нашій історіографії війни поіменно названо мільйони співвітчизників, що віддали своє життя за Батьківщину.

Завершальним томом цього фундаментального видання стало «Безсмертя. Книга пам'яті України», до авторського колективу якого увійшли практично всі вітчизняні фахівці в галузі історії війни⁴⁴. У книзі вперше опубліковано аналітико-документальний матеріал про вагомий внесок українського народу в перемогу над фашизмом. «Безсмертя» – це данина незгасній пам'яті про тих, хто загинув на полі битви за честь, свободу і незалежність Батьківщини. На підставі поіменного обліку загиблих у боях узагальнені дані про військові втрати України в роки Великої Вітчизняної війни, оприлюднено понад 300 документальних фото і кадрів кінохроніки воєнних літ, багато з яких читач побачить уперше. В книзі простежується єдина історична концепція, пропонуються неусталені оцінки, висновки, узагальнення українських істориків щодо подій того часу.

Перед редакційними колегіями, авторськими колективами, вченими, пошуковцями і видавцями серіалу «Книга Пам'яті України» стояло складне завдання: відтворити скорботний мартиролог воєнних втрат, тобто закласти одну з підвалин подальшого вивчення й осмислення великої людської трагедії, якою була для нашого народу війна. Упродовж десяти років тисячі пошуковців – ентузіастів, науковців, краєзнавців, працівників архівів, військкоматів, журналістів докладали зусилля по створенню картотеки обліково-архівних даних майже на 5 мільйонів наших земляків, полеглих на фронтах другої світової війни. До пошуків долучалося майже 550 тисяч громадян України.

У Книзі Пам'яті підкреслюється, що кожне покоління у своєму історичному поступі залишало нащадкам не лише отчу землю, а й генетичну пам'ять, як запоруку величчю і нездоланності народу. Подвиги, здійснені воїнами, зробили їх героями, а всенародна пам'ять – безсмертними. Біографії, фронтові долі полеглих у боях щільно спресовані в книзі у кілька коротких рядків, але за кожним з них – людське життя, нерідко яскраве і талановите, безжалісно обірване у розквіті сил. Ці воїни завжди залишаться молодими, чистими душею, сильними духом, красивими у вчинках.

Всеукраїнський том «Безсмертя» значною мірою усуває наявні в історії Великої Вітчизняної та другої світової воєн так звані «білі плями», яких до останнього часу ще залишалося немало. Книга не розставляє остаточно всі крапки над «і», а є лише формою шанобливої данини пам'яті тим, хто переміг чорні сили фашизму. Книга складається з 9 розділів, кожен з яких присвячений певному періоду війни. До першого розділу «Напередодні» включено три параграфи, що розкривають становище в

українському суспільстві в 1939-1941 рр. Другий – називається «Випробування вогнем» і охоплює період 1941-1942 рр. Це розповідь авторів «Безсмертя» про перші дні війни, оборону Києва, Одеси, боїв у Криму, Севастополі, Харківська трагедія, захист Москви, оборона Ленінграда. Значна увага тут приділяється висвітленню окупаційного режиму в Україні, організації партизанського руху і підпілля. У наступному розділі – «Докорінний перелом» (1943) наголошується на участі воїнів-українців у боях на Волзі, Курській дузі, за Лівобережжя, визволення Києва, Донбасу, утворенні націоналістичних збройних формувань. У четвертому розділі – «Шляхом перемоги» (1944-1945) автори книги на основі широкої документальної бази розкривають особливості наступу на Правобережжі, Корсунь-Шевченківську битву, бойові дії на Півдні, Західній Україні та в Карпатах. У цьому ж розділі – українці в європейському русі опору, звільнення країн Східної та Центральної Європи, розгром Квантунської армії. Наступні 5 розділів книги присвячені висвітленню єдності фронту і тилу, безсмертя бойових традицій, втрат народу України, хроніки основних подій на фронтах, нагород захисників Вітчизни, з'єднань і частин, удостоєних назв визволених міст і території України.

У післямові книги «Безсмертя» наголошується, що нашій республіці випала трагічна доля геополітичного центру воєнних дій. Досі історія не знала таких прикладів, коли рішення і дії кожного з мільйонів захисників Вітчизни спресовувалися у єдиний великий подвиг в ім'я Перемоги. Історія ще не знала такого масового героїзму і жертвовності на полі бою, такої самовідданості, яку проявили мільйони трудівників на фабриках і заводах, полях і фермах, забезпечуючи всім необхідним Червону армію. Всебічне об'єктивне вивчення і аналіз архівних документів дозволили уточнити істинні масштаби жертвовності і цифри втрат українського народу у війні. Опинившись з перших днів війни в епіцентрі масових ударів вермахту, український народ зазнав 5,5 мільйонів чоловік військових втрат, до яких додалося ще більше цивільного наеслення. Якщо ж вдатися до науково обгрунтованих підрахунків опосередкованих демографічних втрат, то вони становлять близько 17 мільйонів чоловік⁴⁵.

В українській історіографії 250-томний історико-меморіальний серіал «Книга Пам'яті України» стане одним із джерел створення повномасштабної історії України надзвичайно драматичного для неї періоду другої світової війни, де будуть висвітлені достовірно найважливіші і найскладніші проблеми великої перемоги.

Аналіз національної української історіографії другої світової війни буде неповним без досліджень визначеної проблеми українською

діаспорою. У своїх наукових розвідках О.Вовк, В.Косик, В.Юричко, опублікованих в журналах «Український історик» та «Сучасність», спираючись на опубліковані в 70-80-х роках статті І.Каменецького, Л.Шанковського, по-новому висвітлювали історіографію українського руху опору. Долаючи прагнення обмежитися виключно позитивним добром фактів і подій про «непогришимість і непомильність лідерів та окремих рядових ОУН і УПА», вчені української діаспори, використовуючи раніше закриті спецфонди в Україні, докладають зусиль, щоби їхні наукові дослідження стали складовою частиною спільної, єдиної української історіографії⁴⁶.

Важливими з точки зору насиченості конкретно-історичним матеріалом стали Міжнародні, Всеукраїнські та регіональні наукові і науково-практичні конференції, низка яких проведена в Україні упродовж 1990-х рр. У доповідях та виступах на них висвітлені нові концептуально-методичні підходи до проблеми, звільнені від ідеологічних схем і штампів, цілеспрямовано і послідовно викладено нове концептуальне бачення історії України в роки війни, окреслено комплекс тем, які потребують копіткого вивчення і переосмислення⁴⁷.

Звичайно, тематика доповідей і виступів на конференціях торкається різних проблем, але єднає їх одне – намагання показати вихід на нові дослідницькі горизонти, неупереджено і об'єктивно розкрити різноманітні сторінки історії війни, довести дієздатність усіх ланок влади і громадських організацій України в роки визволення від фашистів, підкреслюють підпорядкованість усього суспільно-політичного життя інтересам захисту Вітчизни. Більше того, зміст опублікованих матеріалів конференцій виразно показує важливу і позитивну тенденцію – дослідники розпочали висвітлення історії України в роки війни в українознавчих вимірах та показу долі людини в часи лихоліття.

Особливості, специфіка вирішення такого завдання полягає в тому, що узагальнюючої оцінки дій українців на фронтах війни до цього не робилося, у тому числі не лише в лавах Червоної Армії, але й в Збройних силах іноземних держав, з'єднаннях УПА, національному підпіллі. На конференціях розглядалися також і такі болісні моменти нашої історії, як втрати серед військового контингенту і цивільного населення, долі військовополонених, українсько-польські стосунки тощо. Вирішуючи таку складну проблему, автори досліджень спиралися на величезний масив архівних джерел, більшість з яких було введено до наукового обігу вперше.

Зважені підходи істориків до вивчення визначеної теми дозволили

їм дійти висновків, що війна спричинила підрив генофонду України і катастрофічно зменшила його потенціал внаслідок величезних жертв, яких зазнало цивільне населення під час бойових дій, мобілізації до Збройних сил СРСР, загонів руху опору, масового примусового вивозу на роботу до Німеччини. Водночас вони зробили більш обґрунтовані узагальнення і важливі уточнення. Так, І.Муковський і О.Лисенко стверджують, що військову форму в 1941-1945 рр. вдягнули не 4,5 млн чоловік, як вважалося досі, а понад 7 млн громадян України, з яких 3,5 млн полягли на полі брані, а кожен другий з тих, хто залишився живим, став інвалідом⁴⁸.

На науково-практичних конференціях започатковано комплексне вивчення теми участі українців у війні, на всіх фронтах і в різних з'єднаннях та арміях, радикальні процеси оновлення лабораторії українського історіографічного дослідження.

Отже, аналіз історіографічних публікацій проблем історії України періоду другої світової війни свідчить про вихід української науки на якісно новий рівень вивчення історії війни, більш вагому теоретичну аргументацію досліджень, пріоритетні напрямки яких дозволять створити оновлену українську історію.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Великая Отечественная война Советского Союза 1941-1945. Краткая история. – М., 1970. – С. 567.
2. Муковський І., Лисенко О. Україна – центральний плацдарм бойових дій 1941-1944 рр. // Історія в школі. – 2000. - № 5-6. – С. 10.
3. Історія Української РСР у роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941-1945: У 8 т. – К., 1977. – Т. 7. – С. 329.
4. Стецкевич В.В. Україна в роки війни 1941-1945 рр.: стан і проблеми теоретичного та історіографічного дослідження (деякі аспекти проблеми) // Гуманітарний журнал. – 2000. - № 3-4. – С. 3.
5. Потульницький В.А. Українська та світова історична наука: рефлексії на межі століть // УІЖ. – 2000. - № 1. –С. 16.
6. Карпов А. Бої за Харків. – М., 1943; його ж. Освобождение Донбасса. – М., 1944; Бедзик Д. Корсунь-Шевченківське побоїще. – К., 1944; Зам'ятін М. Історична битва за Дніпро і Правобережну Україну. – К., 1944; Мещеряков Г. Борьба за Киев. – М., 1944; Толбухін Ф. Битва за визволення Радянської України. – К., 1944; Вороб'єв Ф. Освобождение Правобережной Украины. – М., 1945 та ін.
7. Сообщение Советского Информбюро: В 8-ми т. – М., 1945.
8. Бегма В. Злочин німців і народна боротьба на Ровенщині. – К., 1945;

Федоров О.Ф. Подпольный обком действует. – М., 1944; Ковпак С.А. Походы в Карпаты. – М., 1944; Стариков В. У партизан. – М., 1943 та ін.

9. Историография истории Украинской ССР. – К., 1987. – С. 356.

10. Гак Д. Основні завдання роботи Комісії по історії Вітчизняної війни на Україні // Вісті Академії наук УРСР. – К., 1946. - № 4. – С. 5-9; Сафінов П. Про складання хроніки Великої Вітчизняної війни. – Там же. – С. 10-17; Шевченко Ф. Про складання хронологічного довідника «Тимчасова окупація німецькими загарбниками населених пунктів України та визволення їх Червоною Армією. – Там же. – С. 18-23.

11. Див.: Одесса в Великой Отечественной войне Советского Союза. – Т. 1-3. – Одесса, 1945-1951; Німецькі окупанти на Полтавщині (1941-1943 рр.). – Полтава, 1947; Хронологічний довідник про Тимчасову окупацію німецько-фашистськими загарбниками населених пунктів Чернігівської області і визволення їх Червоною Армією. – Чернігів, 1947; Житомирщина в період Тимчасової окупації німецько-фашистськими загарбниками. 1941-1944 рр.: 36. документів. – Житомир, 1948; Боротьба трудящих Львівщини проти німецько-фашистських загарбників (1941-1944 рр.). – Львів, 1949; та ін.

12. Балковский П. Истребительные батальоны Украины в период боёв Советской Армии (1941-1942 гг.). Дис. ... канд. ист. наук. – К., 1949; Десенко Л. Народное ополчение в героической обороне Одессы (июнь – октябрь 1941 г.). – К., 1952; Чеканюк А. Народное ополчение в героической обороне Киева: Дис. ... канд. ист. наук. – К., 1948.

13. Карабутенко І. Тричі Герой Радянського Союзу Іван Кожедуб. – К., 1946; Сергеев С. Львів'яни в боях за Батьківщину. – Львів, 1946; Мужні серця: Книга про славних синів і дочок українського народу – Героїв Радянського Союзу. – К., 1947 та ін.

14. Вернигора П. Люди з чистою совістю . – М., 1951; Федоров А. Подпольный обком действует. – М., 1949; Ковпак С. Від Путивля до Карпат. – К., 1949; Попудренко М. Щоденник. – К., 1949; Руднев С. Щоденник про Карпатський рейд. – К., 1948.

15. Супруненко М. Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза. – К., 1956.

16. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу. – К., 1967-1969; Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу. 1941-1945. – К., 1977; Історія Української РСР. – К., 1977 та ін.

17. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. – К., 1963; Советская Украина в годы Великой Отечественной войны. 1941-1945. – К., 1980.

18. Коваль М.В. Все – для Перемоги: Подвиг трудящих України у Великій Вітчизняній війні. 1941-1945 рр. – К., 1979; Буцько М.О., Кириченко С.М. Военно-организаторська діяльність у Великій Вітчизняній війні. – К., 1980 та ін.

19. Історія робітничого класу Української РСР. – К., 1967; Саженок С.М. Трудовий подвиг робітників України у Великій Вітчизняній війні. – К., 1985.

20. Данилюк М., Панчук М. На службі фронту і тилу. – К., 1974; Панчук М. Сталеві шляхи. – К., 1968; Цымбал Е. Огненные рельсы. – Одесса, 1979; Яковенко М. Залізничники України на початку Великої Вітчизняної війни // Український історичний журнал. – 1966. - № 2.

21. Радянська Україна в братній сім'ї народів СРСР. – К., 1972; Захаров Н. Дружба, закалённая в боях. – М., 1970; Лавринович М. Відродження колгоспного села. – К., 1968.

22. Розвиток народного господарства Української РСР. 1919-1967. – К., 1967. – Т. 2; Великий подвиг. – К., 1975; Подвиг партии и народа. – К., 1980; Данилюк М. Натхненна праця в ім'я перемоги. – К., 1970; Коваль М. Все - для Перемоги. – К., 1967.

23. Тронько П. Подвиг твоих отцов. – М., 1970; його ж. Бессмертие подвига. – К., 1980; Мольченко В., Петров М. Героїчні подвиги молоді України в тилу ворога в роки Великої Вітчизняної війни. – К., 1968; Стафийчук И. Комсомол Украины в партизанском движении. 1941-1944. – К., 1968; Яценко В. Комсомольці України в партизанських лавах. 1941-1945. – Харків, 1968 та ін.

24. Григорович Д. Политическая борьба КПСС среди населения на временно оккупированной территории Украины. – К., 1980; Дем'янчук І. Зброею слова. – К., 1966; Коваль М. У битві з фашизмом. – К., 1974; Надымьянов В. Оружием правды. – Львов, 1985; Ющенко М. Агітація і пропаганда комуністів України в умовах німецько-фашистської окупації. – К., 1972.

25. Коваль М. Боротьба населення України проти фашистського рабства. – К., 1980; Кондратенко Л. Крах экономических планов немецко-фашистских захватчиков на Украине: Историографический очерк. – К., 1980; Немяты́й В. Всенародная борьба против экономических мероприятий фашистских оккупантов на Украине. 1941-1944 гг. – К., 1980.

26. Грилёв А. Днепр – Карпаты – Крым: Освобождение Правобережной Украины и Крыма в 1944 году. – М., 1970; Ершов А. Освобождение Донбасса. – М., 1973; Уткин Г. Штурм «Восточного вала»: Освобождение Левобережной Украины и форсирование Днепра. – М., 1976; Корсунь-Шевченковская битва. – К., 1974; Битва за Буковину. – Ужгород, 1969; В боях за Карпаты: Сборник. – Ужгород, 1975; В битвах за Советскую Украину. – К., 1985.

27. Солдат, которого победить нельзя. – К., 1970; Герои боёв за Крым. – Симферополь, 1972; Венков Б. Герои Карпат. – Ужгород, 1972; Марченко А. Герои – широнинцы. – Харьков, 1974; Герои – освободители Черкасчины. – Днепропетровск, 1975; В битвах за Советскую Украину: Сб. очерков. – К., 1979; В битве за Киев. – К., 1983; Днепр – река героев: Свидетельства всенародного подвига. – К., 1983; Трокаев А. Подвиг на шахтерской земле: Очерки о советских воинах, совершивших высшие ратные подвиги. – Донецк, 1983 та ін.

28. Золотые звёзды. – Днепропетровск. 1967; Прославлені у віках: Про Героїв Радянського Союзу Кіровоградщини. Нариси. – Дніпропетровськ, 1969; Боевые звёзды киевлян: Очерки о Героях Советского Союза. – К., 1977; Золотые звёзды Полесья: Очерки о Героях Советского Союза. – К.,

1978; Люди бессмертного подвига. – М., 1975 та ін.

29. Боевое содружество народов СССР: Дружба и массовый героизм в боях за Советскую Украину в Великой Отечественной войне. – К., 1984.

30. Баграмян И. Так начиналась война. – М., 1971; Жуков Г.К. Воспоминания и размышления. – М., 1969; Ерёменко А. Годы возмездия. 1943-1945. – М., 1969; Гречко А. Через Карпаты. – М., 1972; Москаленко К. На Юго-Западном направлении. 1943-1945. – М., 1975.

31. Коваль М.В. Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945 рр.): Спроба сучасного концептуального бачення. – К., 1994; його ж. Україна: 1939-1945. Маловідомі і непрочитані сторони історії. – К., 1995; його ж. Друга світова війна і Україна (1939-1945): Історіософські нотатки. – К., 1999; його ж. Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945 рр.). – К., 1999.

32. Стецкевич В.В. Україна в роки війни: деякі історіографічні та антропоцентричні аспекти проблеми // Осягнення історії. – Острог – Нью-Йорк, 1999. – С. 489.

33. Лаврищук В. Деякі історіографічні аспекти вивчення німецько-фашистського окупаційного режиму в західних областях України // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 1998. – Вип. 8. – С. 105.

34. Клоков В.И. Две тенденции в освещении партизанской борьбы в тылу немецко-фашистских захватчиков в Украине // Україна у Другій світовій війні: Уроки історії та сучасність. Матеріали міжнародної наукової конференції. – К., 1995. – С. 137; він же. До питання про етапи формування історіографії Великої Вітчизняної війни // Сторінки воєнної історії України: 36. наукових праць. – К., 1998. – Вип. 2. – С. 5; Панченко П. Концептуально-соціальна фабула меморіальних видань в українській історіографії кінця ХХ ст. // Історія слов'янських народів: Актуальні проблеми дослідження. – Вип. 6. Слов'янські народи в Другій світовій війні. – К., 2000. – С. 21; Марущенко О. Україна в Другій світовій війні: Історіографія дослідження 90-х років // Історія в школі. – 2000. - № 5-6. – С. 2; Стецкевич В.В. Україна в початковий період війни: Історіографія проблеми в контексті сучасного розвитку історичної науки. – Дніпропетровськ, 1992 та ін.

35. Павленко І. Висвітлення проблеми організації боротьби з українським національно-визвольним рухом в Західній Україні в офіційній радянській історіографії // Наукові записки: 36. праць молодих вчених та аспірантів. – К., 1999. – Т. 3. – С. 603; Метелиця Д., Смирнов В. Взаємодія Організації українських націоналістів з нацистами (до історіографії проблеми) // 36. наукових праць Харківського державного педагогічного університету ім. Г.Сковороди. Серія: Історія та географія. – Харків, 1998. – Вип. 2. – С. 242.

36. Лаврищук В. Деякі історіографічні аспекти вивчення німецько-фашистського окупаційного режиму в Західних областях України // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 1998. – Вип. 8. – С. 105; Дуднік В. 26-томна «Історія міст і сіл» про відбудову міського господарства України

після Другої світової війни // Там само. – С. 116.

37. Подольський А. Євреї України в роки нацистської окупації: спроба історіографічного нарису // Наукові записки інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – К., 1998. – Вип. 4. – С. 81.

38. Позняк О. Співдружність слов'янських народів у партизанській боротьбі Великої Вітчизняної війни (Історіографія проблеми) // Історія слов'янських народів: актуальні дослідження. – Вип. 6. – К., 2000. – С. 18.

39. Вегеш М. Митрополит Андрій Шептицький. Історіографічні аспекти // Проблеми української історіографії: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції ... - Мукачєво, 1996. – С. 20.

40. Шаповал Ю. // Дзеркало тижня. – 2000. - № 49. – С. 17.

41. Удод О. Про так звану об'єктивність історичної науки // Бористен. – 2000. - № 9. – С. 14.

42. Муковський І., Лисенко О. Звитяга і жертвовність: українці на фронтах Другої світової війни. – К., 1997; Перковський А., Пирожков С. Демографічні втрати народонаселення Української РСР // УІЖ. – 1990. - № 2; Трубайчук А. Друга світова війна. 1939-1945 р.: Коротка історія. – К., 1995; Чайковський А. Невідома війна. – К., 1994.

43. Дробот І., Слюсаренко А., Кучер В., Чернега П. Український народ у другій світовій війні. – К., 1998.

44. Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941-1945. – К., 2000. – 874 с.

45. Там само. – С. 868-869.

46. Вовк О. Висвітлення тематики ОУН і УПА в журналі «Український історик» // Український історик. – К., 1994. - № 1-4. – С. 90; Косик В. «Український історик» про ОУН і УПА // Там само. – С. 82; Юричко В. Історія України на сторінках «Сучасності» (1985-1989 рр.) // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки: Республіканський міжвідомчий збірник наукових праць. – К., 1992. – Вип. 2. – С. 81.

47. Матеріали науково-теоретичної конференції «Україна в роки Другої світової війни». – К., 1994; Україна у Другій світовій війні: Уроки історії та сучасність. Матеріали міжнародної наукової конференції. – К., 1995; Проблеми української історіографії. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Мукачєво, 1996 та ін.

48. Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941-1945. – С. 661.

В.К.Молочко,
доцент
Н.О.Молочко,
старший викладач

ВЕЛИКА ПЕРЕМОГА
(до 60-річчя визволення України
від німецько-фашистських загарбників
та Дня Перемоги)

28 жовтня 2004 року український народ відзначив знаменну подію – шістдесятиріччя визволення України від німецько-фашистських загарбників. Повне визволення землі української від гітлерівських окупантів – то дійсно історична подія. З цієї причини 1 жовтня 1944 року у столиці України – Києві відбулися урочисті збори громадськості республіки, на яких з доповіддю “Настало і на нашій вулиці свято!” виступив перший секретар ЦК Компартії України Микита Сергійович Хрущов. Бурхливими тривалими оплесками та однотайним “Ура!” було зустрінuto його повідомлення: “На сьогоднішній день вся територія Української Радянської Соціалістичної Республіки повністю визволена від німецько-фашистських загарбників”.

Весною наступного, 2005-го, року прогресивне людство планети Земля і, насамперед, народи бувшого Радянського Союзу, а разом з ними – народ України, відзначатимуть знову ж таки ювілейну дату – шістдесятиріччя повного розгрому і беззастережної капітуляції фашистської Німеччини, шістдесятиріччя того дня – 9-го травня, - який увійшов в історію, у серце та пам’ять кожної чесної людини як День Перемоги.

Повне визволення України від німецько-фашистських загарбників – то великовагома історична подія у багатоаспектному відношенні: військовому, територіальному, економічному і, насамперед, людському факторі. Але вона, ця подія, не ізольована від загального процесу, ходу Великої Вітчизняної війни.

Виступаючи з доповіддю на урочистому засіданні, присвяченому 54-й річниці Перемоги, Президент України Леонід Кучма наголошував: пам’ятаймо, що свобода України виборювалася у битвах під Москвою, Сталінградом і Ленінградом, на Курській дузі, на всіх фронтах Великої Вітчизняної. Вона кувалася надлюдськими зусиллями трудівників тилу.

Тому ми вважали б за доречно зупинитися на деяких моментах, які характеризують загальний фон початку війни, розвитку подій, її сприйняття. Тим більше, що деякі з цих моментів і на сьогодні сприймаються неоднозначно, викликають дискусії. Отже, насамперед, ми не обмежимося концентрацією нашої уваги на факторі значення визволення України, а ставимо деякі так звані “гострі” питання, підхід до вирішення яких потім вплинув і на хід Великої Вітчизняної війни, і на долю України.

У дискусіях, зокрема, ставиться питання: а чи не краще було б керівним колам Союзу у ті складні передвоєнні часи шукати більш тісного співробітництва з Англією та Францією, щоб спільно протистояти можливій агресії з боку Німеччини? Щодо цього, то варто сказати, що керівні кола Радянського Союзу не тільки шукали, а відкрито йшли на таке співробітництво. Протягом весни – літа 1939 року, коли особливо стала очевидною агресивність фашистської Німеччини – після окупації Чехословаччини (березень 1939 року), активізувалися дипломатичні стосунки з Радянським Союзом з боку Англії та Франції. У серпні 1939 року до Москви навіть прибули військові місії цих країн для ведення переговорів з метою виробити спільні заходи, щоб перешкодити розгортанню фашистської агресії в Європі, приборкати фашистську Німечину. Можливо в чомусь можна докоряти, звинувачувати керівництво Радянського Союзу щодо його позиції на цих переговорах, звинувачувати його за кінцеві наслідки, але є незаперечні свідчення, що радянське керівництво самим серйозним чином поставилось до переговорів.

Факти:

1. Радянська військова делегація на цих переговорах складалася з військових діячів найвищого рангу. До неї входили: народний Комісар оборони Ворошилов К.Є., начальник Генерального штабу Шапошніков Б.М., керівники родів військ. Делегації ж Англії та Франції очолювали далеко не перші особи у військових колах та й повноваження вони мали обмежені: лише “домовитися” з головним командуванням радянських збройних сил з питань, що стосуються “вступу у співробітництво” між збройними силами. Керівник же радянської делегації – нарком Ворошилов К.Є. мету переговорів сформулював чітко і категорично: «Якщо агресивний Європейський блок нападе на одну з країн, його необхідно буде розбити, щоб то не стало. Для цього необхідно мати відповідний воєнний план. Цей план необхідно обговорити в деталях, підписати воєнну конвенцію, розїхатися по домах і чекати подій у спокійному усвідомленні своєї сили». Позиція чітка і ясна.

2. Радянська делегація, по суті справи, розкрила перед своїми партнерами по переговорах стан Збройних Сил Радянського Союзу: їх кількість, структуру, технічне оснащення. Зрозуміло, що такий крок можна було зробити лише при повній довірі до партнерів і при умові самого серйозного ставлення до переговорів.

3. При різних варіантах можливого розвитку подій:

а/ напад агресора на Англію та Францію;

б/ напад на Польщу та Румунію – радянська делегація заявила про дуже конкретний обсяг воєнної допомоги країнам, які б зазнали агресії. Наприклад, було заявлено, коли агресії зазнають Англія та Франція, то Радянський Союз виставляє на їх захист 70 процентів від тієї кількості збройних сил, які виставлять згадані країни безпосередньо проти головного агресора – Німеччини. Це значить: якби Англія та Франція виставили 90 піхотних дивізій, то Радянський Союз виставив би 63 піхотні дивізії, 6 кавалерійських, відповідну кількість артилерійських установок, танків, літаків. Представник Англії заявив, що з початком війни Англія зможе зразу виставити лише 5 піхотних і одну механізовану дивізію, представник Франції конкретних цифр не назвав, хоча Франція на той час володіла значними збройними силами: 110 дивізій. До цього варто додати, що зокрема англійська місія мала настанову свого Міністерства закордонних справ “докласти усіх зусиль, щоб продовжити переговори до 1 жовтня”. Але ж війна уже ось-ось мала розпочатися, що потім і підтвердилося.

Крім того, варто зважити, що у разі розв’язання війни гітлерівською Німеччиною не могла лишитися осторонь Польща. Але тогочасний уряд Польщі категорично відмовився брати участь у переговорах і будь-яким чином сприяти їм, категорично заявив про свою незгоду дозволити радянським військам перейти через територію Польщі, щоб стати на перешкоді дальшому просуванню гітлерівських військ.

Ось за таких обставин ад’ютант Ворошилова і передав своєму шефу записку: “Клим! Коба /Сталін/ сказав, чтобы ты сворачивал шарманку!”.

У той же час активізували свою діяльність, спрямовану на пошуки і встановлення більш тісних контактів з Радянським Союзом, вищі керівні кола Німеччини. Ішов тривалий дипломатичний зондаж один одного. Сталін, нарешті, погодився прийняти міністра закордонних справ Німеччини і 23 серпня 1939 року була підписана відома “Угода про ненапад між Німеччиною та Радянським Союзом”, а також таємні

додаткові протоколи про сферу впливу. При цьому скажемо, що ще раніше з Німеччиною підписали декларації про ненапад Англія (у вересні 1938 року) та Франція (у грудні 1938 року). Так що Радянський Союз не був піонером у здійсненні подібних ситуацій. Документи свідчать, що радянська сторона ретельно дотримувалася вимог вищезгаданої Угоди та підписаних пізніше домовленостей про економічні взаємостосунки. Але Гітлер виношував інші плани і почав їх реалізацію нападом на Радянський Союз 22 червня 1941 року.

Ситуація складалася не на користь Союзу. У зв'язку з цим, логічно виникає питання про причини вимушеного відступу Червоної Армії, її воєнних невдач на першому етапі війни. Причин, на жаль, було немало. Спробуємо назвати деякі з них.

1. До початку війни війська фашистської Німеччини були повністю відмобілізовані і зарані виведені до радянських кордонів, де було сконцентровано 190 німецьких дивізій, 5,5 млн. солдат та офіцерів (разом із сателітами). Вони були повністю укомплектовані, устатковані технікою: 3712 танків, в т.ч. 2786 середніх і 926 легких, 4950 бойових літаків, 47260 гармат та мінометів. Вони перебували в стані повної бойової готовності, чекаючи лише наказу про наступ.

Що стосується радянських військ, то значна їх частина повинна була бути мобілізована і доставлена в райони воєнних дій уже в умовах війни, яка почалася. У прикордонних військових округах було сконцентровано 170 радянських дивізій, більше половини усіх дивізій Червоної Армії, але по кількісному складу вони поступались гітлерівським військам більше ніж у два рази. У складі прикордонних радянських дивізій нараховувалося 2,68 млн. солдат та офіцерів.

На кордонах було сконцентровано більше половини військової техніки, але бойових літаків нової конструкції, винищувачів та бомбардувальників, було лише 593 (21,3%), танків: KB-594, T-34 – 1225 (усього нових танків – 18,2%). Крім того, на жаль, треба мати на увазі, що із 170 вищезгаданих дивізій у перший період війни повністю вийшли із ладу 28, а 70 втратили до половини людей і бойової техніки. По суті, за перший день війни радянська авіація втратила приблизно 1200 літаків, з них дві третини – на аеродромах.

Говорячи про співвідношення військової техніки Німеччини та СРСР, доречно вказати, що ще до нападу на Радянський Союз у руки фашистських агресорів попало озброєння 92-х французьких, 22-х бельгійських, 18 голандських, 12 англійських, 6 норвезьких,

30 чехословацьких дивізій. Тільки у Франції гітлерівці взяли як трофеї 4930 танків та бронетранспортерів, 3 тисячі літаків. За рахунок трофейних автомашин німецьке командування устаткувало понад 90 дивізій.

2. Гітлерівська армія до нападу на Радянський Союз протягом двох років здійснювала воєнні операції у Європі і мала достатній досвід маневрування великими силами, досвід ведення війни із застосуванням новішої техніки. Радянська ж армія набувала такий досвід, вступивши у війну з гітлерівською Німеччиною.

3. Безпідставні сталінські репресії військових кадрів. У передвоєнні роки в результаті репресій армія втратила до 50 тис. військовослужбовців, головним чином – командного складу. НКВС було репресовано із числа вищого офіцерського корпусу до 80 процентів його складу, у тому числі:

- маршалів – 3-х із 5-ти;
- командармів – 13 із 15;
- командирів корпусів – 57 із 85;
- командирів дивізій – 110 із 195;
- командирів бригад – 220 із 406.

Крім того, були репресовані майже усі командуючі воєнними округами, усі командуючі ескадрами. У передвоєнні роки були випадки, коли, в результаті репресій командного складу, дивізіями командували офіцери у званні капітанів. Безумовно, вищезгадані моменти явилися однією з причин, що привели до невдач Червоної Армії у початковий період війни. Офіцерський корпус у значній мірі формувався уже в роки війни, наполегливо оволодівав мистецтвом ведення війни.

4. Прорахунки Сталіна. Він вважав, що Німеччина не посміє порушити угоди, підписаної у 1939 році. Тому він і ігнорував багаточисельні повідомлення про те, що гітлерівська Німеччина готує напад на Радянський Союз. Наведемо декілька прикладів, які можна було б вважати сміхотворними, якби вони не були настільки трагічними.

У цьому плані не можна не згадати про найціннішу інформацію, яка надходила від Рихарда Зорге – радянського розвідника, який працював у Японії. Він повідомляв і про точну дату нападу фашистської Німеччини на Радянський Союз (22 червня), і кількісний склад військ ворога, сконцентрованих на кордоні. Причому дані для такої інформації він черпав із джерел німецької дипломатичної служби у Японії. Але таке повідомлення ігнорувалося вищим керівництвом Радянського Союзу.

Крім згаданого, подібна інформація надходила з інших джерел.

21 червня від радянського військового атташе у Франції генерала Суслопарова надійшло повідомлення, з посиланням на нашого резидента, що завтра, 22 червня 1941 року, командування вермахту раптово здійснить напад на Радянський Союз. Але генерал Суслопаров від себе робить приписку: нашому резиденту “я, зрозуміло, ніскільки не повірив”. Сталін же на цьому повідомленні червоними чорнилами накладає резолюцію: “Ця інформація є англійською провокацією. Узнайте, хто автор цієї провокації і покарайте його”.

21 червня доповідну записку Сталіну надсилає Берія. Він пише: “Я знову наполягаю відкликати та покарати нашого посла у Берліні Деканозова, який ... бомбардує мене дезінформацією про напад на СРСР, який начеб-то готується Гітлером. Він повідомив, що цей “напад” почнеться завтра...”. Далі Берія пише про військового атташе у Берліні генерал-майора Тупікова В.І. – “Цей тупий генерал твердить, що три групи армій вермахта будуть наступати на Москву, Ленінград і Київ, посилаючись на свою берлінську агентуру...”. І далі Берія заключає: “Але я і мої люди, Йосип Віссаріонович, твердо пам’ятаємо Вашу мудру вказівку: у 1941 році Гітлер на нас не нападе!”.

Великої шкоди організаційній готовності та моральному стану радянських військ принесла публікація (за тиждень до нападу) у радянській пресі повідомлення ТАРС про те, що публікації у закордонній пресі про можливий близький напад Німеччини на Радянський Союз – є провокаційними і що концентрація німецьких військ на кордоні з Радянським Союзом пояснюється тим, що Німеччині нема де розмістити військові частини, які виводяться з фронту бойових дій у Європі. У повідомленні висловлювалося твердження, що Німеччина, як і Радянський Союз, дотримується раніше підписаної угоди про ненапад.

Така позиція Сталіна дорого обійшлася радянському народові, Червоній Армії. В момент нападу армія не була готова дати масштабну відсіч ворогові. І в початковий період вона вимушена була відступати.

Але було б історичною неправдою і образливо для мужніх воїнів, якби ми вимушений відступ трактували однобічно і спотворено, не показуючи того масового героїзму, який проявили бійці та командири уже з перших моментів війни. Про мужність та героїзм радянських воїнів свідчать дані про загальні втрати гітлерівської армії на радянському фронті. Начальник генерального штабу сухопутних військ Німеччини генерал-полковник Ф.Гальдер у своєму щоденнику зафіксував, що з 22 червня до 13 серпня 1941 року, тобто за 52 дні війни гітлерівці втратили

13852 офіцерів і 376072 унтер-офіцерів та солдат, усього – 390 тисяч осіб. Це – вбитими, пораненими та такими, що пропали безвісті.

Згадаємо Брест. На цьому клаптику землі гітлерівці втратили 5 процентів своїх солдат від загальної кількості втрачених на радянському фронті. І коли у Брестській фортеці не лишилося жодного захисника, сюди особисто прибули Гітлер і Мусоліні, щоб подивитись на мертвих радянських воїнів і потім сказати своїм солдатам: так треба воювати.

Згадаємо Одесу, оборона якої тривала 73 дні (до 16 жовтня). Тут ворог втратив більше 160 тисяч солдат та офіцерів, до 100 танків, біля 200 літаків.

Згадаємо Київ, героїчна оборона якого тривала 71 день (до 19 вересня) і де знайшли собі могилу понад 100 тисяч гітлерівців.

Згадаємо Севастополь і Ленінград – міста, мужня і довготривала оборона яких розпочалася у тому ж несприятливому 1941 році. Оборона Севастополя тривала 250 днів. І саме там у безсмертя вписав своє ім'я наш земляк Іван Красносільський. А на землю міста Ленінграда ворожа нога так і не ступила. Місто витримало 900 днів блокади.

Варто, мабуть, сказати про те, що у тому ж таки 1941 році (6 грудня) почався широкий наступ радянських військ під Москвою. Було розгромлено більше 50 дивізій ворога. Гітлерівський план “блискавичної” війни не здійснився. “Непереможна” гітлерівська армія зазнавала великої поразки. Гітлер за поразку своїх військ під Москвою позбавив відповідних посад 35 генералів. І тому, мабуть, не випадково розгром німецько-фашистських військ під Москвою оцінюється як початок корінного повороту у ході війни. Таким був 1941-й рік. Він увібрав у собі і трагедію і сподівання. Потім були і Сталінград, Курськ і Орел, форсування Дніпра і повне визволення від окупантів України, а згодом і всієї території Союзу. Був Берлін і прапор Перемоги над рейхстагом. То був підсумок великого подвигу радянських солдат та офіцерів, що боролись з ворогом на фронті.

Але була ще одна форма боротьби, яка наближала Перемогу. Це партизанський рух і підпілля на окупованій ворогом території і, зокрема, на території України. На значній частині української землі партизанський рух і підпілля створювалися і керувалися офіційними органами радянської влади, партійними організаціями різного масштабу. Така форма боротьби достатньо відома жителям землі Чернігівської, бо Чернігівщина була партизанським краєм. У зв'язку з цим ми висловимо ось яку думку. Партизанський і підпільний рух це не лише особлива форма боротьби, яка вимагає особливої мужності, витримки: боротися з ворогом, постійно

перебуваючи в його оточенні. Участь у партизанському та підпільному русі – це особливий прояв патріотизму, відданості радянській владі, певним ідеалам. Чому так ставимо питання? Ось чому: служба і перебування у лавах Червоної Армії було передбачено Конституцією, відповідними законами. Це був обов'язок. Партизанські ж загони та підпілля формувалися на засадах прояву особистої свідомості. А така самосвідомість могла проявитись лише при наявності глибокої віри у ту справу, за яку борешся.

Але не можна залишити поза увагою те, що останнім часом певними політичними колами та певними засобами масової інформації розповсюджується думка, що єдиною силою, яка вела боротьбу проти гітлерівської окупації, було підпілля Організації Українських Націоналістів (ОУН) і Українська Повстанська Армія (УПА). При цьому створена і пропагується теорія “двофронтвої” боротьби вищезгаданих сил: проти німецько-гітлерівських загарбників та одночасно проти “червоної Москви”, “боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу”. З'ясовувати місце і роль ОУН–УПА у політичному житті України – то справа дослідників, істориків. Тому ми зосередимо увагу лише на деяких моментах, зокрема про ставлення ОУН–УПА до гітлерівської Німеччини як держави та про “масштаби” боротьби проти фашистських окупантів.

По-перше, ОУН робило ставку на гітлерівську Німеччину і з нетерпінням чекало її нападу на Радянський Союз. Керівництво ОУН у передвоєнних директивах своїм підлеглим давало настанову: “Німецькі війська приймаємо як війська союзників... Військові представники ОУН заявляють, що вони хочуть і надалі разом з німецькою армією воювати проти Москви”.

По-друге, коли 30 червня 1941 року у Львові керівництвом ОУН було проголошено про створення “Уряду крайового правління” на чолі з Ярославом Стецьком, то тоді ж в “Акті проголошення української держави”, прийнятому там же, заявлялося, що ця “державка” буде тісно співдіяти з Націонал-Соціалістичною Велико-Німеччиною”, яка “під проводом Адольфа Гітлера творить новий лад в Європі й світі...”

Тоді ж у “декларації” “крайового правління” наголошувалося, що воно вважає найпершим своїм завданням: створити “українську збройну силу”, яка б “відтяжила німецьку армію й пішла негайно в бій”, а також надати “економічну допомогу німецькій армії”.

По-третє, щодо нинішньої теорії “двофронтвої” боротьби у перенесенні на той час... Вести боротьбу одночасно проти двох

озброєних гігантів – Німеччини і Радянського Союзу і сподіватись на перемогу, чи не авантюра це, яка зарані приречена на поразку, на численні жертви...

По-четверте, як свідчать документи, навіть самого керівництва ОУН–УПА, тут зафіксовано значно більше конкретних фактів боротьби проти “червоних” партизан, проти бійців Радянської Армії, представників радянської влади і просто громадян, ніж проти гітлерівських окупантів. Одним з “офіційних” істориків про діяльність УПА є Петро Мірчук, який мешкав у США і в 1953 році у Мюнхені видав книгу: “Українська Повстанська Армія. 1942-1952 рр.”. Він свідчить, що перші два загони (відділи) УПА зорганізовані на Поліссі та на Волині лише у жовтні 1942 року. І далі П.Мірчук пише /зберігаємо стиль/: “Характеристичним для тодішньої ситуації на Поліссі й Волині є факт, що перші місця боротьби обох відділів УПА присвячені повністю ударам по червоних партизанах...” І лише потім: “... оба відділи скеровують свою боротьбу проти німецьких окупантів”. Автор зафіксував, що “перший бій з німцями” відбувся “7 лютого 1943 р.”. Але в той же час він наводить факти:

“20 лютого сотня УПА зробила напад на більшовицькі бараки в лісі біля села Заморочене, де знаходився постійний осідок червоних партизан. В однім наступі вбито 15 партизан, спалено 3 бараки, забрано багато майна, як коні, харчі, шкіра, мануфактура. З нашої сторони втрат не було”.

“3 6 на 7 березня ц.р. вночі в околицях с. Богуші зроблено засідку на більшовицьких партизанів... Це була частина Медведєва... По ворожій стороні було 16 вбитих і 8 ранених”.

“18 квітня ц.р. відділ УПА зробив засідку на більшовиків в околиці с. Яполоть – Вулька... З ворожої сторони кілька вбитих...”

“В Славутських лісах відділ УПА затримав 18 більшовицьких парашутистів та роззброїв їх... Відібрано багато розривного матеріалу...”

Підсумок: “В тяжких і численних боях розбила УПА численні бази більшовицьких партизанів та очистила від їх банд Рівненщину, Житомирщину...” та інші території.

Зазначимо, що у згаданих повідомленнях є, мабуть, певна чатка перебільшення успіхів загонів УПА, але вимальовується лінія, лінія боротьби з “червоними” партизанами. Лише поставимо питання: на чію це було користь?

Чи наводить П.Мірчук у своїй книзі факти бойових дій загонів УПА проти гітлерівських окупантів? Наводить. Але в той же час заявляє: “Звичайно відділи УПА виминали великих боїв, а надто боїв з німецькою

армією. Удари УПА були спрямовані насамперед проти німецької адміністрації і проти німецької поліції". У роки війни зафіксовано лише понад 40 нападів низових підрозділів УПА на поліцейські групи та невеликі підрозділи німецьких військ, щоб роздобути зброю та боєприпаси, звільнити призначену для вивезення до Німеччини українську молодь. Однак і ці акції низових керівників були досить епізодичними і суворо карались вищим керівництвом ОУН–УПА.

І навіть ізоляція німцями Я.Стецька та С.Бандери (Я.Стецько був переведений із Кракова в Берлін "під домашній арешт", дружині С.Бандери з донькою також було дозволено приїхати до Берліна, щоб бути "недалеко свого мужа") не порушила їх добрих почуттів до німців. 4 серпня 1941 року Я.Стецько, будучи "під домашнім арештом", у спеціальному зверненні закликав своїх спільників до спокою і вимагав "допомагати всюди німецькій армії розбивати Москву й більшовизм". Восени 1944 року лідери ОУН були звільнені з-під "почесного арешту".

Гітлерівці були вдячні своїм помічникам. Вони озброювали загони УПА, забезпечували їх інструкторами та спеціалістами. За неповними даними фашисти передали своїм "союзникам" більше як 700 мінометів, близько 10 тисяч станкових та ручних кулеметів, 26 тис. автоматів, 22 тис. пістолетів, понад 20 тис. гвинтівок, 100 тис. ручних гранат, 70 тис. мін і снарядів, кілька мільйонів патронів. Тільки восени 1944 року у процесі боротьби радянської сторони проти сил УПА було ліквідовано й полонено 320 німців, переважно спеціалістів по диверсіях і зв'язку, консультантів і наставників абверту та гестапо.

В УПА переплелися різні сили. Тут були, мабуть, і "низи", які дійсно сприймали гітлерівців як окупантів і боролись проти них, і були "верхи", які заради влади згодні були йти на будь-яке співробітництво з фашистами.

Особлива сторінка Великої Вітчизняної – це вклад у перемогу над окупантами радянських людей, які працювали в тилу. Обсяг питань у цьому плані – невичерпний. Це і евакуація сотень великих промислових підприємств та переміщення робочої сили, у тому числі й з України, у безпечні райони та організація роботи всієї промисловості в нових умовах війни; це і самовіддана робота селянства, яке забезпечувало Червону Армію та населення тилу продовольством; це і участь у відбудові народного господарства у звільнених від окупантів районах; це і добровільні внески населення у фонд держави у різних формах: грошові, дорогоцінними металами, коштовностями; це і донорство тощо. Свій вклад у перемогу вносили інтелігенція, інженери і техніки, працівники

медицини, культури, мистецтва... На перемогу працювали представники усіх поколінь: люди похилого віку, молодь і підлітки, чоловіки і жінки. Отже, коли ми говоримо, що Велика Вітчизняна війна була народною війною, то у цьому нема ні найменшого перебільшення. Весь народ, усі нації здобували перемогу у єдиному героїчному пориві.

Говорячи про Велику Вітчизняну війну як війну всенародну, у даному конкретному випадку доречно поставити питання: “Народ і влада”. І ось чому. Гітлерівці, плануючи війну проти Радянського Союзу, сподівалися посіяти розбрат між народом і владою, схилити радянських людей на свою сторону. Про це мріяли не тільки гітлерівці. Як відомо, після звершення Жовтневої революції 1917-го року за кордоном виявилось немало емігрантів. З нападом гітлерівської Німеччини на Радянський Союз вони покладали надію на скоре падіння Радянської влади. Ось як розмірковує з цього приводу В.В.Шульгін – бувший видний діяч Російської імперії, Державної Думи. Він писав: “Ми, емігранти, думали приблизно так: хай тільки буде війна! Хай тільки дадуть російському народу у руки зброю. Він поверне її проти “ненависної” йому радянської влади. І він звалить її! Але, - продовжує автор, - трапилось навпаки. Отримавши у руки зброю, російський народ не звалив радянську владу. Він згуртувався навколо неї і героїчно вмирав у жорстоких боях”. Природньо, перед еміграцією постало питання: чим це викликано. І певна її частина вимушена визнати – радянські люди відстоюють свою Батьківщину, ту реальну Батьківщину, у якій вони жили. Той же Шульгін підсумовує: “Із цього стало очевидно, що своєю батьківщиною ці люди вважають Радянський Союз, а радянську владу вважають своєю владою”. Таким чином, сподівання гітлерівців та емігрантів на те, що людський фактор спрацює проти радянської влади, не виправдалися.

Ще стосовно людського фактору. На Нюрнберзькому процесі один із підсудних, один із бувших головних політичних діячів гітлерівського Рейху – Герінг, пояснюючи причини поразки Німеччини, говорив: “Як показав хід війни, ми багато чого не знали, багато про що не могли навіть і підозрювати. Я не кажу про чисельність Червоної Армії, про чисельність радянських гармат, літаків, танків. Це ми приблизно знали. Я не кажу про потужність, мобільність промисловості. Це також було нам відомо. Я кажу про людей. Ми не знали і не розуміли радянських росіян. І це виявилось для нас доленосним (“роковим”)”. Вживаючи поняття “радянські росіяни”, Герінг, звичайно, мав на увазі не тільки представників певної, а саме: російської нації. Мова йшла про радянську людину як феномен, про радянську людину незалежно від національної належності.

У зв'язку із згаданим, мабуть варто узяти до уваги як реальний факт, що за роки передвоєнного часу, за роки радянської влади у Радянському Союзі сформувалася людина з певним розумінням цінностей, пріоритетів. І належною цінністю вона вважала ту реальну країну, в якій вона жила і діяла, країну з усіма її плюсами і мінусами, яку вона вважала своєю Батьківщиною, своєю Вітчизною. Саме це і явилось найважливішим фактором у породженні масового героїзму радянських людей: воїнів, партизан, підпільників, працівників тилу, що і забезпечило перемогу Радянської Армії над гітлерівською.

У згадуваній доповіді Президент України Леонід Кучма наголошував: це була справді Вітчизняна війна, коли землю Росії, України, Білорусії вважали своєю рідною сини різних народів і, як сини, її обороняли. І даремно дехто силується нині, продовжував Президент, подати справу так, ніби минула війна не була для українського народу ні Великою, ні Вітчизняною. Говорити так – означає грішити проти правди історії, не поважати ні свою державу, ні свій народ. Тоді міг бути лише один вибір, заключав Президент, - і політичний, і громадянський, і моральний. Вибір однозначний, остаточний, і робити його треба було без будь-яких умов і застережень. І такий вибір було зроблено: нещадна боротьба з ворогом, захист Батьківщини.

Зрозуміло, що для боротьби з агресором і досягнення перемоги необхідно було мобілізувати і зорганізувати усі джерела і резерви, людські сили, армію і тил, матеріальні ресурси країни. Без вирішення цих найскладніших завдань про перемогу не можна було б навіть мріяти. Вистояти і перемогти у нелегкій боротьбі з ворогом могло лише згуртоване суспільство. Тому постає закономірне питання: які структури, які політичні сили могли виконати цю місію. Такими силами були – радянська держава і Комуністична партія Радянського Союзу.

У цьому плані заслуговує на увагу та спонукає до роздумів характеристика радянської системи, що міститься у згадуваній доповіді Президента. Не ідеалізуючи її, він наголошував, що у роки війни наочно виявилися і були з максимальною віддачею використані такі якості тодішньої держави, як напрочуд висока спроможність управлінського та ідеологічного апарату, вміння піднімати й організовувати людей на здійснення, здавалося б, завідомо нереальних завдань.

Комуністична партія була носієм ідеології, яка мобілізувала і піднімала весь радянський народ, усі покоління на боротьбу з ворогом. Інтегруюча ідеологія, яка згуртувала радянське суспільство, зазначав

Леонід Кучма у тій же доповіді, стала надзвичайно важливою, якщо не вирішальною, складовою Перемоги. Абсолютна більшість населення сприйняла гітлерівську агресію як збройне зазіхання на суверенітет, територіальну цілісність, честь і незалежність своєї Вітчизни. А відтак зі зброєю в руках стала на її захист. То було відстоювання і політичних ідей, ідеологічних канонів та цінностей, і рідної землі, своєї сім'ї та домівки – усього того, що зветься малою батьківщиною.

Президент зазначив, що комуністи, як і люди загалом, були різними. Але незрівнянно більше – у сотні, тисячі разів – було таких, хто вступав до партії заради єдиного права, єдиного привілею – підніматися першим в атаку. Тих, хто писав перед боєм: “У разі моєї смерті прошу вважати мене комуністом”.

Зазначимо, що з початку Вітчизняної війни і до кінця 1945 року було прийнято кандидатами у члени ВКП/б/ 5319297 чоловік, у тому числі 4084344 чоловік – воєнними парторганізаціями. У члени партії за той же час прийнято відповідно 3615451 і 2667823 чоловік. Доречно зазначити, що найбільше зростання партії спостерігалось у найбільш важкий для країни час. У 1942 році тільки воєнними парторганізаціями у кандидати партії було прийнято понад 1 мільйон 173 тисячі чоловік, у 1943-му – понад 1 мільйон 432 тисячі.

У партію вступали представники усіх класів та верств населення, представники усіх націй та народностей. Серед осіб, прийнятих кандидатами до ВКП/б/ армійськими парторганізаціями протягом 1942 – першої половини 1945 років, робітники становили в різні роки (з округленням відсотків) від 33 до 35 відсотків, колгоспники – в межах 22–25 відсотків, службовці – від 40 до 46 відсотків.

За чотири роки війни (1941-1944) у партію вступило:

росіян	– 1 545 240 чоловік,
грузин	– 24 168 чоловік,
азербайджанців	– 4 372 чоловіка,
вірмен	– 18 809 чоловік,
узбеків	– 15 915 чоловік,
туркмен	– 3 369 чоловік,
таджиків	– 4 097 чоловік,
казахів	– 13 941 чоловік,
киргизів	– 4 636 чоловік.

Не дивлячись на те, що Україна та Білорусія протягом тривалого часу були повністю окуповані ворогом, кількість українців у партії за ці роки зросла на 120713 чоловік, білорусів – на 28825 чоловік.

За роки війни партійними організаціями партизанських формувань України у члени і кандидати партії було прийнято 4640 партизан.

Мабуть не варто нагадувати, що звання члена партії накладувало обов'язок на комуніста – солдата, комуніста – офіцера, комуніста – партизана під ворожими пулями першими підніматися в атаку і останніми виходити з бою. І чи не тому за роки війни поклали своє життя на алтар перемоги три мільйони комуністів. Тому, мабуть, аж ніяк не можна заперечувати того факту, що Комуністична партія у роки Великої Вітчизняної війни виступила як дійсно патріотична сила у боротьбі з фашизмом.

І ще один надзвичайно важливий аспект війни та перемоги: перемога над гітлерівською Німеччиною була у той же час перемогою над фашизмом, людство було врятоване від чуми фашизму. На цьому варто зупинитися особливо, бо без розуміння цього не можна у повну силу відчувати велич Подвигу, велич Перемоги.

У зв'язку з вищезазначеним варто нагадати, що гітлерівці крім “плану Барбароса” – плану воєнних дій, розробили план “Ost”, у якому викладено їх наміри щодо населення окупованих територій. Планувалося 46-51 млн. чоловік – місцевих жителів – “виселити” із зайнятих гітлерівцями територій, решту – приблизно 14 млн. – онімечити.

План “Ost” був відверто цинічно спрямований на поневолення а то і фізичне винищення цілих народів, націй.

Наведемо лише деякі моменти. Гімлер, коментуючи цей план, писав: “Я покладав надію, що нам удасться повністю знищити поняття “євреї” ... Деякий час буде потрібний для того, щоб на нашій території зникли такі народності, як українці ... Все це ще в більшій мірі відноситься до поляків”.

План “Ost” /Гімлер/ про майбутній стан освіти:

“...Для ненімецького населення східних областей не повинно бути вищих шкіл. Для нього достатньо наявності чотирьохкласної народної школи. Метою навчання в цій народній школі повинно бути тільки: простий рахунок, найбільше до 500, вміння розписатися, прищеплення думки, що божественна заповідь полягає в тому, щоб покорятися німцям... Вміння читати я вважаю непотрібним. Крім школи такого типу, у східних областях не повинно бути більше взагалі ніяких шкіл”.

Уже в ході війни, у квітні 1942 року, план “Ost” коментувався і доповнювався високопоставленими гітлерівськими чиновниками. Ось до чого зводились їх коментарі і доповнення:

“...Метою німецької політики по відношенню до населення на російській території буде являтися доведення народжуваності росіян

до більш низького рівня, ніж у німців. Те ж саме стосується надзвичайно плодovitих народів Кавказу та України. В цих областях ми повинні свідомо проводити політику на скорочення населення...

...Необхідно пропагувати також добровільну стерилізацію, не допускати боротьби за зниження смертності новонароджених, не допускати навчання матерів догляду за грудними дітьми та профілактичним заходам проти дитячих хвороб. Необхідно скоротити до мінімуму підготовку російських лікарів по цим спеціальностям, не надавати ніякої підтримки дитячим садкам та іншим подібним закладам.

...Не треба чинити будь-яких перешкод розлученню. Не повинна надаватися допомога позашлюбним дітям. Не треба допускати будь-яких налогових привілеїв для багатодітних...

...Для нас, німців, важливо послабити російський народ у такій мірі, щоб він не був більше в спроможності перешкодити нам встановити німецьке панування в Європі. Цієї мети ми можемо домогтися вищезазначеними шляхами”.

І кожен із нас знає, що це були не просто слова, не просто плани на папері. На окупованій території вони повсякденно і повсюдно перетворювалися в практику.

Вважаємо, що конкретні факти, що свідчать про реалізацію гітлерівцями політики “Ost”, і, зокрема, конкретно щодо Чернігівщини, варто наводити якомога ширше. Тому, що деякі сучасні претенденти на звання політиків – демократів прагнуть подати гітлерівський окупаційний режим як благодійність. І мова іде саме про Чернігівщину. Ось як, наприклад, прагне подати фашистський окупаційний режим відомий Левко Лук’яненко: “За німців вперше в селі наїлися хліба. Німців чекали, зустрічали хлібом–сіллю, і вони справді дали легше зітхнути. Люди в нашому селі ожили, повеселішали, оновились, стали родичатися” (Див.: Л.Лук’яненко. Вірую в бога і в Україну. – К., 1991. – С. 9).

Про ситуацію на Чернігівщині в період окупації свідчать багаточисельні документи. Створена після визволення Чернігівщини Надзвичайна Державна комісія з’ясувала, що за час окупації на території області було вбито, замордовано 127778 чоловік; насильно вивезено у Німеччину – 41578 юнаків та дівчат.

Список спалених окупантами населених пунктів, міст і сіл на Чернігівщині відомий. Але не забуваймо: палали не просто хати, будівлі. У вогненне пекло фашисти кидали людей, не рахуючись ні з віком, ні статтю: жінок, дітей, людей похилого віку.

– У лютому 1943 року у Яцево було розстріляно і спалено 236 чоловік, у Бобровиці – 418 осіб.

– Під час відомої трагедії у Корюківці загинуло приблизно 7 тисяч чоловік. Одночасно повністю було спалено населений пункт Олексіївка, де у полум'ї загинуло понад 300 осіб.

– Відома також трагедія села Єліно Щорського району, у полум'ї якого у березні 1942 року загинуло 296 чоловік.

У матеріалах Надзвичайної комісії задокументовано десятки випадків, коли гітлерівці палили села, а в них, у певних приміщеннях – клунях, школах – людей: колгоспників, учителів, агрономів, бригадирів...

Серед названих населених пунктів:

– с. Тиниця Бахмацького району – 112 чоловік,

– с. Загребельна Слобода Щорського району – 80 чоловік,

– с. Лопатіно Чернігівського району – 125 чоловік,

– с. Кувечичи Чернігівського району – 174 чоловіка,

– с. Козари Носівського району – 3908 чоловік,

– села Срібне, Сокиринці, Дігтяри, Горобіївка, Савинці, Харитонівка Срібнянського району – усього 461 чоловік,

– села Мочалище, Старий Биків, Рокитне, Піски Новобасанського району – усього 1268 чоловік,

– с. Озеряни Варвинського району – 171 чоловік,

– с. Клубівка Добрянського району – 506 чоловік.

Не можемо не зупинитися на деяких моментах. Коли, наприклад, після звільнення території, на околиці Нової Басані була розкопана могила, то у ній виявилось 364 трупи, з них 280 чоловіків і 84 жінки. Трупи у ямі були розташовані у вертикальному положенні, щільно притиснутими один до одного. На деяких жертвах не було виявлено будь-яких пошкоджень. Вони були засипані землею – заживо.

Процитуємо деякі документи німецької польової комендатури: “19 березня 1942 року. ...Бахмацький район. Євреї. 3700 євреїв, які проживали раніше, не лишилося жодного. Менський район. Питання з євреями вирішене. З 4000 євреїв не залишилося жодного”.

Повертаючись до думки, висловленої раніше, як за часів гітлерівської окупації декому жилося “ситно” та “весело”, повідомимо, що 5 вересня 1942 року керівництво польової жандармерії доповідало по інстанції, що “13 серпня 1942 року ... були спалені населені пункти Ключи і Раківка. А їхні жителі /136 чоловік/ розстріляні”. Нагадаємо, що згадані населені пункти розташовані у Городнянському районі, на

Чернігівщині, неподалік від того села, у якому мешкала родина Л.Лук'яненка.

Про той режим, який було встановлено на території окупованої Чернігівщини, свідчать також інші офіційні документи гітлерівської адміністрації.

Староста Іваницької райуправи видає наказ /листопад 1941 року/, яким повідомляє, що громадяни, у яких буде виявлено прихований хліб, “будуть притягнуті до вищої міри покарання – розстрілу”.

Голова міста Чернігова своїм наказом /січень 1942 року/ забороняє мешканцям міста виходити на вулицю після 5-ї години вечора.

Наказом Батуринської земельної управи /травень 1942 року/ встановлюється, що тих, хто відмовляється працювати в об'єднаному господарстві, “оштрафувати і з поліцією направляти до райуправи”.

Керівник сільськогосподарського відділу по Чернігівській області доводить до відому /жовтень 1942 року/, що ті, хто ухиляється від активної участі у збиранні врожаю, буде розглядатися як саботажник. “Саботажники будуть каратися смертю”.

Сільськогосподарський комендант Корюківки видає розпорядження /грудень 1942 року/ про те, що “за самовільний забій худоби буде застосовано раніше оголошений наказ, тобто розстріл винних”.

Ми свідомо навели широке коло фактів, фактів документальних, щоб дати більш повне уявлення, особливо для покоління післявоєнного часу, що таке гітлерівська окупація, що таке фашизм, і тим самим ще раз підкреслити неоціненне значення Подвигу радянського народу, значення Перемоги. Перемога над фашизмом означала порятунок усієї цивілізації приреченої на знищення або відкидання у найчорніше, найдаліше середньовіччя.

Цей фактор, фактор перемоги над фашизмом, мав неоціненне значення не тільки для України, не тільки для народів Радянського Союзу. Радянська Армія виконала свою визвольну місію і забезпечила позбавлення від фашистського ярма народи Австрії, Болгарії, Угорщини, Данії, Норвегії, Польщі, Румунії, Чехословаччини, Югославії. Усього у визволенні країн Центральної та Південно-Східної Європи брало участь біля 7 млн. радянських солдат та офіцерів. За межами Радянського Союзу радянські війська втратили понад 1 млн. солдат та офіцерів. За визволення Польщі від фашизму віддали своє життя 600 тисяч радянських воїнів, Чехословаччини – 140 тисяч, Угорщини – понад 140 тисяч, Румунії – 69 тисяч, Австрії – 26 тисяч. 102 тисячі радянських

воїнів загинули у боротьбі з фашизмом на території Німеччини. Братські могили радянських воїнів на території згаданих і не згаданих країн мають постійно нагадувати їх народам про благородний подвиг радянського воїна, воїна – визволителя... І навіть у тих країнах, на територію яких не вступали радянські воїни, визнали, що саме Радянський Союз відіграв головну роль у їх визволенні. Про це, зокрема, заявив Шарль де Голь стосовно Франції. Визначальну роль Радянського Союзу у розгромі гітлерівської Німеччини неодноразово визнавали Черчіль, Рузвельт...

Визволення народів багатьох європейських країн від фашизму гарантувало збереження життя мільйонам громадян. Нагадаємо, що на території багатьох країн гітлерівці побудували концентраційні табори, у які загнали 18 млн. громадян Європи, у тому числі і радянських військовополонених. З них 11 млн. чоловік були по-звірячому замучені. До речі, за останніми документальними даними, у фашистському полоні перебувало 4 млн. 59 тисяч військовослужбовців Червоної Армії. З них не вернулись на Батьківщину 2 млн 223 тисячі чоловік. Більшість з них загинуло у концтаборах. Одночасно скажемо, що радянськими військами було взято в полон 4 млн 417 тисяч військовослужбовців фашистського блоку. У полоні у нас від ран та хвороб померло біля 650 тисяч, а більше 3 млн 800 тисяч повернулися додому.

Поразка гітлерівської Німеччини – це результат спільних дій Радянського Союзу та його західних союзників. Але вклад у перемогу країн антигітлерівської коаліції – далеко не рівноцінний. На радянсько-німецькому фронті постійно концентрувалась переважна більшість дивізій вермахту, навіть після відкриття другого фронту у Західній Європі літом 1944 року. Із 13600 тисяч чоловік загальних втрат Німеччини, 10 мільйонів – це втрати у війні проти Радянського Союзу. На радянсько-німецькому фронті гітлерівці втратили:

- танків та штурмуючих гармат – 107 одиниць (75% від загальних втрат);
- авіації – 77 тис. літаків (75%);
- понад 2,5 тисячі бойових кораблів та транспортних суден;
- артилерії – 48 тисяч одиниць (74%).

Радянська Армія розбила, взяла в полон 506 німецьких дивізій і 100 дивізій країн – сателітів Німеччини. Англія та США розбили у Західній Європі, Південній Африці та Італії не більше 176 дивізій. До вкладу наших союзників у розгром гітлерівської Німеччини необхідно, безумовно, відноситись з повагою і шанобою. Але, звичайно, не за рахунок приниження ролі Радянського Союзу.

Те ж саме стосується і допомоги, яку в роки війни надавали Радянському Союзу США, Великобританія, Канада. Скажемо їм спасибі за 12256 одиниць літаків і 9214 танків. До цього лише додамо, що за роки війни радянським Союзом виготовлено понад 112 тисяч бойових літаків та майже 103 тисячі танків та самохідних артилерійських установок.

У той же час вкажемо на значну кількість поставлених автомашин – понад 215 тисяч одиниць, ботинок армійських – 5,5 млн пар, сукна армійського – приблизно 20 млн метрів.

За героїчні подвиги, звершені у роки Великої Вітчизняної війни, більше 11600 чоловік були удостоєні звання Героя Радянського Союзу. З них: 115 – двічі. Серед Героїв – 86 жінок, 233 партизани та підпільники. У славній кагорті Героїв – 2072 українці. Цього високого звання удостоєні 154 уроженці Чернігівщини. Доречно сказати й про те, що 879 солдат та офіцерів отримали звання Героя за мужність, проявлену в боях при визволенні Чернігівщини від німецько-фашистських загарбників. У їх складі: 625 солдат та офіцерів – вихідців з Росії, 142 – з України, 42 – з Казахстану, 25 – з Білорусії, 19 – з Узбекистану. Це один з багатьох-багатьох конкретних фактів прояву інтернаціоналізму у роки Великої Вітчизняної війни.

Орденами та медалями за проявлену відвагу було нагороджено понад 7 мільйонів чоловік. Крім того, 22 млн нагороджень військовослужбовців медалями відбулося за оборону, взяття та звільнення міст.

Орденами та медалями нагороджено понад 184 тисячі партизан. Понад 127 тисяч нагороджені медаллю “Партизану Вітчизняної війни”.

За роки війни 199 працівникам тилу присвоєно звання Героя Соціалістичної праці, проведено понад 204 тисячі нагороджень орденами та медалями робітників, колгоспників, інтелігенції. Медаллю “За доблесну працю у Великій Вітчизняній війні” нагороджено 16 млн чоловік. Вищесказане – то не просто статистика нагород. Якщо і статистика, то статистика подвигу, героїзму.

Напад гітлерівської Німеччини на Радянський Союз, тимчасова окупація значної території, боротьба радянських людей, Радянської Армії проти гітлерівців дорого коштували радянському народові. З болем у серці, але про це треба сказати. Статистика економічних руйнувань, збитків по Союзу, Україні, області загальновідома і в даному конкретному випадку ми цих даних не повторюємо. Але найбільші втрати, безумовно, пов'язані з людськими жертвами. У зв'язку з дискусіями навколо питання

про людські втрати, наведемо останні, документальні дані. Кількість воїнів, що загинули в боях, померли від ран та хвороб у госпіталях, розстріляні трибуналами та загинули від нещасних випадків, пропали без вісті, попали в полон та не повернулися додому – усі ці втрати становлять 8 млн 668 тис 400 чоловік. З урахуванням же втрат серед цивільного населення з різних–різних причин, загальні людські втрати становили 27 млн чоловік. До речі, людські втрати США становили 300 тисяч, Великобританії – 370 тисяч, Франції – 600 тисяч чоловік. Усього за роки війни загинуло до 60 млн чоловік.

Такою ціною був завойований День Перемоги. І коли 24 червня 1945 року десятитисячна колона учасників Параду Перемоги, у складі якої було понад 50 уроженців і мешканців Чернігівщини, пройшла урочистим маршем Красною площею Москви, і коли знамена та штандарти гітлерівських збройних сил було кинуте до підніжжя мавзолею Леніна – то був тріумф не тільки живих, але і мертвих борців проти фашизму.

Вагомий внесок у Перемогу над Гітлерівською Німеччиною – народу України. Ми уже згадували, що з України у тил було евакуйовано устаткування більше ніж 500 промислових підприємств. Тільки з Києва, уже, по суті, під час героїчної оборони міста, вдалося вивезти устаткування 197 підприємств української столиці, у тому числі: великий машинобудівний завод “Більшовик”, верстатобудівельний ім. Горького, знаменитий “Арсенал” ім. В.І.Леніна. У типові райони було евакуйовано 3,5 млн громадян України – робітників, колгоспників, службовців та їх сімей. Там вони працювали на Перемогу. Уже весною – влітку евакуйовані підприємства працювали на повну потужність. Харківський завод ім. Комінтерна у роки війни був нагороджений орденом Леніна, Трудового Червоного Прапора, Червоної Зірки, Одеський верстатобудівний – орденом Леніна...

Після звільнення певних територій України від окупантів, зростала питома вага республіки в економічному забезпеченні Перемоги. Відроджувалися промисловість, сільське господарство. Довелося докласти величезних зусиль, щоб поновити роботу шахт у Донбасі. Вони були зруйновані ворогом та затоплені. Стволи підірвані та завалені породою. І тим не менше, за два останні роки війни, з вересня 1943 до вересня 1945 року відбудовані шахти Луганської та Ворошиловградської областей дали країні 40 млн тонн вугілля. Наскільки вагомим був цей внесок, скажемо, що у 1942 році усі шахти радянського тилу давали 75 млн тонн вугілля.

За роки війни трудящі України внесли у фонд оборони грошима та різними цінностями понад 2 млрд карбованців, здали державі більше

одного мільярда пубів хліба та багато іншого продовольства.

Свій гідний вклад у приближення Перемоги внесли учені, інтелігенція. Звання Героя Соціалістичної Праці у роки війни було присвоєно академіку АН УРСР Є.О.Патону за упровадження методу автоматичного електрозварювання у танковій промисловості, Президенту АН УРСР О.О.Богомольцю за створення лікувальних апаратів. Полум'яне слово лунало із вуст літераторів, акторів.

Із самого початку війни народ України піднявся на збройну боротьбу з гітлерівцями.

З метою знешкодження ворожих диверсантів та парашутистів на Україні було створено понад 650 винищувальних батальйонів та 18 тисяч груп сприяння їм, які об'єднували біля 360 тисяч бійців та громадян.

Значну роль у боротьбі з наступаючим ворогом відіграло народне ополчення. Тільки у 12 областях України, до яких входить і Чернігівщина, до ополчення вступало біля 1,3 млн чоловік. Потім переважна більшість ополченців та бійців винищувальних батальйонів влилось у лави Червоної Армії. З них формувалися цілі дивізії.

Варто нагадати і такий момент, що більше двох мільйонів громадян України працювали на будівництві оборонних споруд. За роки війни у збройні сили Союзу влилось 4,5 мільйони жителів України. Крім того, на землі українській вели боротьбу з ворогом 3,5 тисячі підпільних організацій та груп, які об'єднували понад 100 тисяч патріотів. Відомо, що масовим був партизанський рух. Збройну боротьбу з ворогом вели 60 партизанських з'єднань і біля 2-х тисяч партизанських загонів та груп, у складі яких боролись півмільйона партизан. Партизани та підпільники України сковували значні сили ворога. Для боротьби проти партизанських формувань, що діяли на Україні, гітлерівське командування тільки у травні-червні 1943 року вимушено було кинути, крім існуючих гарнізонів, понад 150 тисяч своїх солдат, оснащену усіма видами бойової техніки.

Партизани України надали велику допомогу радянським військам у період битви за Дніпро. Вони захопили 25 переправ через Десну, Дніпро та Прип'ять і утримували їх до приходу частин Червоної Армії. До здійснення цієї операції було залучено понад 17 тисяч партизан. За деякими неповними даними партизани України знищили близько 465 тисяч гітлерівських солдат і офіцерів, пустили під укіс 4958 ешелонів з ворожими військами та бойовою технікою, висадили в повітря 1566 танків і бронемашин, знищили 211 літаків і багато іншої бойової техніки, захопили численні трофеї. За мужність та відвагу, проявлені на

фронті, понад 2,5 млн представників народу України нагороджені орденами та медалями, понад 2 тисячі були удостоєні високого звання Героя Радянського Союзу, у тому числі 31 – двічі.

Крім того, 63,5 тисячі урядових нагород вручено партизанам та підпільникам України, з них 95-ти присвоєно високе звання Героя Радянського Союзу, а С.А.Ковпаку та О.Ф.Федорову це звання присвоєно двічі.

Удостоєно високих нагород багато працівників тилу. Більше ніж 30 трудівникам України присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці, присуджені державні премії. Війна та тимчасова окупація завдали Україні величезних збитків. Ми не зупиняємось на економічних збитках. Вони загальновідомі. Ми ведемо мову про найцінніший скарб – людей, їх життя. По території України вогненний Вал війни перекотився двічі. Крім громадян України, які загинули на фронті, гітлерівці винищили близько 3,9 млн мирних жителів, понал 2,2 млн примусом вивезли на каторжну роботу в Німеччину. В роки війни пішов із життя кожний шостий мешканець України. Пам'ятаймо про це.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Кучма Л.Д. Уклін вам, хто боронив Вітчизну і творив перемогу! Доповідь на урочистому засіданні, присвяченому 54-й річниці Перемоги. – К., 1993.

Хрущов М.С. Настало і на нашій вулиці свято! Доповідь на урочистому засіданні 14 жовтня 1944 р. – К., 1944.

Історія застерігає. – К., 1986.

Украинская ССР в годы Великой Отечественной войны Советского Союза. Хроника событий. – К., 1985.

Черниговщина в период Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.). – К., 1978.

Мірчук П. Українська повстанська армія. 1942-1952. – Мюнхен, 1953.

Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні. – Львів, 1993.

Страны мира. – М., 1946.

Шульгин В.В. Письма к русским эмигрантам. – М., 1961.

БОРОТЬБА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ ЗА ВИЗВОЛЕННЯ ВІД ФАШИСТСЬКОГО ПОНЕВОЛЕННЯ В РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ (1941-1945 рр.)

Перемога Радянського Союзу над фашистською Німеччиною у Великій Вітчизняній війні стала вирішальним фактором другої світової війни, високим рубежем в історії всього людства. Головною силою, що перегородила шлях німецькому фашизму до світового панування, була Радянська країна. Вона винесла на своїх плечах головний тягар війни і відіграла вирішальну роль у розгромі гітлерівської Німеччини і мілітаристської Японії.

На світанку 22 червня 1941 року шквал артилерійського вогню, град бомб обрушився на прикордонні застави й військові об'єкти, на фабрики і заводи, мирні міста і села України. Шляхом агресії, віроломно порушивши договір, фашистська Німеччина здійснила давно виношувані плани ліквідації Радянського Союзу, поневолення і значною мірою винищення його народів, захоплення, пограбування та колонізацію території.

Важливе місце у планах німецького командування відводилось Україні з її величезними сировинними ресурсами, родючими землями і трудолюбивим народом. Захопивши такий лакомий «кусочок» землі, фашисти намагалися посилити свою воєнну економіку, створити вигідний плацдарм для швидкої перемоги над Радянським Союзом, а з його захопленням досягти світового панування. Разом з Німеччиною проти Радянського Союзу виступили Угорщина, Італія, Фінляндія, Румунія, а якщо поразити країни, захоплені Німеччиною, тоді можна стверджувати, що фашисти у війні проти Радянського Союзу спиралися на економіку всієї Європи і політичну підтримку ряду держав, що не воювали безпосередньо на її стороні. Так, війна була загарбницька, віроломна. І ні про яку тут привітливну війну, як дехто навіть з сучасних політиків намагається виправдати дії фашистів, не може бути й мови. Плани «Барбароса» і «Ost», які були завчасно розроблені, засвідчують загарбницькі цілі фашистів. Зокрема, план «Ost» – був планом фізичного знищення слов'янських націй і особливо росіян, українців, білорусів. У відповідності з цим планом за 25-30 років передбачалось ліквідувати 120-140 млн. людей, а в кінцевому результаті «знищити» біологічний

потенціал СРСР.¹ Фактично це була боротьба двох світів, двох ідеологій, вирішувалась доля світової цивілізації. Тепер уже відомо, що плани фашистської Німеччини щодо СРСР були крім усього, ще й авантюристичними. Війна нам була нав'язана і вже з перших днів увійшла в історію як Велика Вітчизняна, яка носила яскраво виражений класовий характер. Згідно з розробленим планом «блискавичної війни» гітлерівські генерали розраховували розгромити радянські війська і до настання зими закінчити війну.

По-іншому думали радянські люди. Газета «Правда» 24 червня 1941 року у передовій статті, зокрема, писала, що ми не розраховуємо на легку перемогу і знаємо, що перемога над фашизмом, над чужоземними ордами, що увірвалися у нашу країну, буде важкою і вимагатиме від нас багато жертв. Ми не ставимо своєю метою повністю розкрити зміст всіх складових боротьби за визволення. Це зробити надзвичайно складно, це завдання багатотомної історії. Ми спробуємо розставити тільки деякі важливі акценти складного шляху боротьби українського народу за визволення від фашистського поневолення.

Україна впродовж майже усього періоду Великої Вітчизняної війни посідала одне з найважливіших місць у двобої з фашизмом. 1225 днів і ночей, з перших днів війни до 28 жовтня 1944 року українські землі були в епіцентрі воєнних дій, ареною жорстоких кровопролитних боїв, які не обминули жодного населеного пункту, жодної сім'ї. У період апогею битви за Україну, з осені 1943 по 28 жовтня 1944 року, на її території було зосереджено майже половину діючої Радянської Армії. Тут збройну боротьбу з фашизмом вели і учасники невидимого фронту понад 600 тисяч партизанів і підпільників.²

Територія України уже з перших днів війни стала ареною жорстоких боїв. Першими прийняли на себе удар прикордонники. Героїчно захищали радянську землю прикордонники Перемишля, 13-ої прикордонної застави Володимир-Волинського прикордонного загону під командуванням лейтенанта А.В.Лопатіна. Одинадцять днів вони стримували наступ ворога.

На лінію укріпрайонів і прикордонних застав почали висуватись військові частини, але далеко не всі вони встигли вийти раніше ворога на заплановані рубежі. Ось тут і проявилася незавершеність на початок війни розгортання радянських військ відповідно до планів прикриття. Їх вихід на рубежі оборони затягнувся ще й тому, що ворожій авіації і диверсантам вдалося в багатьох місцях вивести із ладу вузли і лінії зв'язку в ланці дивізія – армія – фронт. Крім того, багато було

незавершеного будівництва нових, реконструкції старих, а також і недостатня кількість запасних аеродромів. Все це стало причиною того, що багато літаків було знищено ворогом на аеродромах. Але незважаючи на це, по всьому фронту розгорнулися жорстокі бої. Мужній опір чинили гітлерівцям війська Південно-Західного фронту під командуванням М.П.Кірпоноса, Південного фронту під командуванням І.В.Тюленєва, моряки Чорноморського флоту під командуванням віце-адмірала Ф.С.Октябрського, Дунайської і Пінської військових флотилій.

Уже в перші дні війни в районі Луцьк – Броди – Рівне – Дубно розгорнулася запекла танкова битва, яка відіграла велику роль у призупиненні наступу ворога на київському напрямку. Дійсно, ворог, що напав на нашу країну, мав тимчасові переваги, а звідси і певний успіх. Але фашистська держава ще задовго до початку війни перебудувала економіку на воєнний лад, мала можливість використати в боротьбі воєнно-економічний потенціал майже всіх західноєвропейських країн, досвід ведення війни в Європі. Доречно нагадати, що воєнно-економічні ресурси фашистської Німеччини, поневолених нею країн та її сателітів більш як у два рази перевершували ресурси Радянського Союзу.

В той же час радянський народ не мав достатнього часу для всебічної підготовки країни і армії для оборони. Звичайно, і це потрібно підкреслити, певну негативну роль відіграли і окремі прорахунки, зокрема в оцінці можливого часу нападу фашистів, репресії проти командного складу армії. Радянські війська під ударами багатомільйонної, добре оснащеної сучасною бойовою технікою армії фашистської Німеччини вимушені були з важкими боями відступати. Ворог вийшов на найближні підступи до Києва. Почалася битва за столицю, за Україну. Хронологічно початок визволення України датовано 18 грудня 1942 року, коли в ході Сталінградської битви бійці і офіцери 573-го полку 195-ої стрілецької дивізії, 1-ої гвардійської армії Південно-Західного фронту звільнили перші українські села Ворошиловградської (нині Луганської) області. Але реально боротьба за визволення України починається уже з перших днів війни, коли фашисти увірвались на нашу землю. Організатором і цементуючою силою радянського народу у боротьбі проти фашистів виступила правляча на той час Комуністична партія. В перші дні війни партією і урядом було прийнято ряд постанов, в яких визначались завдання в галузі воєнно-організаторської, господарської та ідейно-виховної роботи в умовах війни.

Так, в Директиві Раднаркому СРСР і ЦК ВКП/б/ партійним і

радянським організаціям прифронтових областей від 29 червня 1941 року говорилось про те, що над країною нависла смертельна небезпека, що війна з нашого боку носить справедливий, визвольний характер. Як бачимо, вже з перших днів війни акцент робився на визвольному, справедливому характері війни. Зміст директиви був викладений Сталіним у промові по радіо 3 липня 1941 року. І директива і промова стали керівництвом до дії для всього радянського народу. Ці документи зобов'язували перебудувати всю роботу у відповідності з вимогами військового часу, оперативно і конкретно керувати всією військовою, господарською і політичною діяльністю. Велике мобілізуюче значення для всього народу у його боротьбі проти фашистських загарбників мали завдання, визначені у короткій програмі: «Все для фронту, все для перемоги!», у яких коротко і переконливо визначено завдання роботи, боротьби, визволення, і кінцевої мети – перемоги.

В містах і селах України, як і всієї держави, проводились мітинги, збори, сходки громадян, які відіграли велику мобілізуючу роль в об'єднанні мас на ратні і трудові подвиги. У столиці України 28-30 червня відбулися багатолюдні збори робітників і службовців, заводів і установ, навчальних закладів і науковців, які одностайно схвалили звернення «До всіх робітників і робітниць, інженерів, техніків і службовців Радянської України». В ньому, зокрема, говорилось, що успіх Великої Вітчизняної війни вирішується не тільки на полі бою, але і в доменних, мартенівських, електросталеплавильних і прокатних цехах. Чим більше чавуну, сталі, прокату одержить наша країна, тим нищівнішим буде потрібний удар великого радянського народу по ненависному ворогові, що віроломно вдерся в наш дім. Звернення обговорювалось на зібраннях трудових колективів у містах і селах України і відіграло велику мобілізуючу і патріотичну роль у підвищенні виробничої і політичної активності трудящих республіки. Так, на загальноміському мітингу мешканців Чернігова представники трудових колективів у своїх виступах впевнено заявляли, що трудящі Чернігівщини, як і весь багатонаціональний радянський народ, грудьми стануть на захист священної соціалістичної Батьківщини.

Державні і партійні органи України 7 липня 1941 року схвалили звернення до українського народу, в якому закликали робітників, селян, інтелігенцію мобілізувати всі сили на розгром ворога. В зверненні підкреслювалось, що кожний, де б він не працював, повинен до кінця виконати священний обов'язок перед Батьківщиною, перед своїм народом. Щоб кожний дім і кожна хата. місто і село стали нескореною

фортецею і несли смерть гітлерівцям. Прості і доступні слова звернення дійшли до серця кожного громадянина України, які разом з усіма народами Радянського Союзу стали на захист спільної Батьківщини. Сотні тисяч робітників, колгоспників, представників інтелігенції влились в ряди Червоної Армії. У військомати безперервно надходили заяви від людей різного віку і професій, які бажали добровільно піти на фронт.

Ось як писала у своїй заяві на ім'я Коропського райвиконкому зубний лікар Р.Красних: «Маю бажання бути в лавах Червоної Армії і поряд з чоловіком громити нещадного ворога... до останньої хвилини життя буду вести боротьбу проти гітлерівців».

Колгоспник артiлі «9 січня» Куликівського району А.Шикіула в аналогічній заяві писав: «Мої внуки в Червоній Армії. Мені хоч і 63 роки, але я ще здатний володіти зброєю. Прошу прийняти мене добровольцем до Червоної Армії. Разом з внуками буду бити фашистів».³ Ми хоч зараз готові зі зброєю в руках стати на захист нашої Батьківщини, заявляли юнаки і дівчата на багатолюдних мітингах і зборах, що проходили на Чернігівщині.

В умовах війни протягом перших трьох місяців, за неповними даними, в армію і флот з України пішло 2,5 млн чоловік і понад 200 тисяч добровольців. Яскравим виявом патріотизму трудящих був масовий вступ їх в народне ополчення. Вже на 11 липня ополченцями в області стали 64787 чоловік, в тому числі 13269 жінок.⁴

Важливою складовою організації визволення країни від фашистських загарбників була перебудова життя країни на воєнний лад, перетворення її в єдиний бойовий табір. Народне господарство переключилося безпосередньо на обслуговування потреб фронту. Було припинено випуск багатьох видів мирної продукції. Підприємства переобладнувалися на випуск танків, літаків, гармат, стрілецького озброєння, боєприпасів, засобів транспорту, зв'язку, військового обмундирування та спорядження.

У зв'язку з несприятливим ходом подій на фронті в перший період війни довелось розв'язувати дуже складне і відповідальне завдання, яке позитивно вплинуло на процес мобілізації економіки – евакуацію в глибинні райони країни населення, устаткування промислових підприємств, сировини, матеріальних цінностей, колгоспів, МТС, радгоспів, продовольства, громадської худоби. Ця робота здійснювалась під безпосереднім керівництвом Комісії Раднаркому УРСР і ЦК КП/б/У. У надзвичайно складних умовах колективам підприємств і залізничникам

доводилось вантажити та відправляти ешелони під артилерійським та авіаційним обстрілом ворога. Протягом липня – листопада 1941 року в глибинні райони було перебазовано понад 2593 підприємства, в т.ч. 1500 промислових підприємств військового значення, із них понад 550 з України. Серед них такі заводи як Харківський тракторний, турбогенераторний, паравозобудівний, київські «Більшовик», «Ленінська кузня», заводи «Запоріжсталь», «Дніпроспецсталь», «Азовсталь» і багато–багато інших. Загарбники несли смертельну загрозу знищення не тільки для економіки, а й для української науки і культури. Щоб зберегти хоча б її вогнища, у глибокий тил були перебазовані Академія наук України, її 19 інститутів, більше 70 вищих навчальних закладів, в тому числі Київський, Харківський і Одеський державні університети, близько 50 театрів тощо. У міста і села Російської Федерації, Казахстану, республік Середньої Азії переселено понад 3,5 млн чоловік українського населення.⁵ Евакуація промисловості, сільськогосподарських об'єктів, закладів культури на схід країни – це безприкладний подвиг народу в роки війни. Історія воєн чогось подібного не знала, щоб у масштабах країни тисячі заводів знялися з постійних місць, а з ними спеціалісти: інженери, техніки, кваліфіковані робітники, всього біля 10 млн чоловік у складних умовах переїхали на нові необлаштовані місця і через 2-3 місяці приступали до виробництва військової продукції. Фактично середня європейська країна з усім своїм людським і промисловим потенціалом перемістилася з одного місця на інше. Це великий історичний подвиг, завдяки якому до середини 1942 року потужності військової промисловості були не тільки відбудовані, але й перевершені. До початку 1943 року країна мала відлагоджене військово господарство, здатне безперервно нарощувати бойову могутність Збройних Сил.

Одночасно з розв'язанням військово-господарських завдань велика увага приділялась організації боротьби в тилу ворога. Для підпільної боротьби на окупованій ворогом території України в період з червня по вересень 1941 було створено 23 обкоми, 685 міськкомів і райкомів партії, 4316 партійних осередків, 9 підпільних обкомів і 213 міськкомів і райкомів комсомолу, 286 первинних організацій комсомолу. На осінь 1941 року на окупованій території України було організовано 883 партизанських загони і 1700 диверсійно-розвідувальних груп.⁵ Створення і діяльність партизанських формувань і підпілля стали невід'ємною складовою частиною історії самовідданої боротьби українського народу за свою свободу і незалежність. На окупованій

території розгорталися активні дії радянських патріотів, що особливо проявилось в збройній боротьбі партизанів, у масовому саботажі населення військовим, економічним і політичним заходам окупантів. За важких умов у ворожому тилу розпочали боротьбу партизанські загони, що їх очолювали С.Ковпак, С.Руднев, М.Попудренко, О.Федоров, О.Сабуров, М.Наумов, І.Бовкун, Д.Медведев, М.Таранущенко та ін. Партизанський рух в Україні перетворився в грізну, нескорену силу, яка наводила страх і паніку серед фашистів і їх помічників. 5 серпня 1941 року було завершено формування Чернігівського обласного партизанського загону в кількості 186 чоловік (на Валу встановлено пам'ятний знак), який відправився в ліси і відіграв велику роль в розгортанні партизанського руху на Чернігівщині. У повідомленні Радінформбюро 26 вересня 1941 року вказувалось, що «партизани Чернігівщини за короткий час, що пройшов після окупації німцями ряду районів області, розгорнули широку діяльність і нанесли серйозні удари окремим частинам фашистських військ».⁶

Процесом формування, дислокацією, стратегією і тактикою народних месників керували створені в 1942 році Центральний та Український штаби партизанського руху.

Таким чином, у перші місяці війни виникло багато складних проблем організації опору, ліквідації наслідків прорахунків, що мали місце в початковий період війни, але вже на кінець року були здійснені масштабні, військові, економічні, організаційні і політичні заходи, які сприяли перетворенню країни в єдиний бойовий табір, наростанню опору фашистським військам.

Бої, що розгорнулись на радянсько-німецькому фронті, показали агресорові, що війна проти Радянського Союзу докорінно відрізняється від війни, яку вони вели проти країн Західної Європи. Уже перші її дні показали німецькому командуванню, що легкого переможного маршу по радянській землі не вийшло і не буде.

На московському, ленінградському і київському напрямках точилися запеклі бої. Звичайно, і це закономірно, в планах гітлерівського командування, столиця держави посідала особливе місце.

На першому найтрагічнішому етапі війни радянські збройні сили зазнали найбільших втрат саме в Україні. У вересні 1941 року у ворожому «котлі» опинилися чотири армії Південно-Західного фронту. Вперті бої велись на підступах до Києва. Битва за столицю України, що тривала 83 дні, скувала великі сили ворога, лишила їх можливого

стратегічного маневру. Фашистське командування змушене було перекинути частину військ з московського напрямку в район Києва, а це затримало наступ на Москву.

Героїчна оборона Одеси тривала 73 дні. Після виконання захисниками покладених на них завдань, вони були евакуйовані в Севастополь, оборона якого почалася 30 жовтня і продовжувалась 250 героїчних днів.

Затримуючи війська на оборонних рубежах, наша армія дала можливість державним органам вигравати час для проведення мобілізації, евакуації, формування нових частин, здійснення оборонних заходів. Тривала оборона важливих стратегічних об'єктів, міст різного підпорядкування була зразком мужності воїнів і трудящих, демонстрацією їх високого патріотизму, любові і відданості соціалістичним ідеалам, боротьбі за визволення України. Уже в першій половині 1942 року військова промисловість країни не тільки відновила втрачені потужності, але й значно їх перевищила. У грудні 1942 року в порівнянні з груднем 1941 року виробництво літаків, наприклад, збільшилось у 3,3 рази, авіамоторів – в 5,4 рази, танків – майже в два рази. Більше того, робітники, колгоспники, інтелігенція України, які були евакуйовані на схід, активно включились у змагання за краще виконання замовлень фронту, за економію сировини і матеріалів, за зниження собівартості продукції. На фабриках і заводах виникли фронтові комсомольсько-молодіжні бригади, розгорнувся рух багатостаночників. Підтримуючи передові методи робітників східних областей, передовики виробництва України передавали свій багатий досвід і в співдружності добивались високих виробничих показників. Так, знатний відомий шахтар О. Стаханов передавав свій досвід шахтарям Караганди, криворізький гірник А. Семиволос ділився своїм досвідом з уральськими гірниками, виконуючи по півсотні норм за зміну. Високі зразки героїчної праці показували працюючі на заводах Уралу, Сибіру, Середньої Азії і в інших місцях десятки тисяч машинобудівників, шахтарів, металургів України. Не відставали від них і працівники сільського господарства. Серед них і знатна ланкова З. Бідна з Чернігівщини досягла високих показників у вирощуванні овочів і тютюну в Казахстані. Зразки самовідданої праці показували трактористи бригади П. Ангеліної у господарствах Західно-Казахстанської області. Цей перелік можна продовжувати. Є, правда, речі, які не часто, а можливо, не завжди називають у звітах, але без яких ніяка армія не буде боєздатною, не зможе захищати Вітчизну. В ці

речі вкладено працю трудівників промисловості і сільського господарства. Вдумайтесь. За період війни діюча армія використала більше 38 млн шинелів, більше 73 млн гімнастерок, 70 млн шаровар, біля 118 млн пар натільної білизни, 2119500 кожухів, біля 64 млн пар шкіряного взуття, більше 11 млн пар валенків, більше 17062 тис плащпалаток і накидок і велику кількість інших видів матеріально-технічних засобів.⁶

Великій справі перемоги, визволення віддавали свої сили інтелігенція України. Вчені інституту електрозварювання, працюючи на Уралі під керівництвом академіка АН УРСР Є.О.Патона розробили і успішно запровадили високоефективні технології зварювання під флюсом корпусів танків, артилерійських систем та авіабомб, значно підвищили бойові якості радянської техніки, оперативно вирішили невідкладні проблеми літако- та моторобудування, масового виробництва боєприпасів.

Під керівництвом академіка А.А.Богомольця був створений препарат для лікування ран і кісткових переломів. Є.Патону і А.Богомольцю було присвоєно звання Героїв Соціалістичної праці. А в цілому за роки війни це звання було присвоєно 199 працівникам тилу. До цього слід також додати, що за роки війни 16 млн чоловік було нагороджено медаллю «За доблесну працю у Великій Вітчизняній війні». Це засвідчує масовий трудовий подвиг.

Справі розгрому ворога, служінню своєму народові була підпорядкована діяльність письменників, художників, композиторів, артистів театру і кіно, працівників преси і радіо. На фронті і в тилу знали твори М.Бажана, О.Корнійчука, В.Василевської, О.Довженка, М.Рильського, П.Тичини, В.Сосюри, А.Малишка, П.Панча і багатьох інших. Працювали фронтові бригади 35-ти евакуйованих українських театрів. Майстри української сцени систематично виступали з концертами перед воїнами фронтовиками.

Таким чином, завдяки титанічним зусиллям всього радянського народу, зокрема українського народу, стійкості радянських воїнів на фронті був закладений міцний фундамент для переходу Червоної Армії в рішучий наступ на самих головних ділянках радянсько-німецького фронту.

Розгром ворожих військ під Москвою був першою великою поразкою фашистської Німеччини у другій світовій війні і мав величезне воєнне і політичне значення. Він поклав початок корінного повороту в ході війни, розвіяв міф про непереможність німецької армії. Разом з тим, ця перемога окрилила радянських людей, зміцнила їх віру в

неминучий розгром ненависного ворога, підняла на ще вищий рівень народну боротьбу в тилу ворога.

Але, незважаючи на серйозну поразку, фашистська Німеччина залишалася ще сильним і небезпечним ворогом. Володіючи ресурсами майже всієї Європи і користуючись відсутністю на заході другого фронту, відкриття якого всіляко гальмували правлячі кола США і Великобританії, фашистська Німеччина ще змогла оправитись від завданих їй ударів, перекинути на радянсько-німецький фронт десятки нових дивізій і перейти в новий наступ.

Так фактично і сталося. У червні 1942 року війська противника після тривалої облоги відновили штурм Севастополя. Оборона морської фортеці увійшла в історію як одна з найяскравіших сторінок Великої Вітчизняної війни. Місто по праву носить ім'я – Місто-герой.

Одночасно із запеклими боями у Криму німецько-фашистські війська розпочали наступ на Південно-Західному напрямі. Спроба зірвати цей наступ ударом в районі Харкова закінчилась невдачею, оточенням і знищенням трьох наших армій. 22 липня 1942 року були залишені останні населені пункти Донбасу. Україна опинилася в глибокому тилу вермахту. Становище ускладнювалось ще й тим, що в результаті наступу німецько-фашистських військ ускладнилось економічне і військово-становище. В руках ворога опинилася територія, на якій до війни вироблялося 33 проценти всієї валової продукції промисловості, було зосереджено 47 процентів всіх посівних площ і проживало 45 процентів населення великої держави. Окупована була вся територія України.⁷

Ворог перейшов у наступ в напрямі на південь і вийшов до передгір'їв Кавказу і околиць Сталінграду. Почалася знаменита Сталінградська битва. У запеклих чотиримісячних оборонних боях радянським військам вдалося вимотати противника, підірвати його моральний дух, зрештою зупинити наступ. У цих боях брали участь і воїни-українці. Серед захисників відомого, наприклад, «будинку Павлова» у центрі Сталінграду були і воїни-українці рядові В.Глущенко, Л.Довженко, А.Іващенко, М.Чорноголов, Г.Якименко.⁸

19 листопада 1942 року – цей день червоним рядком назавжди увійшов у світову історію – почався небувалий за силою контрнаступ. По своєму розмаху і значенню Сталінградська битва перевершила всі битви минулого. З обох боків в ній одночасно приймало участь більше двох мільйонів чоловік.⁹

Розгром гітлерівців під Сталінградом переріс у загальний наступ радянських військ на фронті від Ленінграда до Кавказу. У нескінченних кровопролитних битвах радянські Збройні Сили набували головного – бойового досвіду. Зростав рівень військової майстерності офіцерського корпусу. Впевненіше стала керувати підрозділами, з'єднаннями, цілими фронтами когорта полководців і воєначальників, що виросла в полум'ї війни. Серед них було чимало синів українського народу, зокрема командуючі фронтами і арміями А.Єременко, С.Тимошенко, Р.Малиновський, І.Черняхівський, П.Рибалко, К.Москаленко, П.Жмаченко та ін.

Намагаючись взяти реванш за поразку під Сталінградом, вермахт у липні 1943 року почав небувалий за силою наступ в районі Курська. Спроба ворога перехопити стратегічну ініціативу теж зазнала краху. Після цих поразок він уже був неспроможний успішно наступати. Уже в ході Сталінградської битви почалося визволення території України. Села Півнівка, Морозівка Міловського району Ворошиловградської (нині Луганської) області були першими звільнені 18 грудня 1942 року. На початку 1943 року розгорнувся широкий наступ Червоної Армії і в середині року почалося масове вигнання окупантів з території України. Першим серед обласних центрів України було визволено 14 лютого 1943 року м. Ворошиловград. В кінці серпня 1943 року радянські війська визволили м. Харків. Перемога під Курськом відкрила шлях до Дніпра, куди перемістився центр основних воєнних подій, почалася грандіозна битва за Україну. Вона поглинула основні сили протиборствуючих сторін. З осені 1943 до осені 1944 рр. на території республіки було зосереджено майже половину діючої Радянської Армії – шість фронтів, Чорноморський флот і три військові флотилії. З десяти гвардійських армій вісім діяли на чотирьох українських фронтах. Особливе місце в бойових військових операціях зайняла битва за Дніпро. Внаслідок успішної Чернігівсько–Прип'ятської операції, яка почалася в середині 1943 року, радянські війська прорвали сильну оборону ворога і в ніч на 9 вересня форсували Десну. Розвиваючи наступ, частини військ лівого крила Центрального фронту під командуванням К.К.Рокоссовського після дводенних боїв оволоділи залізничним вузлом Бахмач, а війська правого крила 11-16 вересня вступили в Новгород-Сіверський. Великих успіхів досягли війська Воронежського фронту під командуванням генерала М.Ф.Ватутіна, які до 20 вересня визволили понад 800 населених пунктів північних областей України. Поразки німецьких військ змусили фюрера прибути із

ставки в Східній Пруссії у Вінницю, де розроблялись плани стабілізації ситуації, але і вони зазнали краху. Після триденних запеклих боїв, 21 вересня радянські воїни оволоділи північним обласним центром, стародавнім Черніговом. З втратою Чернігова противник лишився останнього сильного вузла опору на шляху радянських військ до Дніпра.

На 1 жовтня 1943 року було завершено очищення Чернігівської області від фашистських загарбників. У вересневі дні 1943 року Москва від імені Батьківщини п'ять разів салютувала доблесним військам за бойові звершення під час визволення Чернігівщини. Багатьом частинам і з'єднанням було присвоєно почесні найменування визволених населених пунктів області, а 126 воїнам було присвоєно звання Героїв Радянського Союзу.¹⁰

Протягом вересня 1943 року були звільнені Харківська, Сумська, Полтавська області та лівобережні райони Київщини. Визволення України продовжувалось. У другій половині жовтня 1943 року ставка Верховного головнокомандування реорганізувала Воронежський фронт у Перший Український, Степовий – у Другий Український, Південно-Західний – у Третій Український і Південний – у Четвертий Український фронти. Українські фронти діяли на території України і поповнювалися значною мірою за рахунок місцевих жителів. У деяких арміях Першого Українського фронту частка українців в окремі періоди становила біля 80 відсотків. Війська Першого Українського фронту у складі шести загальновійськових, танкової і повітряної армій у жовтні – листопаді після артилерійської підготовки і ударів авіації, спираючись більше як на двадцять три плацдарми, захоплених раніше на правому березі Дніпра (Букринський, Лютізький, Кременчуцький, Канівський та ін.) почали битву за Дніпро. Виявляючи героїзм і винахідливість, радянські воїни при допомозі місцевих жителів, партизанів, які збудували декілька десятків переправ, під вогнем противника переправились на правий берег Дніпра, вступали в бій, відбиваючи численні контратаки противника. За форсування Дніпра, проявлений героїзм і самовідданість 2438 солдатів, сержантів, офіцерів і генералів одержали звання Героя Радянського Союзу.¹¹

У загальному плані битви за Дніпро особливе місце відводилось визволенню столиці України. У листівці з наказом – зверненням Військової Ради фронту, яким командував генерал М. Ватутін, зокрема говорилось: «Товариші! Перед вами Київ, мати міст руських, колиска нашої Вітчизни... Тут зі зброєю в руках відстоювали від ворогів свободу і незалежність руського і українського народів наші батьки і матері, наші діди і прадіди...

Столиця Радянської України вже більше двох років знаходиться у кровавих лапах фашистських палачів і розбійників». ¹²

Ще більш заклично зі сторінок армійської газети «за счастье Родины» звучали слова героїв дніпровських переправ. «Зараз, - писали вони, - заговорить зі страшною силою артилерія. Прижимаючись до вогневого валу, піде піхота, помчаться танки, кіннота. Ми підемо у рішучий бій. Від цього бою залежить доля Києва». ¹²

У ніч на 6 листопада бої розгорнулися на північних околицях Києва, а потім перемістилися в центр і о 4-й годині ранку 6 листопада 1943 року столицю України було визволено від ворога. Форсування Дніпра і визволення Києва поклали початок очищенню від окупантів усієї Правобережної України і вихід на державний кордон. Наприкінці грудня командуєчий фронтом генерал М.Ватутін мав у своєму розпорядженні десять армій загальною чисельністю понад 800 тисяч бійців. ¹¹ Запеклі бої зав'язалися на Правобережній Україні в районі Корсунь-Шевченківського. Тут противник зумів створити міцний плацдарм, що загрожував радянським військам. У героїчному літопису Великої Вітчизняної війни Корсунь-Шевченківська операція займає особливе місце. Не скупуючись на порівняння, військові історики називають її і другим Сталінградом, і Каннами на Дніпрі. На це є підстави. По своєму задуму і виконанню ця операція стала однією із самих блискучих в історії радянського військового мистецтва і завершилась розгромом десяти фашистських дивізій, що потрапили в оточення.

В останній день лютого командуєчий фронтом М.Ватутін був важко поранений у сутичці з бійцями УПА. Командування фронтом на два місяці перейшло до маршала Г.К.Жукова, а надалі і до кінця війни фронтом командував маршал І.Конєв. Внаслідок успішного проведення Корсунь-Шевченківської, Кіровоградської та Рівненсько-Луцької операції радянські війська Третього Українського фронту окремими частинами форсували Південний Буг та Дністер, вийшли 23 березня 1944 року на державний кордон з Румунією, а у липні – серпні війська Першого Українського фронту провели Львівсько-Сандомірську операцію, оточили і знищили 8 дивізій ворога в районі Брод. Серед них виявилася і 14-а гренадерська дивізія «СС – Галичина», створена українськими колабораціоністами. В ході цієї операції 27 липня були звільнені стародавні українські міста Львів і Станіслав (нині Івано-Франківськ). Успішно розгортали наступ війська Третього і Четвертого Українських фронтів, які завдали відчутних поразок німецьким військам у районі

Кривого Рогу – Нікополя і 13 березня визволили Херсон, 28 березня – Миколаїв, а 10 квітня штурмом здобули Одесу. У ході тримісячних боїв війська Другого і Третього Українських фронтів ліквідували запорізький плацдарм ворога і 14 жовтня 1943 року визволили Запоріжжя, а 25 жовтня став вільним Дніпропетровськ.

З виходом радянських військ до Одеси і Дніпропетровська створилися сприятливі умови для розгрому кримського угруповання ворога і визволення півострова. Німецька армія, яка утримувала Крим, була добре озброєна і укомплектована. Після тривалої артилерійської і авіаційної підготовки 8 квітня війська Четвертого Українського фронту і Окремої Приморської Армії перейшли в наступ, розпочали Кримську операцію з метою ліквідації 17-ї армії ворога у складі п'яти німецьких і семи румунських дивізій і 13 квітня 1944 року здобули м. Сімферополь. 5 травня почався штурм Севастопольських укріплень. Дев'ять годин тривали жорстокі бої за ключову позицію німців – Сапун – гору, а 9 травня 1944 року радянські війська, форсувавши Північну бухту, визволили Севастополь, і до 12 квітня завершили очищення Криму від фашистів. 200-тисячне угруповання ворога припинило своє існування. Нових успіхів в очищенні території, визволенні України від фашистського поневолення було досягнуто під час літнього наступу. Розгромом фашистських військ у Карпатсько-Ужгородській операції і звільненням Ужгорода 28 жовтня 1944 року завершилось визволення України від фашистських загарбників. Битва за визволення України, що тривала довгих 22 місяці й складалася з ряду великих операцій, в яких брало участь до половини живої сили й бойової техніки всіх діючих радянських Збройних сил, стала одним з найважливіших етапів на шляху до перемоги. З'їзд делегатів народних комітетів, що відбувся в листопаді 1944 року, прийняв Маніфест про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною.

Таким чином, вперше за всю свою історію український народ об'єднав усі свої землі в єдиній державі, яка перетворилася в одну з найбільших держав Європи, яка в ході боротьби з фашизмом заявила про себе на повний голос. Це був один із доленосних періодів національної історії, коли вирішувалося питання про долю сучасного і наступних поколінь, про саме існування українського народу як етнічної спільноти. Битва за Україну складалася з ряду великих операцій, у яких брало участь до половини живої сили й бойової техніки всіх діючих радянських військ. І не тільки. Завершальний етап битви за визволення України характеризувався дальшим наростанням боротьби в тилу

фашистських військ, зростанням досвіду підпілля і його впливу на розширення руху опору. Найбільшого розмаху досягла партизанська боротьба. Узгоджені штабами партизанські дії інколи набували стратегічного значення. У серпні 1943 року за сигналом Центрального штабу партизанського руху десятки загонів на окупованих територіях Білорусії, Росії та України почали масштабну операцію по виведенню з ладу залізничних комунікацій, щоб позбавити ворога можливості надсилати підкріплення на Курську дугу, де розгорталася одна з головних битв Великої Вітчизняної війни. Гітлерівське командування змушене було вернути на боротьбу проти партизанів України значні військові сили. Якщо у 1941 році окупанти вимушені були відволікати для забезпечення свого тилу на території України 50 тис. своїх солдатів і офіцерів, у 1942 році – біля 120 тисяч, у 1943 році – 242 тис., а вже у 1944 році, незважаючи на різке скорочення окупованої території – 192 тис.¹³ Потрібно врахувати, що партизани України у 1944 році надали відчутну допомогу партизанському рухові у Польщі, Чехословаччині, Румунії та Угорщині. Про високе визнання заслуг партизанів України у боротьбі проти фашистських загарбників свідчать нагородження орденами і медалями 63,7 тис. партизанів і підпільників. Звання Героя Радянського Союзу було присвоєно 95 партизанам і підпільникам, в тому числі дві Золоті зірки Героя отримали прославлені командири великих з'єднань С.Н.Ковпак і О.Ф.Федоров. Боротьба проти фашистського поневолення дісталася нам великою ціною. Фашисти завдали Україні великих збитків, знищили заводи, електростанції, тисячі кілометрів залізничних колій, розрушили морські порти, пограбували колгоспи, радгоспи і МТС, во-варварськи спалили багато міст і сіл. Мільйони людей були позбавлені житла. У Києві гітлерівці зруйнували центральну магістраль міста – Хрещатик і багато інших районів, спалили державний університет, у руїни перетворили відомий усьому світові Успенський собор і багато інших споруд Києво-Печерської Лаври. За роки окупації зазнав величезних спустошень і Чернігів. Фашистські варвари спалили і зруйнували 1740 будинків, 70 процентів житлового фонду, вивели з ладу промислові підприємства, висадили в повітря вокзал, перетворили на руїни 14 шкіл, педагогічний інститут, медичне училище, драматичний театр, історичний музей, обласну бібліотеку, видатні історико-архітектурні пам'ятники – Борисоглібський собор, П'ятницьку та Катеринінську церкви, колегіум.¹⁴ Фашисти закатували на українській землі біля 6 млн чоловік мирного населення та

військовополонених, депортували до Німеччини понад 2 млн молодих дівчат і хлопців, нерідко 14-15-літніх підлітків, майже тридцять відсотків яких так і не повернулися додому. Як пам'ятники подвигу і вічної скорботи – на території України понад 28 тисяч братських могил.¹⁵

Війна дійсно стала суворою перевіркою соціально-політичної і патріотичної єдності українського народу. Активний учасник велетенської битви за виживання людської цивілізації, український народ мужньо боровся і утвердився на гідному місці серед переможців над фашизмом.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Газ. «Правда, 1987. – 18 декабря.
2. Газ. «Голос України». – 2004. – 28 жовтня. – С. 2.
3. Нариси історії Чернігівської оласної партійної організації. – К., 1980. – С. 175.
4. Черниговщина в период Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.). Сборник документов и материалов. – К., 1978. – С. 28.
5. Очерки истории Компартии Украины. – К., 1977. – С. 528, 540.
6. Война. Народ. Победа. 1941-1945. – Кн. I. – М., 1976. – С. 129.
7. Нариси історії Комуністичної партії України. – К., 1971. – С. 500.
8. Історія України. /М.В.Коваль, С.В.Кульчицький, Ю.О.Курносос. – К., 1992. – С. 340.
9. История второй мировой войны 1939-1945. – Т. 6. – М., 1976. – С. 147.
10. Історія міст і сіл УРСР. Чернігівська область. – К., 1972. – С. 70.
11. Кульчицький С. Українські фронти другої світової // Деснянська правда. – 1999. – 3 листопада.
12. Война. Народ. Победа 1941-1945. – Кн. 3. – М., 1980. – С. 13.
13. Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине. 1941-1944. В двух книгах. – Книга вторая. – К., 1985. – С. 419.
14. Історія міст і сіл УРСР. Чернігівська область. – К., 1972. – С. 122.
15. Сторінки історії України ХХ століття. – К., 1992. – С. 136.

ПАРТИЗАНСЬКИЙ РУХ НА УКРАЇНІ ПІД ЧАС ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ 1941-1945 рр.

Згідно з планом “Барбароса” 22 червня 1941 р. фашистська Німеччина здійснила напад на Радянський Союз. Почалася Велика Вітчизняна війна – найголовніший етап другої світової війни, в орбіту якої потрапили понад 60 країн з населенням більше 1,5 млрд. чоловік.

Яскраву сторінку в історію відчайдушної боротьби радянського народу з ворогом вписав партизанський рух. У директивному листі РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 29 червня 1941 р. зазначалося: “В зайнятих ворогом районах створювати партизанські загони й диверсійні групи для боротьби з частинами ворожої армії, для розпалювання партизанської війни повсюдно і скрізь, для підризу мостів, доріг, псування телефонного і телеграфного зв’язку, підпалювання складів і т.д. В загарбаних районах створювати нестерпні умови для ворога і всіх його поплічників, переслідувати й знищувати їх на кожному кроці, зривати всі їх заходи”.¹

З самого початку війни ЦК ВКП(б) і його безпосереднє керівництво подбали про створення підпільних обкомів, міськкомів і райкомів партії, підбір керівних кадрів партизанів і визначення районів їх дій.²

Наприкінці 1941 р. в тилу німецько-фашистських загарбників діяло більше 2000 партизанських загонів чисельністю майже 90000 чоловік³. Партизанським краєм по праву стала окупована ворогом Україна. Уже в перші місяці війни створені тут для боротьби з ворогом партизанські загони нараховували понад 35000 бійців, у тому числі 14000 комуністів і 8500 комсомольців⁴. Розгортанню активної партизанської боротьби сприяли насамперед місця з великими лісовими масивами. Саме тут почали виникати перші партизанські краї і зони⁵.

Важливим місцем розгортання партизанського руху на Україні стала Сумська область, де формування партизанських загонів у ворожому тилу і відбір кадрів для підпільної роботи розпочалися ще наприкінці літа 1941 р. На території Сумщини „було залишено комуністів із керівного складу для підпільної партійної роботи серед населення 100 чоловік, в партизанських загонах – 837 чоловік, із них членів ВКП(б) – 622, кандидатів – 215 чоловік. Було створено 35 партизанських загонів загальною чисельністю 1451 чоловік”⁶.

Основним джерелом формування загонів партизанів були працівники райкомів, райвиконкомів, перевірені безпартійні люди, бійці винищувальних батальйонів.

Слід зазначити, що організація партизанського руху виявилася далеко нелегкою справою. Деякі райкоми партії Сумщини пустили це питання на самоплив. Не справився з завданням зокрема Конотопський райком ВКП(б), який не лише не організував партизанського загону, а й сам ледве втік із міста після зайняття його фашистами. Окремі партизанські загони піддалися паніці й відступили разом із частинами Червоної Армії, а то й зовсім розійшлися по домівках.

В результаті подібних дій у Глухівському партизанському загоні, наприклад, на середину вересня 1941 р. залишилось лише 22 чоловіки⁷.

Однак, як би там не було, а восени 1941 р. на Сумщині все ж діяли партизанські загони Середино-Будського району на чолі з І.П.Федоровим, Хильчицького (командир М.В.Таратута), Червоного – під командуванням Л.Я.Іванова, Ямпільського - на чолі з С.М.Гнибідю, Шалигінського – під командуванням П.Я.Саганюка та інші⁸.

Останній загін виявився найбоездатнішим. За короткий термін його бійці знищили чотири ворожі автомашини, підірвали міст на дорозі Путивль-Глухів. Загонові вдалося також налагодити зв'язок із 2-ю гвардійською дивізією й вивести з оточення 875-й стрілецький полк та 2-й батальйон 535-го стрілецького полку⁹.

На початку діяльності проявив себе Лебединський партизанський загін, який розгромив німецьку автоколонну, що нараховувала 60 автомашин¹⁰.

Окупувавши Сумщину в жовтні 1941 р., фашисти розпочали посилену боротьбу з партизанським рухом. Знищивши Кролевецький партизанський загін, вони заходилися підготовкою каральної операції проти інших загонів, місцем дислокації яких став Слоутський ліс. Там розташувалися зокрема Глухівський і Шосткинський партизанські загони, що підтримували тісні зв'язки із слоутськими підпільниками. 21 листопада 1941 р. гітлерівці оточили ліс і кинулися в шалену атаку на партизанів. Нерівний бій тривав більше чотирьох годин. Багато партизанів було вбито й поранено. Решткам загонів ледве вдалося вирватись із кільця ворожого оточення. Опісля фашисти розгромили Сосновський і Ревякінський партизанські загони. Наприкінці 1941 р. вони вийшли на слід шалигінських партизанів і вже приготувалися було до атаки. Однак завдяки партизану С.Фомічову, який встиг попередити бійців про намір ворога, партизани на чолі з командиром Саганюком відбили атаку, не зазнавши при цьому будь-яких втрат. Проте активну

діяльність після цих подій Шалигінський загін змушений був припинити.

Невідомою залишилася доля Шосткинського партизанського загону. Деякі дослідники схильні вважати, що після бою 21 листопада 1941 р. він розформувався і припинив своє подальше існування. Згідно з рішенням Сумського обкому партії в грудні 1942 р. був створений і розпочав свою діяльність новий Шосткинський партизанський загін¹¹.

Користуючись послугами зрадників, німецько-фашистські загарбники знищили Буринський, Грунський, Липово-Долинський і Тростянецький партизанські загоони, ліквідували Сумський диверсійно-розвідувальний загін. Непоправного удару було завдано Лебединському загону на чолі з секретарем обкому Л.Антоновим, який через півроку діяльності припинив своє існування. Великих втрат зазнав Охтирський партизанський загін, слід на який навів зрадник Макаренко. Карателі знищили 16 чоловік. Партизани загону, яким вдалося врятуватися, протягом певного часу продовжували боротьбу з ворогом, здійснивши декілька вдалих операцій, зокрема, на перегоні Смородіно-Кириковка вони підірвали ешелон з живою силою противника, який прямував на фронт. Однак невдовзі загін змушений був перейти лінію фронту і з'єднатися з частинами Червоної Армії. Із 35 партизанських загонів, які виникли було на території окупованої Сумської області, повну боєздатність зуміли зберегти лише 13. В них нараховувалося 299 чоловік¹².

Особливою популярністю користувався Путивльський партизанський загін, який очолювали С.А.Ковпак і С.В.Руднєв.

Під керівництвом місцевих комуністів і партійної організації партизанського загону на чолі з С.А.Ковпаком і С.В.Руднєвим в Путивльському районі діяли підпільники. Зокрема, підпільна комсомольська організація виникла восени 1941 р. в селі Стрельниках. Очолив її комуніст М.Й.Антиков. Підпільники знищували таємних агентів гестапо, зрадників, зривали вербування молоді до Німеччини тощо. Важливим заходом організації став арешт стрельниківської поліції чисельністю більше 100 чоловік. Згодом учасники підпілля поповнили ряди партизанського з'єднання С.А.Ковпака.

Активну допомогу партизанам надавала підпільна група, яка діяла в селі Черепово. Вона поставляла партизанам зброю й боєприпаси, виявлені на місцях боїв при вимушеному відступі частин Червоної Армії. Ротовські підпільники забезпечували партизанів цінними розвідувальними даними про плани й дії ворогів¹³.

Занепокоєні діями путивльських партизанів і підпільників, у жовтні 1941 р. фашисти кинули проти них значні каральні сили. Досить активно

працювала німецька польова поліція Гехайм Фельдполіцай, особливо її 721-а група на чолі з фашистом Кернером. Однак виявити гітлерівцям Путивльське підпілля й розбити партизанів так і не вдалося. Організовані ними з цією метою каральні експедиції постійно терпіли поразки, а гестапівські агенти зникали безслідно.

У грудні 1941 р. для знищення партизанів, які дислокувались на той час у Спадщанському лісі, гітлерівці кинули в наступ 213-ю охоронну дивізію. Протягом цілого дня ворог здійснював штурм партизанських позицій. Перевага фашистів у живій силі й техніці була очевидна. І в таких умовах С.А.Ковпак прийняв єдино правильне рішення про відхід у Брянські ліси.

Вороже командування приклало багато зусиль, аби перешкодити цим планам, зокрема, гітлерівці кинули дві есесівські дивізії для зачистки Брянського лісу. Карателі ізолювали його від степової місцевості, а місцевих жителів повідомили, що тут проходить кордон між Україною й Росією, і хто наважиться порушити його без відповідних документів, буде розстріляний на місці¹⁴.

Переборюючи труднощі, партизани С.А.Ковпака все ж дібралися до Брянського лісу.

Перебуваючи в Брянських лісах, Сидір Артемович провів велику роботу, направлену на організацію населення для боротьби з ворогом. Зокрема, його люди надали допомогу Хомутовському партизанському загону, по суті справи заново був створений Севський партизанський загін чисельністю 43 чол., який очолив капітан Хохлов. Розпочав свою роботу загін, що складався з військовослужбовців на чолі з капітаном Гудзенком (нараховував 45 бійців). В селі Родіонівка виникла оперативна група Ямпільського району (командир Гнибіда).

Ковпаківці налагодили тісний зв'язок із Есманським партизанським загonom і спільними силами знищили ворожі гарнізони в Есмані та Марчисиній Буді, а на початку 1942 р. звільнили від ворога більше ста населених пунктів, у тому числі райцентри Есмань і Хомутівку¹⁵.

Наприкінці 1941 р. в Брянські ліси з України прибув Донецький партизанський загін імені Й.В.Сталіна на чолі з І.Ф.Боровиком. Сюди передислокувались також два харківські загони, які очолювали М.Й.Воронцов і К.І.Погорелов. Тут же розгорталась партизанська діяльність бійців під командуванням О.Сабурова. Кістяк його загону складали червоноармійці, які потрапили в оточення. О.Сабуров, здійснивши набіг на залізничну станцію Зерново, розгромив німецький гарнізон, спалив ворожі склади й вивів із ладу обладнання станції.

Незабаром всі чотири загони об'єдналися. 15 грудня 1941 р. з метою координації військових дій на залізничному роз'їзді Неруса відбулась нарада командирів і комісарів - представників російських та українських загонів. Для вирішення питань взаємодії загонів було створено штаб. Керівником об'єднаних партизанських сил став О.Сабуров, начальником штабу І.Абрамов (член Трубчевського підпільного райкому)¹⁶.

Спільними силами українські й російські партизани розгромили ворожий гарнізон в райцентрі Суземка, а також знищили окупаційну адміністрацію району. Ще раніше поліцейські дільниці було розгромлено в ряді населених пунктів цього району. А невдовзі партизани звільнили від ворога весь Суземський район, провели вдали операції по розгрому фашистських гарнізонів у Локті й Трубчевську¹⁷.

Слід зазначити, що успіхи партизанів у значній мірі залежали від обстановки, що склалася в цей час на радянсько-німецькому фронті. Радянські воїни 6 грудня 1941 р. завдали ворогові нищівного удару під Москвою. У зв'язку з цим німецьке командування змушене було зняти з тилкових районів Сумської та Чернігівської областей і відправити на фронт 221-у охоронну дивізію і 1-у СС бригаду імені А.Гітлера. Генерал Шекендорф (начальник тилового району групи армій „Центр“) повідомляв у Берлін, що в результаті відправки на фронт половини охоронних з'єднань вкрай недостатньо сил для боротьби з партизанами, для охорони шосейних доріг і залізниць¹⁸. У відповідь німецьке командування порадило йому обходитися власними силами.

У 1942 р. партизанський рух вступав у нову стадію розвитку. Поряд із виконанням бойових операцій його учасники значною мірою заважали німцям реалізовувати сільськогосподарські плани. Повідомляючи в Берлін у серпні 1942 р. про ситуацію, яка склалася в сільському господарстві Сумщини й Чернігівщини, начальник господарської інспекції групи армій „Південь“ зазначав: „... Доводиться констатувати, що шкода, завдана врожаю, і знищення запасів хліба вже зараз прийняли вкрай загрозливих розмірів. Якщо найближчим часом не буде покладено край свавіллю партизанів, то не можна буде очікувати отримання врожаю в цих областях“¹⁹.

Гітлерівське командування для прочісування північних районів Сумщини з метою виявлення й знищення там партизанів кинуло в Глухів три піхотні дивізії, які склалися переважно з сербів і словаків. Однак суттєвої шкоди партизанському руху вони не завдали.²⁰ Тим часом партизани, відтіснені генералом Бегуманом до Брянських лісів, прорвали лінію оборони ворога. У селі Пирогівці об'єднаний

Путивльський загін розгромив 33-й угорський полк. Своїми діями партизани відкрили шлях на Сумщину²¹.

Під час рейду на Сумщину партизани мали вирішити такі основні завдання: забезпечення умов для розвитку партизанського руху в нових районах, налагодження зв'язків із підпільниками, підйом широких народних мас на боротьбу з ворогом²².

Партизанський рух набирив справді всенародного характеру. І це було запорукою його бойових успіхів. С.А.Ковпак і С.В.Руднев у доповідній записці в ЦК КП(б) України зазначали: „... Населення нас годує, поїть, частково вдягає і велику допомогу надає в озброєнні. Так, наприклад, жителі сіл Литвиновичі, Воргол, Нова Слобода, Бруски, Бивалино й інші Путивльського району заявляли, щоб ми не йшли від них, що вони забезпечать нас всім продовольством, а якщо потрібно, разом із нами будуть помирати за Батьківщину, за свої рідні села. І дійсно, під час боїв чоловіки боролись пліч-о-пліч з партизанами, а жінки й діти приносили воду до кулеметів, молоко й харчі”²³.

Під час рейду з'єднання С.А.Ковпака за період з 15 травня до 1 серпня 1942 р. зросло на 583 чоловіка, загін збільшився майже вдвічі – з 745 до 1328 чол.²⁴ Лави партизанів у значній мірі поповнювали військовослужбовці, які свого часу потрапили у ворожий полон чи оточення. З нагоди цього начальник поліції головного командування сухопутних військ Вермахту зазначав: „Нинішнього розмаху партизанський рух набув завдяки поповненню його червоноармійцями розбитих частин Червоної армії, в тому числі й визволеними в різний спосіб військовополоненими. Усі ці люди поступово осідали в селах, у колгоспах, багато хто з них одружився з місцевими дівчатами, щоб потім вважатися, про всяк випадок, тутешніми жителями... На додаток до всього, коли стало відомо, що колишні червоноармійці пройдуть загальний перепис і будуть або направлені до Німеччини, або повернені в табори військовополонених, партизани в лісах знову отримали велике поповнення”²⁵.

В результаті, як згадував С.А.Ковпак, „виник величезний партизанський край у північній частині Сумщини і далі на півночі в Брянських лісах, де цілі райони стали недоступними для ворога. Десятки партизанських з'єднань, сотні загонів і груп брянських, орловських, курських партизанів разом з багатьма українськими загонами стояли на охороні цієї радянської землі”²⁶.

Загалом територія, яка потрапила в сферу діяльності партизанів, охоплювала 260 км у напрямку з півночі на південь і на 40-50 км із сходу на захід. На ній було розташовано понад 500 населених пунктів²⁷.

В ході рейду ковпаківці завдали ворогові відчутних втрат. Зокрема, вони здійснили успішні операції на залізничній лінії Конотоп-Ворожба, підірвавши три ворожі ешелони з живою силою й технікою, внаслідок чого рух на залізниці було затримано на вісім діб²⁸; диверсійна група Артюхова в районі станції Кролевець підірвала ворожий ешелон із боєприпасами, знищивши дві зенітні гармати й поранивши 60 чол., які охороняли поїзд²⁹. Згодом партизани звільнили від ворога Путивль і навколишні села, підірвали два шосейні й залізничний мости на ріках Реть і Клевівь.³⁰

Лише шалений натиск ворога змусив ковпаківців знову повернутись до Брянських лісів і зайняти оборону. Загалом на той час там зосередилось 24 сумські партизанські загони. Зайняли оборону й партизани О.Сабурова. Точилися жорстокі й кровопролитні бої³¹.

Приділяючи велику увагу партизанському руху, Ставка Верховного Головнокомандування розробила низку заходів щодо подальшого його розвитку. Зокрема, було прийнято рішення про організацію й проведення глибоких партизанських рейдів з метою створення нових партизанських загонів і втягнення в боротьбу з німецько-фашистськими загарбниками великої кількості людей.

Згідно з наказом від 26 жовтня 1942 р. партизанські з'єднання під командуванням С.Ковпака й О.Сабурова відправились у рейд на Правобережну Україну. Ковпаківське з'єднання на той час включало Путивльський, Кролевецький, Глухівський і Шалигінський партизанські загони, а з'єднання Сабурова – Грем'яцький, Сталінський, Харківський загони, загін імені 24-ї річниці Червоної Армії, значну частину Середино-Будського загону „За Батьківщину”³².

Необхідність проведення рейду саме в цю частину України визначалась у наказі Центрального штабу партизанського руху від 15 вересня 1942 р.: „Ворог із далекого тилу перекидає свої резерви, бойову техніку, пальне й боєприпаси на фронт і вивозить із нашої країни в глибину Німеччини награбоване майно й хліб. Райони Житомирської і Київської областей, розташовані в правобережній частині України з найбільш розвиненою сіткою залізниць і шосейних доріг, із численними переправами через ріки, є стратегічно важливими шляхами, що простягаються із заходу на схід. Крім того, ворог, використовуючи західний панівний берег р.Дніпро, споруджує там посилені укріплення, у зв'язку з цим Правобережжя, як цього слід чекати, в ході війни буде являти собою плацдарм жорстоких боїв. Саме тут широко поставлена народно-партизанська боротьба дозволить нанести ворогу серйозний

удар з тилу і тим самим надасть неоціненну послугу Червоній Армії.”

Виконуючи рейд на Правобережжя з 26 жовтня по 30 листопада 1942 р., з'єднання С.А.Ковпака пододало 750 км, і за цей час партизани знищили понад тисячу фашистів, 17 автомашин, 20 км ліній зв'язку, 5 броньовиків, підірвали 26 мостів, пустили під укіс два ешелони, роздали населенню із трофеїв 1000 т хліба і 5 т солі.

Загалом ковпаківці пройшли з боями 18000 км. Їх рейди пролягали через територію України, Росії, Білорусії, Польщі. В процесі цих рейдів партизани знищили 25832 ворожих солдати й офіцери, розгромили 60 фашистських гарнізонів, вивели з ладу 12939 погонних метрів залізничних і шосейних мостів, знищили 86 залізничних ешелонів, два бронепоезди, 12 літаків, 827 автомашин, 82 продовольчі бази, 15 електростанцій тощо.

Загони О.Сабурова здійснили рейд в 534 км і за цей час провели 67 боїв, знищили 754 фашисти, 27 автомашин, два літаки, шість танків і бронемашин, зірвали 17 мостів, пустили під укіс ворожий ешелон, роздали населенню 42730 т хліба³³.

8 січня 1943 р. на Сумщині створили обласний штаб партизанського руху, який виділив 700 партизанів, і з них було сформовано з'єднання на чолі з М.Наумовим. Одночасно виникло й партизанське з'єднання під командуванням Я.Мельника³⁴. Вони також вирушили в рейд.

В основу організації великих рейдових з'єднань було покладено принципи суворої дисципліни, чіткої військової організації. В їх ряди приймали добровольців, незалежно від віку, статі, національності тощо. В результаті з'єднання Сабурова в період з 26 жовтня до грудня 1942 р. зросло на 1212 чоловік, тобто особовий склад його збільшився майже вдвічі: з 1408 до 2620 чол. Протягом 1943 р. це з'єднання прийняло до своїх лав ще 3853 добровольці. З'єднання Я.Мельника під час Степового рейду з 1 лютого до квітня 1943 р. поповнилось 1204 чоловіками³⁵.

На Сумщині для продовження боротьби в ворожому тилу залишились партизанські групи із Есманського, Глухівського, Ямпільського, Грем'яцького, Шалигінського, Зноб-Новгородського та Середино-Будського загонів. З наближенням фронту вони перебазувалися в Брянський ліс. Загалом до початку наступу фашистів тут діяли 34 партизанські загони³⁶.

Масовий партизанський рух охопив Чернігівщину, де багато партизанських загонів виникло ще до появи окупантів. Наприклад, три партизанських загони (Холминський імені Леніна – командир І.І.Водоп'ян,

Перелюбський – командир О.П.Балабай і Рейментарівський – командир Б.С.Тунік) виникли в Холминському районі. До них вступило більше 200 чоловік. З початком окупації партизани висаджували в повітря ворожі автомашини, на яких фашисти перевозили живу силу, зброю й пальне. Так, у першу декаду вересня 1941 р. на рахунку Холминського загону були три знищені вантажні автомашини з солдатами й пальним і одна легкова машина. Партизани загону також вигнали з хутора Славіна німецьку кавалерійську частину, захопивши при цьому значні трофеї. Розпочали виконувати бойові операції й Перелюбицький та Рейментарівський загони³⁷.

Гучний резонанс мало скликання 16 вересня 1941 р. сесії Холминської районної Ради депутатів трудящих, на якій були обговорені питання: 1. Про хід війни та завдання населення, яке залишилося на окупованій території, зокрема про заходи щодо збереження колгоспного майна; 2. Про створення фондів допомоги населенню³⁸.

Сесія зобов'язала голів та правління колгоспів у негайному порядку роздати хліб, худобу, інше рухоме та нерухоме майно колгоспникам, а перед сільвиконками й правліннями колгоспів були поставлені завдання по створенню фондів матеріальної допомоги й постійне дбання про їх поповнення. Населення все далі й далі продовжувало переконуватися в тому, що в районі існує Радянська влада, всі раділи цьому й вірили в швидку перемогу над ворогом³⁹.

Велика роль належала на Чернігівщині обласному партизанському загону, командиром якого був спочатку М.М.Попудренко, а пізніше – О.Ф.Федоров. Напередодні окупації області він перейшов у ліси Корюківського району; згодом до нього приєдналися Корюківський, Рейментарівський, Перелюбський, Холминський загони, а також багато дрібних груп партизанів, які розгорнули свою діяльність на території Чернігівщини⁴⁰. Об'єднаний загін нараховував понад 300 чоловік. Жорстокі бойові дії чернігівських партизанів були направлені насамперед на розгром гарнізонів і поліцейських дільниць ворога в Холминському, Корюківському, Щорському й інших районах області. Відчутного удару, наприклад, нанесли партизани гітлерівцям у селі Погорільцях (Семенівський район), де стояв німецький батальйон чисельністю 500 солдатів і офіцерів. Народні месники вбили майже 100 окупантів, знищили ворожий штаб, склади боєприпасів, пального, амуніції, а також взяли цінні трофеї: дві гармати, дев'ять машин, 18 мотоциклів тощо⁴¹.

Передислокувавшись у Єлїнські ліси, Чернігівський партизанський

загін виріс до 900 чоловік. Боротьба народних месників стала ще активнішою. За короткий час вони знищили понад 1000 солдатів і офіцерів, 69 машин ворога, 24 мотоцикли, п'ять складів з боєприпасами та паливом, захопили багато зброї, висадили в повітря п'ять залізничних ешелонів⁴².

Всякою ціною гітлерівці намагалися знищити чернігівських партизанів. Запеклі бої між окупантами й народними месниками точилися в березні 1942 р. 24 березня семитисячний ворожий загін блокував Єлінські ліси. Однак партизани прорвали кільце оточення, знищивши понад 500 фашистів⁴³.

Великої уваги партизани надавали диверсіям. Диверсійні групи діяли, зокрема, на залізничних лініях Гомель – Чернігів, Гомель – Бахмач, Гомель – Брянськ, Новозибків – Новгород-Сіверський. Партизани провели понад 300 операцій, зв'язаних із підривом залізничного полотна. Досить вправно діяли підричники на чолі з Г.В.Балицьким, Ф.Й.Кравченком, І.Є.Цимбалістом, Г.С.Артозеєвим⁴⁴. Особливо відзначився молодий підричник уродженець згадуваного вже с. Погорільці Вася Коробко. Хлопець потрапив до партизанського загону в чотирнадцятирічному віці. Юний месник пустив під укіс 11 ешелонів, знищив 10 паровозів, ешелон з офіцерським поповненням, у якому загинуло 370 чоловік⁴⁵. За мужність і відвагу юного героя було нагороджено орденами Леніна та Червоного Прапора, а також багатьма медалями.

У процесі здійснення рейдів чернігівські партизани в Новгород-Сіверському, Щорському, Семенівському та інших районах області створювали нові партизанські загони. Тісними були їх взаємозв'язки з народними месниками сусідніх областей Росії та Білорусії, насамперед Орловської й Гомельської, які діяли в Злинківських, Климівських та Новозибківських лісах⁴⁶.

У кінці червня 1942 р. Чернігівський обласний партизанський загін на чолі з О.Ф.Федоровим здійснив рейд із Брянських лісів на Чернігівщину. Активні бойові дії партизани розгорнули в Холминському районі. В ніч з 1 на 2 липня вони розгромили декілька ворожих гарнізонів. Начальник німецької поліції безпеки на Україні з приводу цього зазначав, що в районі Холмів партизани О.Федорова вчинили великий набіг; Федоров підтримує тісні зв'язки з фронтом, надаючи постійну інформацію про хід боїв; між партизанами й Червоною Армією існує постійний і інтенсивний повітряний зв'язок⁴⁷. Результатом рейду стало те, що партизани знову поставили під свій контроль значні території⁴⁸. До штабів фронтів і армій загін постійно передавав по радіо цінні розвіддані про

пересування фашистських військ, будівництво ворогом складів, аеродромів, оборонних рубежів по Десні й Дніпру⁴⁹.

На основі директив штабу Південно-Західного фронту, Українського штабу партизанського руху, Орловського обкому ВКП(б) 28 липня 1942 р. Чернігівський обласний об'єднаний загін імені Сталіна з'єднався з загонами імені Ворошилова, імені Щорса, імені Кірова Орловської області, і утворилось велике партизанське з'єднання чисельністю більше 1200 чол. Командиром його став О.Ф.Федоров, а комісаром – В.М.Дружинін⁵⁰. Диверсійний загін з'єднання на чолі з Г.Балицьким під час рейду через Гомельську й Могильовську області пустив під укіс десять поїздів ворога, серед яких було два урядових. Результатом аварії ешелону з офіцерським складом танкових військ і військово-повітряних сил стала гибель генерала і 372 офіцерів, 380 чол. було поранено⁵¹. З'єднання підтримувало тісні зв'язки з НКВС УРСР, штабами Південно-Західного і Брянського фронтів. Наявність стійкого радіозв'язку із штабами давала змогу підпільному обкомові координувати дії партизанів з операціями фронтів та армій⁵².

У березні 1943 р. згідно з рішенням ЦК КП(б) України та на основі наказу Українського штабу партизанських з'єднань основні сили Чернігівського обласного партизанського з'єднання на чолі з О.Ф.Федоровим чисельністю 1400 чол. розпочали свій рейд із Чернігівщини на Правобережну Україну, який вони завершили на території Волинської області.

Слід зазначити, що в 1943 р. Правобережна Україна була центром партизанської боротьби. В цей час тут розгорнули діяльність 19 з'єднань і 150 загонів і груп партизанів. Спільно з білоруськими партизанами вони громили ворога на території Білорусії, підривали переправи й мости на Дніпрі, пускали під укіс ешелони⁵³.

До кінця 1943 р. партизани під командуванням С.А.Ковпака паралізували залізничну магістраль Коростень – Белокозовичі – Олевськ – Сарни, з'єднання О.Федорова – Ковельський залізничний вузол, а з'єднання О.Сабурова перекинуло дороги Овруч – Словечно і Овруч – Мозир⁵⁴.

До приходу військ Червоної Армії партизани утримували на Україні 25 переправ через Дніпро, Десну й Прип'ять.

Під час наступальних операцій Червоної Армії з 17 листопада 1943 р. до 25 березня 1944 р. на Правобережжі під контролем партизанів перебувала територія між річкою Прип'ять і залізничною лінією Коростень – Олевськ – Сарни – Ковель⁵⁵.

У 1944 р. з'єднання партизанів України завдавали по ворогові все нових і нових ударів. Взаємодіючи з наступаючими військовими частинами, вони надавали їм значну підтримку⁵⁶.

Для продовження бойових дій на території Чернігівщини було залишено загін партизанів чисельністю 300 чол., який очолив М.М.Попудренко (комісар С.М.Новиков). З часом загін налічував 1200 чол. і перетворився в з'єднання⁵⁷.

Український штаб партизанського руху прикомандирував до з'єднання десантні групи під командуванням В.І.Піскарева, М.А.Рудича, М.Г.Салая, Я.П.Шкрябача, які були сформовані в Москві. До складу партизанського з'єднання М.М.Попудренка ввійшло 20 загонів чисельністю 2000 чол. Спочатку воно діяло в Брянських лісах на стику кордонів України, Росії й Білорусії, а в середині травня 1943 р. відправилось у бойовий рейд на Чернігівщину. 29 травня партизани оволоділи Тупичевом, 2 червня – Добрянкою, а також багатьма іншими селами і дійшли до Дніпра. В районі Радуля партизанське з'єднання переправилось через Дніпро й здійснило рейд на захід.

Діяльність чернігівських партизанів була широкомасштабною. Для знищення їх гітлерівці кинули в наступ три дивізії, чисельність яких становила 40000 чол. Це змусило з'єднання покинути територію Чернігівщини й відійти в Злинківські ліси Брянщини. Проте навала фашистів не припинялась. Вони ще більше зміцнили свої сили, кинувши на партизанів артилерію, танки, літаки. Спочатку спроби партизанського з'єднання прорвати кільце оточення виявилися марними. Під час бою 6 липня 1943 р. героїчну смерть у боротьбі з ворогами прийняв М.М.Попудренко. Важкі бої точилися 7-8 липня. І надвечір 8 липня партизанам вдалося вирватися із оточення. Крім того, вони знищили майже 400 солдатів і офіцерів ворога. Командиром з'єднання призначили Ф.І.Короткова. З'єднанню було присвоєно ім'я М.М.Попудренка. Воно вело успішну боротьбу з ворогом аж поки не зустрівся з радянськими воїнами 22 вересня 1943 р. Чисельність партизанського з'єднання зросла до 3027 чол. Його бійці 12 разів вступали в бій із гітлерівцями, розгромили сім фашистських гарнізонів, пустили під укіс 120 ешелонів ворога, знищили 143 його автомашини та 8000 окупантів й поліцаїв⁵⁸.

Поряд із обласним загonom на Чернігівщині діяли також інші партизанські загоны. Так, у жовтні 1941 р. виник загін у Носівському районі (командир М.І.Стратилат)⁵⁹. Його бійці, зокрема, успішно здійснювали диверсії в Носівському районі на залізничній магістралі

„Київ – Москва”, яка інтенсивно використовувалась фашистами для перевезення військових вантажів. Початком „рейкової війни” загону був підрив ворожого поїзда між станціями Кобижча і Бобровиця. У вагонах було виявлено продукти, які фашисти везли на фронт. Підричники роздали їх населенню. Згодом партизани пустили під укіс бронепоїзд, що курсував на ділянці Носівка - Ніжин з метою охорони залізниці⁶⁰.

У січні 1943 р. партизанські загони й групи Бобровицького, Ніжинського та Носівського районів об’єднались у великий загін „За Батьківщину”, який очолив І.М.Бовкун (комісаром став М.І.Стратилат).

Про командира з’єднання скажемо дещо більше, адже протягом певного часу його ім’я намагалися принизити, дискредитувати. Це був кадровий офіцер. Народився він на Кубані в сім’ї козака. У дев’ятнадцятирічному віці добровільно вступив у ряди Червоної Армії, згодом закінчив Владикавказьке військове піхотне училище. Велика Вітчизняна війна застала його на західному кордоні, де капітан і прийняв свій перший бій із ворогом. Пізніше Іван Михайлович той суворий час згадував так: „В урочищі Вільнокостянтинівське я одержав наказ зі своїм батальйоном зайняти участок оборони на лівому березі річки Стир... Держали оборону сім днів, після чого відступили. Начальник штабу був убитий у бою, і з липня 1941 р. командиром 19-ї танкової дивізії генерал-майором Семенченком я був призначений командиром 19-го мотострілкового полку.”⁶¹ В районі Дубно дивізія, де служив Бовкун, потрапила в оточення і була розбита, а він із своїми друзями, намагаючись дійти до лінії фронту, опинився в м. Ніжині, маючи намір відшукати тут раніше евакуйовану сім’ю.

Однак фронт був уже далеко. Бовкун став членом підпільної організації на чолі з Мочульським, а згодом волею обставин (підпільники потерпіли фіаско) опинився в розташуванні партизанського загону Стратилата, який у бою біля села Гусявка був мало не знищений фашистами. Уцілілі партизани повернулись назад. Бовкуна було обрано командиром. І з його ім’ям пов’язують початок нового періоду в історії партизанського руху Носівщини⁶².

Саме Іван Михайлович був ініціатором і організатором створення об’єднаного партизанського загону, який невдовзі перетворився у велике партизанське з’єднання, до якого входило три полки, а чисельність його складала майже 2000 бійців, серед яких було 190 комуністів і 400 комсомольців⁶³.

І.М.Бовкунові слід віддати належне в забезпеченні чіткої діяльності

з'єднання. Насамперед командир встановив сувору дисципліну. Норми партизанського життя регламентувались командирськими наказами на зразок: „Не допустити ні в якому разі випивок”, „При накладенні того чи іншого дисциплінарного стягнення – це строгість і чуткість одночасно – повинно враховуватися більше, ніж в Червоній Армії”. Вища міра кари (розстріл) застосовується командиром підрозділу або загону як крайня міра, що стосується невинуватих, які здійснили дуже тяжкі злочини (зрада, невиконання присяги, барахольство, свідомо дискредитація загону тощо)⁶⁴.

Партизани з'єднання „За Батьківщину” завдали ворогові відчутного удару. В районі села Теренці вони утримали дві переправи через Дніпро до приходу Радянської Армії. Згодом по них переправились частини 17-го гвардійського стрілецького корпусу. 11 вересня 1943 р. поблизу сіл Смолин та Сіножатське партизани затопили фашистський караван у складі трьох пароплавів, двох військових катерів і декількох барж. На одній із барж вони переправили через Десну радянські війська. Серйозну допомогу було надано військам у форсуванні Дніпра й Прип'яті⁶⁵.

За час своєї діяльності бійці з'єднання „За Батьківщину” затопили 11 пароплавів і барж, пустили під укіс 69 ворожих ешелонів, знищили 6000 фашистських солдатів і офіцерів⁶⁶.

За проявлені відвагу, мужність і героїзм у боротьбі з ворогом командирів з'єднання І.М.Бовкуну та командирам першого й другого полків М.Симоненку і Шверьову в 1944 р. було присвоєно високе звання Героя Радянського Союзу.

Яскраву сторінку в справу боротьби з ворогом вписало партизанське з'єднання імені М.Коцюбинського (командир М.Таранущенко, комісар К.Таранюк), яке налічувало в своїх рядах понад 3000 чоловік. Його бійці здійснили понад 50 великих бойових операцій, під час яких пустили під укіс 45 фашистських ешелонів, розгромили десятки гарнізонів, знищили майже 6000 окупантів та поліцаїв⁶⁷.

Партизани з'єднання підтримували тісні зв'язки із штабом 8-ї стрілецької дивізії. За завданням її командування вони проводили розвідувальні операції, розмінювали дороги. При підході Червоної Армії з'єднання організувало переправу військ через Десну, Дніпро і Прип'ять⁶⁸.

У Новобасанському районі діяв партизанський загін, керівництво яким здійснював О.Є.Кривець⁶⁹.

У Чорнобильському районі Київської області та на території Чернігівщини й Білорусії здійснював діяльність партизанський загін на

чолі з Ф.В.Головачем. Його бійці, працюючи в тісній взаємодії з партизанами інших загонів України й Білорусії, знищили німецькі гарнізони в населених пунктах Комарині, Опачичі, Ротичі, Страхолісся. Під партизанським контролем перебували Верхні й Нижні Жари, Гдинь, Катичів, Коливань, Ладижичі, Паришів, Посудове, Скородне, Тарасовичі, Чиколовичі тощо⁷⁰.

На території Варвинського, Прилуцького й Малодівицького районів Чернігівщини діяв партизанський загін під командуванням Є.Х.Соколовського. Загін приймав активну участь у звільненні від німецько-фашистських загарбників м. Прилуки, а також організував переправи радянських військ біля населених пунктів Навози, Окунінове, Сивки⁷¹.

Крім згаданих, окремі партизанські загони й групи діяли в інших районах Чернігівської області. Серед них загін під командуванням С.К.Клименка в Новгород-Сіверському районі, під командуванням А.С.Ярового – в Козелецькому районі. В суміжних районах Київщини й Чернігівщини громили ворога загони на чолі з Ю.О.Збанацьким, С.Ю.Науменком, К.С.Гнідашем тощо⁷².

Лише за два роки своєї діяльності народні месники Чернігівщини пустили під укіс 389 фашистських ешелонів, затопили 34 пароплави й 22 баржі, збили сім літаків, знищили понад 32000 гітлерівських солдатів і офіцерів, висадили в повітря 43 залізничних і 404 шосейних мости, зруйнували 63 км залізничних колій, 5 залізничних станцій, 36 ворожих танків, 797 автомашин, 25 заводів, вирізали 323 км телефонного зв'язку, розгромили 44 ворожих гарнізони, 133 поліцейські стани, знищили понад 32000 гітлерівських солдатів і офіцерів.

Серед захоплених партизанами трофеїв були дев'ять гармат, 26 мінометів, 360 автоматів, 330 кулеметів, 5824 гранати, 5056 гвинтівок, 820 мін, 49 автомашин, 24 мотоцикли, 253 велосипеди, 7 радіостанцій, майже 954000 патронів⁷³.

Активну боротьбу з німецько-фашистськими окупантами здійснювали підпільні партійні й комсомольські організації Чернігівщини. В області діяло 18 підпільних райкомів партії, 21 райком комсомолу й 43 комсомольські організації⁷⁴.

Зокрема, досить активною була діяльність Холминської підпільної комсомольської організації, яка спочатку називалася „Так починалося життя”, а згодом – „За Батьківщину”. Очоловав її Микола Єременко. Організація об'єднала в своїх рядах 46 комсомольців-підпільників, які надавали партизанам істотну допомогу зброєю й боєприпасами, вели

розвідку, друкували та розповсюджували листівки.

У березні 1942 р. фашисти вийшли на слід підпільників. До їх рук потрапили Микола Єременко, Леонід Ткаченко, Феня Внукова, Олександр Ємеляненко, Федір Рєзніченко. Всі вони дотримали вірності прийнятої при вступі в організацію урочистої клятви: „Вступаючи в ряди підпільної комсомольської організації „За Батьківщину!”, я перед лицем своїх товаришів, перед Вітчизною, перед усім радянським народом даю присягу: вести нещадну боротьбу проти лютих ворогів-фашистів, боротися проти них, не шкодуючи свого життя, до того часу, поки наша земля не буде звільнена від фашистської нечисті. І краще вмерти, ніж зрадити своїм товаришам!..”⁷⁵

З перших днів окупації в Ніжині розгорнула свою діяльність підпільна комсомольська організація, яку очолив молодий комуніст Я.П.Батюк.

У ранньому дитинстві він втратив зір. Але це не завадило йому здійснити свої мрії. Наполегливий юнак із відзнакою закінчив юридичний факультет Київського університету імені Т.Г.Шевченка, став юристом. Спочатку він працював адвокатом у Києві, а згодом переїхав до батьків у Ніжин. Тут Я.Батюка й застала війна. Будь-що юнак рвався на фронт: якщо не бійцем, то військовим юристом. Але йому відмовляли. І тоді в Якова Петровича виникла думка про створення в місті підпільної організації⁷⁶.

З метою конспірації він влаштувався працювати завідувачем Ніжинської артілі канатного виробництва. В ній виготовляли протравлені спеціальним хімічним складом упряжки, завдяки чому багато німецьких коней вийшли з ладу. З часом загарбники вирішили організувати систему кооперації, куди мала ввійти й ця артіль. Оскільки розпорядження німців не відповідали планам підпільників, Батюк організував акцію протесту працівників артілі, за що його звільнили з роботи⁷⁷.

Спочатку до складу організації ввійшли сестра Батюка Жєня, Панас Афонін, Іван Могильний, Марфа Мотильова, Віктор Нєліп, Рая Ороховацька, Михайло Ткачов. Наприкінці 1942 р. в організації було вже понад 50 чоловік. Ніжинські підпільники здійснювали диверсійні вилазки, розповсюджували серед населення листівки. Тісні зв'язки налагодили вони з партизанами, яким надавали значну допомогу. Зокрема, комсомольці переправили понад 60 народних месників до лісу, передали партизанам 150 гвинтівок, багато боєприпасів та медикаментів.

Підпільники також викрали з лікарні поранених партизанів, знищили сільськогосподарські машини та склад пального, якими користувались фашисти⁷⁸.

Влітку 1943 р. гестапівці заарештували Я.П.Батюка і 25 його побратимів. 50 днів знущались вони над молодими патріотами, завдавали їм нелюдські муки. Однак ніщо не могло зламати волі й мужності борців. Жодного слова не промовили вони ворогові і загинули як справжні герої. В ніч на 7 вересня 1943 р., коли до міста вже наближалась Червона Армія, 26 відважних месників фашисти розстріляли⁷⁹.

Крім організації Я.Батюка, в Ніжині діяли також підпільні групи І.Коновалова й Ф.Щітки⁸⁰.

Активну боротьбу з ворогом здійснювали комсомольці-підпільники в Борзні, Прилуках, Ічні, Острі. Сміливою, жвавою і різноманітною була діяльність підпільників Холминського, Корюківського, Семенівського районів. Зокрема, корюківським підпільникам удалося викрасти з районної друкарні шрифти, які вони передали партизанам. Окрім агітаційної, розвідувальної роботи й збирання зброї, вони організовували значну допомогу дружинам солдатів і офіцерів Червоної Армії – колишнім робітникам та службовцям цукрового заводу – продовольством. За осінь 1941 р. підпільники та партизани Корюківщини передали сім'ям військовослужбовців понад 3000 пудів хліба, 100 пудів м'яса тощо⁸¹.

Загалом під час Великої Вітчизняної війни на тимчасово окупованій німецько-фашистськими загарбниками території України діяло понад 60 партизанських з'єднань, які об'єднували 287 загонів, батальйонів, полків, 1993 партизанські загоони й розвідувально-диверсійні групи, які не входили в партизанські з'єднання. Всі партизанські формування нараховували більш ніж 501000 чоловік, серед яких було 30697 жінок⁸².

В результаті своєї діяльності партизани України знищили 464680 солдатів і офіцерів ворога, пустили під укіс 34 бронепоезди, 4958 військових ешелонів, 40165 цистерн, платформ і вагонів⁸³.

Партизани України надавали допомогу в боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками іншим народам. Так, наприклад, частину озброєння й боєприпасів партизани О.Ф.Федорова передали у вересні 1943 р. загонам Гвардії Людової Люблінського воєводства Польщі.

У березні-липні 1944 р. в Польщі розгорнули діяльність 15 українських партизанських загонів і з'єднань загальною чисельністю 4400 чоловік, а на території Чехословаччини їх нараховувалось 50⁸⁴.

За свої ратні справи вони отримали 63500 урядових нагород. 94 чоловікам було присвоєно звання Героя Радянського Союзу, а С.А.Ковпак і О.Ф.Федоров удостоєні цього звання двічі⁸⁵.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. КПСС о Вооруженных Силах Советского Союза. Сборник документов. 1917 – 1958. – М., 1958. – С. 356.
2. Кучер В.І. Партизанські краї і зони на Україні в роки Великої Вітчизняної війни (1941 – 1944). – К., 1974. – С. 9.
3. История Коммунистической партии Советского Союза. – М., 1970. – Т. 5. – Кн. 1. – С. 264.
4. История Украинской ССР: В 10-ти т. – К., 1984. – Т. 8. – С. 110.
5. Кучер В.І. Вказ. праця. – С. 9.
6. Сумская область в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945: Сборник документов и материалов. – К., 1988. – Изд. 2-е. – С. 93-95.
7. Старожилов М. Партизанське з'єднання С.А.Ковпака. – Львів, 1966. – С. 25-26.
8. Кучер В.І. Вказ. праця. – С. 9-10.
9. Терехов А., Скирдо М., Миронов А. Гвардейская Таманская. – М., 1990. – Изд. 4-е. –С. 51.
10. Строкач Т. Наш позивний Свобода. – К., 1979. – С. 58.
11. Ковпак С.А. Солдаты Малої землі. – К., 1965. – С. 126-127; Задко В. Військові дії на Сумщині у 1941 – 1943 рр. // Сіверянський літопис. – 2003. – № 1. – С. 143-144.
12. Сумская область в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945 ... – С. 95; Украинская ССР в Великой Отечественной войне: В 3-х т. – К., 1975. – Т. 1. – С. 304; Задко В. Вказ. праця. – С. 144.
13. Старожилов Н.В. Партизанские соединения Украины в Великой Отечественной войне. – К., 1983. – С. 34-35.
14. Ковпак С.А. От Путивля до Карпат. – К., 1962. – С. 53; Задко В. Вказ. праця. – С. 145.
15. Задко В. Вказ. праця. – С. 146.
16. Кучер В.І. Вказ. праця. – С. 10; Задко В. Вказ. праця. – С. 146.
17. Богатырь З.А. В тылу врага (Боевая деятельность соединения партизанских отрядов под командованием Героя Советского Союза А.Н.Сабурова). – М., 1963. – С. 36, 38, 39, 48-54.
18. Рейнгард К. Поворот под Москвой. – М., 1980. – С. 251; «Совершенно секретно! Только для командования!» Сборник документов и материалов. – М., 1967. – С. 400-401.
19. Немятый В. В борьбе за срыв грабительских планов фашистской Германии. – К., 1982. – С. 166.
20. Инчин А. Шумят леса Хинельские. – М., 1966. – С. 72-73; Наумов М. Хинельские походы. – Пермь, 1959. – С. 336.
21. Ковпак С.А. Солдаты Малої землі. – С. 214.
22. Задко В. Вказ. праця. – С. 151.
23. Бычков Л.Н. Партизанское движение в годы Великой Отечественной войны. – М., 1965. – С. 193-194.

24. Старожилов Н.В. Указ. соч. – С. 38.
25. Чигринов І. Свої і чужинці. – К., 1988. – С. 360-362.
26. Ковпак С.А. Из дневника партизанских походов. – М., 1964. – С. 220.
27. История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941 – 1945 гг.: В 6-ти т. –М., 1961. – Т. 2. – С. 352.
28. Сумская область в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945 ... – С. 125.
29. Там же. – С. 139.
30. Там же. – С. 126.
31. Задко В. Вказ. праця. – С. 153.
32. Там само. – С. 158.
33. История второй мировой войны 1939 – 1945 гг.: В 12-ти т. – М., 1975. – Т. 5. – С. 292.
- Старожилов Н.В. Указ. соч. – С. 90, 99, 100.
34. Там же. – С. 48.
35. Там же. – С. 39.
36. Задко В. Вказ. праця. – С. 159.
37. Водоп'ян І.І. Сторінка героїчного літопису // Український історичний журнал. – 1975.– № 2. – С. 135-136.
- 38 Там само. – С. 136
39. Там само. – С. 137.
40. Федоров О.Ф. Підпільний обком діє. – К., 1964. – С. 175.
41. Сергієнко Г. Людина подвигу. – К., 1964. – С. 32-33.
42. Попудренко М. Щоденник. – К., 1949. – С. 16; Ключенко Д.М. Допомога партизанів і підпільників України Червоній Армії (червень 1941 – липень 1942 рр.) // Український історичний журнал. – 1985. - № 5. – С. 79.
43. Сіментов Ю.Я., Яцура М.Т. Краєзнавчі матеріали з історії Чернігівщини. – К., 1968. –С. 128-129.
44. Там само. – С. 129.
45. Хрестоматія з історії Чернігівщини / Упорядники М.С.Чуприна і Ю.Я.Сіментов. – К., 1969. – С. 127.
46. Дудко І.П. Бойова взаємодія українських, російських і білоруських партизанів у роки Великої Вітчизняної війни // Український історичний журнал. – 1972. - № 9. – С. 30.
47. Попудренко М. Щоденник. – К., 1949. – С. 22.
48. Там само. – С. 96.
49. Найда С., Мельник С. Взаимодействие черниговских партизан с Советской Армией // Военно-исторический журнал. – 1977. - № 1. – С. 94.
50. Там же.
51. Плечом к плечу. Сборник документов. – Тула, 1972. – С. 172.
52. Найда С., Мельник С. Указ. соч. – С. 94.
53. Старожилов Н.В. Указ. соч. – С. 91.

54. Там же. – С. 99.
55. Вопросы истории КПСС периода Великой Отечественной войны. – К., 1961. – С. 35.
56. Див.: Слинко І.І. Підпілля і партизанський рух на Україні. На завершальному етапі визволення. 1944. – К., 1970.
57. Найда С., Мельник С. Указ. соч. – С. 94.
58. Сіментов Ю.Я., Яцура М.Т. Вказ. праця. – С. 131.
59. Симоненко М. В лісах над Остром. – К., 1969. – С. 12.
60. Там само. – С. 21, 22.
61. Див.: Емельянов В. Украдена слава // Сіверянський літопис. – 1995. - № 1. – С. 17.
62. Там само.
63. Федоров О.Ф. Лісові фортеці // Комсомолець Чернігівщини. – 1961. – 30 серпня; Сіментов Ю.Я., Яцура М.Т. Вказ. праця. – С. 132.
64. Емельянов В. Вказ. праця. – С. 18.
65. Найда С., Мельник С. Указ. соч. – С. 95-96.
66. Див.: Емельянов В. Вказ. праця. – С. 18.
67. Сіментов Ю.Я., Яцура М.Т. Вказ. праця. – С. 132.
68. Найда С., Мельник С. Указ. соч. – С. 96.
69. Клоков В., Кулик І., Слінко І. Народна боротьба на Україні в роки Великої Вітчизняної війни. – К., 1957. – С. 72.
70. Кучер В.І. Вказ. праця. – С. 16.
71. Найда С., Мельник С. Указ. соч. – С. 96.
72. Супруненко Н.И. Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941 – 1945 гг.). – К., 1956. – С. 290.
73. Деснянська правда. – 1943. – 17 листопада.
74. Тронько П. В боях за Вітчизну 1941 – 1945 рр. – К., 1961. – С. 85.
75. Хрестоматія з історії Чернігівщини... – С. 120-121.
76. Симоненко М. Вказ. праця. – С. 24-25.
77. Старожилів Н.В. Указ. соч. – С. 35.
78. Симоненко М. Вказ. праця. – С. 25.
79. Хрестоматія з історії Чернігівщини... – С. 121-122.
80. Симоненко М. Вказ. праця. – С. 25.
81. Федоров О.Ф. Підпільний обком діє. – К., 1964. – С. 265-266.
82. Григорович Д.Ф., Замлинский В.А. Коммунистическая партия Украины в годы Великой Отечественной войны. – К., 1980. – С. 252.
83. Старожилів Н.В. Указ. соч. – С. 101.
84. Там же. – С. 99-100.
85. Очерки истории Коммунистической партии Украины. – К., 1977. – С. 578.

ОСВІТЯНИ УКРАЇНИ В РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

Інтерес до різних подій історії Великої Вітчизняної війни, з певністю можна стверджувати, не згасне ніколи. Її вивчають і досліджують як вчені, так і політичні діячі, військові спеціалісти, митці. Однак і до сьогодні ще не всі сторінки її висвітлені. Потребує свого всебічного дослідження і тема участі у війні освітян, осмислення їх ролі в перемозі над ворогом. Вчителі, по суті, підготували покоління, що виграло духовну війну, незважаючи на величезні втрати в роки сталінського терору. До того ж вони безпосередньо брали участь у боротьбі з ворогом на фронтах, у тилу і підпіллі.

Про вклад освітян у перемогу над фашизмом розповідається в численних публікаціях повоєнного періоду (щоправда, здебільшого описового характеру).¹ Різнобічно відтворює героїзм учителів та їх учнів у війні мемуарна література. Це – спогади і щоденники, документальні повісті і романи керівників антифашистського підпілля і партизанського руху в Україні, відомих воєначальників і розвідників, інших учасників боротьби з окупантами.² Внесли свій вклад в розробку означеної проблематики такі відомі історики, як М.В.Коваль, В.І.Клоков, В.О.Замлинський, В.М.Нем'ятин, І.І.Слинько, Д.Ф.Григорович, П.Денисенко, М.О.Буцько, М.І.Супруненко, І.Ф.Курас та ін.³ Надзвичайно багатий матеріал зберігають центральна і місцева преса, художня і публіцистична література, твори кіно і образотворчого мистецтва. Газета «Учительская правда», наприклад, виходила в роки війни всього один раз на тиждень, але який багатий матеріал про подвиги педагогів ми там знаходимо! Крім зведень Радінформбюро, офіційних повідомлень можна було зустріти на її шпальтах і розповіді про подвиги освітян на фронтах, про досвід і новаторські почини вчителів. Через газету освітяни-фронтовики вели переписку зі своїми колегами, що залишилися в тилу, цікавились новинами шкільного життя.

Велику дослідницьку роботу про участь освітян у війні провів чернігівський історик-краєзнавець, вчитель Г.Є.Греченко. Результати його досліджень знайшли відображення в таких роботах, як нариси «Варва», «Ведильці», «Короп», «Ічня», що ввійшли до тому «История городов и сёл Украинской ССР. Черниговская область», в тезах доповідей на

наукових конференціях, численних публікаціях у періодиці, а найширше – у книзі «Бойові і трудові подвиги вчителів та школярів Чернігівщини у роки Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр.»⁴ Крім інших джерел, автор з вдячністю використала при написанні даної статті зібраний ним матеріал.

Напередодні Великої Вітчизняної війни учительство було найчисленнішим загоном інтелігенції. Воно об'єднувало 1 млн 216 тис чоловік.⁵ На Україні в довоєнні роки працювало 255,2 тис.⁶, а на Чернігівщині – 11267 педагогів.⁷

З перших днів війни десятки тисяч учителів стали в ряди захисників Батьківщини. «З моменту оголошення війни немає більше мирних професій. Вся країна віднині працює на оборону, на захист Батьківщини», - з таким закликком звернулися до своїх колег учителі Варварівського району Миколаївської області.⁸ На цей заклик відгукнулася численна армія освітян. Вчитель Ф.І.Гусев так висловив свою готовність боротися з ворогом: «Підлим гітлерівським бандитам пощади не буде. Я танком володію не гірше, ніж учительською справою».⁹

Вчительство стало однією з найбільш представницьких професій на фронтах, у підпіллі, партизанському русі. З початком війни на фронт пішло 50 тис. учителів України. Педагоги очолили чотири підпільні обкоми партії: Київський – І.В.Сергієнко, Вінницький – М.С.Корнійчук, Харківський – І.І.Бакулін, Миколаївський – П.Я.Защук; десятки МК і РК партії; три обласні підпільні комітети комсомолу; більше 500 вчителів керували підпіллям у різних населених пунктах республіки; шість були командирами великих партизанських з'єднань і бригад – П.О.Величко, Ю.О.Збанацький, М.І.Наумов, А.З.Одуха, М.М.Таранущенко, О.В.Тканко; більше 50 – комісарами з'єднань і бригад, начальниками штабів і командирами партизанських загонів. Багато з них удостоєні звання Героя Радянського Союзу.

Всього Батьківщина відзначила 581 освітянина цією найвищою нагородою. Серед них – 139 українців, в т.ч. 16 – наших земляків. Відомий своїми подвигами Севастопольський учительський батальйон народного ополчення, «гвардії учительський» загін у з'єднанні М.І.Наумова, який складався повністю із освітян, танкова колона «Народний вчитель», ескадрилья бойових літаків «Радянський вчитель».¹⁰

Вчителі Чернігівщини також брали активну участь у війні. За словами О.Федорова, вчительство допомагало громити ворожі ешелони, підривали мости, поїзди, автомашини, проводити масово-політичну роботу серед населення, організовувало матеріальну допомогу. Цілими

сім'ями йшли вчителі у партизанські загони. Серед них: Білевичі (мати Ольга Федорівна, бабуся Олександра Карпівна, Олена Білевич – розвідниця, колишня піонервожата сш № 11 м. Чернігова, брати Володя, Юрій і дружина Юрія Варвара); Бригинці – чоловік і дружина (педагоги з Остерщини); Валюшкевичі (Юрій Іванович та Любов Степанівна, їх діти Вадим та Ігор, інші члени родини); Захаренки (Григорій Дмитрович та Катерина Іванівна); Макаренки (Олексій Васильович і Надія Михайлівна) та багато інших.

Командирами прославлених партизанських з'єднань стали педагоги довоєнної пори Ю.О.Збанацький і О.В.Тканко, М.М.Таранущенко. Комісарами з'єднань «За Батьківщину», ім. М.О.Щорса, М.М.Попудренка та інших партизанських формувань були педагоги за фахом М.І.Стратілат, П.К.Лузан, В.П.Мольченко, В.О.Яременко, І.І.Ліщинець, В.П.Бурим, М.В.Кулаков, А.І.Конішевський, Б.Є.Гуд, С.М.Жема.

Найбільш боєздатні партизанські загони в з'єднаннях С.А.Ковпака, О.Ф.Федорова, М.М.Попудренка очолили знову ж таки вчителі – О.П.Балабай, Г.В.Балицький, П.Є.Брайко, В.Ф.Калач, Ф.І.Лисенко, І.Є.Цимбаліст; чотири із них – Герої Радянського Союзу. С.А.Ковпак писав: «Багато чесних трудівників радянської школи поділяли з нами радощі і труднощі партизанського життя; йдучи в передових лавах бійців, вони своїми подвигами прославляли нашу Батьківщину. Знайте і поважайте їх імена».¹¹

Ось кілька прикладів. Г.Я.Газима, директор семирічної школи м. Путивля Чернігівської області, був начальником штабу винищувального батальйону, потім начальником штабу партизанського загону, яким командував Ковпак. Самовідданістю і мужністю відзначились дії цього батальйону. Ф.І.Лисенко, учитель історії, завідувачий Волинським облвно, в перші ж дні війни вступив до партизанського загону під командуванням О.Ф.Федорова, залучив до партизанської та підпільної боротьби багатьох своїх колег з Волинської і Чернігівської областей. Учитель історії О.П.Балабай, до війни директор Перелюбської семирічної школи на Чернігівщині, створив підпільну групу з учителів і учнів своєї школи, пізніше очолив партизанський загін ім. Чапаєва. Учитель з Харківщини В.М.Яремчук організував партизанський загін ім. У.Кармелюка, який наводив жах на німців. Окупанти обіцяли велику винагороду тому, хто видасть їм відважного партизанського ватажка.

У складі прославленого з'єднання С.А.Ковпака шлях від рядового до командира полку пройшов сільський учитель П.Є.Брайко. Під час рейду

по Західній Україні і східних воєводствах Польщі його полк знищив близько 1700 фашистів, пустив під укіс 4 ешелони з живою силою і технікою, зайняв міста Боромль, Станіславчик, Лопатинь, повністю замінував залізничну магістраль Львів – Золочів. У місті Мир полк П.Є.Брайка розгромив 9 маршових батальйонів гітлерівців, знищивши при цьому близько 4 тис. солдатів і офіцерів. За подвиги в боях на польській землі П.Є.Брайко одержав високу нагороду – Хрест Грюнвальда.

Наприкінці 1941 р. почало діяти підпілля в Острозі. На чолі його стояв комітет з дев'яти чоловік, яким керував В.А.Томашевський. До війни він жив у Києві, працював учителем, інспектором шкіл, завучем. На початку війни, провівши на призовні пункти своїх учнів – випускників, Володимир Антонович теж пішов на фронт. В одному з боїв був контужений, у непритомному стані залишився на полі бою. Волею долі потрапив до окупованого Києва, а звідти – до батьківської оселі, в село Дорогощі на Хмельниччині. Очолив Острозький підпільний комітет. Батьківська хата стала явочною квартирою для підпільників і партизанів.

В окупованому Києві діяло 68 підпільних організацій і груп. Бойовими помічниками народних месників ставали школярі. Часто на київських вулицях можна було побачити хлопчика з кошиком. То він іде на Володимирський ринок продавати яблука, то несе до знайомих картоплю. Перехожі і не здогадувалися, що то – розвідник київського підпілля десятирічний Казимир Гапоненко, який виконує в цей час важливе доручення, що під яблуками і картоплею в нього листівки, гармати.¹²

Всій країні було відоме ім'я Олександри Сергіївни Федоринчук. Вчителька із м. Севастополя організувала евакуацію дітей, ходила на передову з подарунками, зробленими для бійців руками дітей, чергувала в шпиталях. Вона створила бригаду із 60 чоловік, які шили, в'язали, прали білизну, будували укриття. Член бригади - вчителька О.Козлова стала швачкою, І.Каганович – громадською прачкою, В.Куликовська – реставратором старого одягу і взуття. Вчитель математики Іванов вів агітаційну роботу в бомбосховищах. Вчителька А.Долець керувала міським відділом народної освіти.¹³

У статті «Учительство і війна» М.І.Калінін писав: «Радянські вчителі у Вітчизняній війні, не говорячи уже про тих, хто безпосередньо в рядах Червоної Армії веде боротьбу з німецькими поневолювачами, показують яскраві приклади високого розуміння свого громадянського обов'язку. Немало фактів, коли в окупованих німцями районах радянська вчителька, до війни скромна і непомітна трудівниця, ставала мужнім і безстрашним

борцем. Багато радянських вчительок, нехтуючи небезпекою, допомагають партизанам, добуваючи для них цінні відомості, рятують поранених червоноармійців, збирають таємні сходи колгоспників у будинках, лісах і розповідають правду про війну, збурюючи в серцях змучених селян волю до боротьби».¹⁴

Відомо, які страшні звірства чинили гітлерівці на окупованій території, та вчителі і тут проявляли мужність. Всіх, хто залишився в м. Олевському Житомирської області, 3 вересня 1941 р. фашисти зігнали у міський кінотеатр. В залі встановили кулемет. Фашистський офіцер викликав на сцену місцеву вчительку Галину Бринько і, погрожуючи револьвером, наказав голосно прочитати російською мовою німецьку листівку, яка закликала селян допомагати німцям, забезпечуючи їх продовольством. Але патріотка кинула листівку в обличчя окупанту зі словами: «Прокляті гади! Радянські селяни вам не помічники!» Її тут же розстріляли. Подібний випадок стався і на Київщині з педагогом Комарецьким, який в категоричній формі відмовився читати відозву, за що його повісили. Які тільки знущання над нескореними здійснювали нелюди. Так, німецький палач – шеф поліції Бекетов виколов очі і вирізав зірки на тілі Д.Дорошенко, учительки Артемівської школи на Харківщині. Голодаючому учителю Корецькому із Обухівського району Київської області дозволили накопати в городі картоплю, а потім звинуватили в крадіжці і жорстоко цькували собаками. Живцем спалили гітлерівці одну з найкращих педагогів – жінок с. Євминки на Чернігівщині П.П.Власик разом з 11-річною донькою і двома онуками. У Бобровицькому районі було спалено директора Свидовецької школи П.В.Сало та 75 дітей – школярів. А директор Коропської середньої школи Є.Д.Назилюк та вчителька із Сосниччини М.Ю.Хоменко були задушені в гестапівських катівнях. Останню потім кинули під лід у річку Убідь. Забили майже до смерті, відрізали кінчик язика, стріляли у знепритомленого Олексія Битюка з Вінничини. Він же вистояв і вижив. У повоєнні роки навчав дітей у рідній школі.¹⁵

«Учительская газета» від 2 серпня 1944 р. повідомляла про розстріл учительки Березівської школи Чернігівської області С.Г.Холявко разом з її трьома маленькими дітьми, вбивство учениць Липецької школи Чугуївського району на Харківщині Зіни і Каті Гармакових, учня Новопокровської школи Старикова і багатьох учнів Краснокутської школи цієї ж області. У селі Побогоївці Срібнянського району Чернігівської області фашисти зігнали до школи стариків, жінок, дітей і спалили їх.

Фашисти лютували. Лише за тиждень шеф Станіславського гестапо Ганс Крюгер та його команда розстріляли 425 учителів, 142 лікарі, 68 інженерів. 192 освітянина було розстріляно у Київській області.¹⁶

У Львові гітлерівці з карального загону «Нахтігаль» розстріляли 250 учителів; 99 педагогів було розстріляно в 19-ти (із 35) районах Житомирської області. Ось свідчення очевидця – львів'янина: «Передовсім хапали інтелігенцію. Питали: «Ваша освіта?». Досить було відповісти – «вища», як людину забирали».

Немає сумніву, це було не випадково. Окупаційна політика фашистів проголошувала: аби здійснювати повний контроль завойованого Сходу, необхідно знищувати місцеву інтелігенцію. Після окупації України гітлерівці з каральних батальйонів вбивали тисячами вчителів в містах і селах. А ті, що лишалися живими, дико переслідувалися, насильно відправлялися до Німеччини на каторжні роботи. Тільки з 15 травня 1942 р. по 1 грудня 1943 р. до Німеччини відправлено понад 600 учителів Волинської області, 700 – з Київщини, а в Луцьку лишилося всього 10 педагогів із 320.

Нелюдських знущань зазнали вчителі – комсомольці, які з тих чи інших причин лишалися на окупованій території. В Обухівському районі на Київщині їх змушували, як собак, заганяти зайців для німецьких офіцерів, а за невдале полювання забивали до смерті.

Ненависть фашистських властей до вчителів виявилась навіть у створенні для них нестерпних умов голодного існування. У багатьох областях учительський пайок обмежувався до мінімуму. Так, на Одещині вчителів змушували працювати в полі, видаючи на весь рік лише 30 кг ячменю або проса.¹⁷

«Важко писати про те, що відбувається зараз у місті, - заніс до свого щоденника влітку 1941 року молодий вчитель Карл Кошарський із Проскурова (нині Хмельницький), - щодня розстрілюють людей, грабують «цивілізованим» методом, все вивозять, руйнують... Про права людини навіть не згадуй, бо на тебе чекає гумова палиця».¹⁸

Звірства фашистів не тільки не примусили освітян визнати «новий порядок», а, навпаки, посилили у них ненависть до фашизму. Широкого резонансу набув всеукраїнський антифашистський мітинг вчителів, який відбувся 1 жовтня 1942 року. Його учасники прийняли звернення «До вчителів усього світу», в якому говорилося: «Ми переконані в тому, що ви зробите все від вас залежне, щоб прискорити розгром гітлерівських банд. Час не жде. Кожну годину зволікання ворог використовує проти нас. Учителі всього світу! Подамо один одному руку через кордони, що нас роз'єднують! Підніmemo вище прапор загальнолюдської культури проти фашистського варварства».¹⁹

Тільки на території Чернігівщини більше 50 освітян стали керівниками антифашистської боротьби в тилу ворога. Варто звернути увагу, що серед них було немало жінок. Цього факту не могли не визнати навіть наші вороги. «Слід виділити в окрему групу жінок... Молоде, виховане комуністами жіноче покоління є досить упертим прошарком помічників руху, що ні перед чим не відступає», - так говорилося в секретному листі, підготовленому генерал-полковником Сомбахтеєм – начальником угорського королівського генштабу для службового користування окупаційним військам під заголовком «Ознайомлення з досвідом сучасної війни».

На Чернігівщині майже 2 тисячі патріоток були бійцями партизанських загонів і підпільних груп. Розвідницями і медсестрами, зв'язковими у партизанських загонах і підпіллі були педагоги довоєнної пори – Н.Д.Білявська, Олена Білевич, А.С.Гладка, М.І.Зозуля, Ірина Маложон, Н.Погуляйло, В.В.Роева, С.П.Богдан і інші. Сміливо діяла Л.Валюшкевич, зв'язкова К.С.Гнідаша – командира оперативно-диверсійної групи Головного розвідувального управління Червоної Армії. Любові Степанівні щонеділі доводилося бувати в Чернігові, зустрічатися з резидентом, а потім цінні відомості передавати Гнідашу. Завдяки їй в обласний центр було доставлено радіостанцію, за допомогою якої передавались розвіддані аж до вступу частин Червоної Армії в Чернігів.²⁰

Відважною розвідницею групи К.С.Гнідаша зарекомендувала себе і вчителька Крехаївської школи, що на Остерщині, А.М.Бригинець. Молода, вродлива, вона нещадно мстила ворогам і за свого коханого чоловіка, теж вчителя за професією, якого гестапівці кинули в чернігівську тюрму за зв'язок з партизанами.

Здібним організатором партизанського підпілля проявила себе Феня Мотильова, старша піонервожата, а потім вчителька середньої школи. До організації ввійшли 8 вчителів і 15 учнів і випускників місцевої школи.

Підпільники зв'язались із секретарем Носівського РК М.І.Стратілатом, а через нього і з ніжинським підпіллям, яке очолював Я.П.Батюк. Підпільна організація діяла досить активно, але окупантам вдалося напасти на її слід. Багатьох було заарештовано. Після тримісячних катувань, 7 вересня 1943 р. фашистські варвари розстріляли всю групу ніжинських підпільників – 26 чоловік. Серед них була і Ф.Мотильова.²¹

У надзвичайно важкий для країни час освітяни проявили себе і на фронтах Великої Вітчизняної війни. Можна привести безліч тому прикладів.

Відомо, яку яскраву сторінку в літопис війни вписали захисники

Брестської фортеці. 22 червня 1941 року вони одними із перших прийняли на себе удар фашистів. Серед них було багато освітян, в т.ч. і з Чернігівщини. З перших годин війни самовіддано і мужньо діяв старшина, колишній учитель із села Ставиське Козелецького району І.Л.Чолован. За його командою курсанти швидко привели у бойову готовність гармати і відкрили по ворогу вогонь. Уміло командував стрілецькою ротою педагог із Сосниччини П.А.Переходченко.

Не може не захоплювати героїчний вчинок одного із легендарних героїв оборони Брестської фортеці, керівника полкової школи старшого лейтенанта В.І.Битко. На світанку 22 червня, коли розпочався артналіт, він у числі небагатьох командирів крізь кулеметний обстріл пробився у фортецю. Зібравши частину слухачів школи, вдруге перетнув кільце, що стискалося навколо фортеці, і вивів курсантів за місто. Вони зайняли бойовий рубіж. А сам Василь Іванович повернувся у фортецю до курсантів, що залишилися. Це був вчинок, що стоїть в одному ряду з подвигами польського педагога Януша Корчака, білоруського вчителя Алєся Мороза, вчителів з югославського міста Крагуєвця, класного керівника Першотравневої середньої школи на Ворошиловградщині Олександрі Дубровіної, які розділили зі своїми вихованцями долю у смертну годину.²²

Бойовими подвигами вчителі подавали приклад бійцям у боротьбі. В битвах 1942 року особливу мужність проявив Герой Радянського Союзу, командир танка (в довоєнні роки учитель математики, а згодом в післявоєнні – заслужений вчитель УРСР, проректор Київського педагогічного інституту) Тимофій Максимович Шашло. В одному із боїв він знищив своїм танком батарею противника, а коли його машину було підбито, Т.Шашло кинувся в атаку разом з піхотинцями.²³

Загалом біля десяти танкістів – вчителів проявили виключну мужність і стали Героями Радянського Союзу. Серед них – Д.О.Яремчук, Я.П.Вергун, О.С.Поланський, С.П.Бідненко, Ф.П.Боридько і ін.

Особливу шану освітяни здобули у Збройних силах країни, б'ючи ворога в повітряних боях. Більш як двадцять із них удостоєні звання Героя Радянського Союзу. На всю країну прославили себе такі аси повітряного бою, як І.І.Бабак – льотчик-винищувач, командир полку, збив 35 літаків особисто і 4 в парі, по війні – директор школи на Полтавщині; В.А.Колесник – збив 15 літаків противника, командир ескадрильї, військовий педагог, генерал-лейтенант; М.Є.Малущенко, штурман ескадрильї, в повоєнні роки – на педагогічній і партійній роботі; С.А.Куниця, А.Я.Коваленко, І.Д.Підтикан, М.Т.Мужайло, Ф.О.Василенко.

У роки війни 21 ворожий літак збив І.П.Вітковський – однополчанин Олексія Маресьєва. Груді вчителя прикрасили 15 урядових нагород. І серед них – Зірка Героя, чотири ордени Червоного Прапора.

У Семенівці на Чернігівщині встановлено бронзовий бюст уроженцеві цього міста, двічі Герою Радянського Союзу В.В.Сеньку. Він єдиний із штурманів Військово-Повітряних Сил СРСР удостоївся такої високої відзнаки. Було йому тоді лише 23 роки. І – 430 бойових вилетів за плечима. Газета «Красный сокол» писала: «Коли товариші вітали його з високою нагородою, з присвоєнням звання Героя Радянського Союзу, він червонів і губився у відповідях. І всі знали, що Василь Сенько розгубився уперше. Здається, за характером йому більше підходить його перша цивільна спеціальність – учити дітей хімії та зоології. Але прихований в його душі темперамент героя, енергія бойовика, змусили залишити стіни спокійної школи, своїх уважних учнів. Іншого вимагали душа, серце, і він пішов в авіацію».²⁴

На всіх фронтах війни, у партизанських загонах і в глибокому тилу були викладачі і випускники Чернігівського педінституту (нині – університету). Через всі випробування війни вони пронесли високе почуття патріотизму, любові до Вітчизни, самовіддано боролись із ворогом. Багато із них нагороджено орденами і медалями, а випускники інституту О.М.Овчаров і В.Я.Олійник одержали звання Героя Радянського Союзу. Цікавий матеріал щодо участі наших викладачів у Великій Вітчизняній війні міститься у публікації «16 репортажів з війни»²⁵, де ветерани діляться спогадами. «Ми втрачали друзів, рідних, ноги, руки, але не втрачали віри в майбутнє», - такий лейтмотив спогадів політрука, а в повоєнний період кандидата філософських наук, професора Степана Пилиповича Марценюка. Ця віра, віра в майбутнє надихала всіх на мужні вчинки, на героїзм і самопожертву заради мирного життя, заради Перемоги.²⁵

У своїх планах підкорення та колонізації окупованої України фашистські загарбники значну увагу приділяли налагодженню механізму духовного пригнічення місцевого населення. Гітлер не приховував своїх планів і щодо шкільної політики на окупованій території. Він вважав, що «... загальна освіта є отрутою, що розтліває. Тому кожен стан буде мати свій рівень освіти. Широком масам рабів буде надане благодіяння бути неписьменними»²⁶.

Рейхсфюрер СС Генріх Гімлер розглядав освіту населення окупованих територій як складову частину онімечування і поневолення європейського Сходу. В одному з його документів говорилося: «Для ненімецького населення на Сході не повинно бути ніяких шкіл, крім

чотирикласної початкової школи. Початкова школа має ставити своєю метою навчання учнів тільки рахуванню максимум до 500 і вмінню розписатись, а також поширення вчення про те, що покірність німцям, чесність, старанність і слухняність є божою заповіддю. Вміння читати я вважаю необов'язковим. Щорічно повинна проводитися фільтрація дітей у віці від 6 до 10 років для відбору повноцінних і неповноцінних дітей»²⁷.

Фашистські окупанти, проводячи в життя свою шкільну політику, зруйнували повністю 8104 школи, частково – 10052, знищили 444 дитячі будинки, 267 дитячих садків, 500 бібліотек з книжковим фондом 19 млн. примірників. Зруйнувавши існуючу мережу шкіл, подекуди почали відкривати початкові, так звані «народні» школи. За відмову дітей відвідувати ці «навчальні» заклади, окупаційна влада штрафувала їхніх батьків. Що являли собою такі школи? Виступаючи на республіканській нараді працівників шкіл в липні 1944 р. нарком освіти Української РСР академік П.Г.Тичина відзначав: «Німці в «народних» школах завели німецьку мову. Хижа німота встановила для учнів мінімум знань, потрібних лише для ремісників, а щоб українські діти забули свою історію, німота в підручниках викреслювала такі вислови, як «Столиця України – Київ», «чуття єдиної родини», а потім в брудних підручниках своїх взяли вбивати в голову ту думку, що український народ має обов'язок перед Німеччиною, і що через це українські діти, мовляв, та вчителі повинні відчувати подяку до «великої» Німеччини»²⁸.

Але учні, батьки і вчителі таке навчання не сприймали, чинили опір ворогу. Не допомогали ні штрафи для батьків, ні санкції проти педагогів. Ніякі витончені методи фашистського виховання і насильства не могли придушити в українських дітей і педагогів почуття патріотизму і національної гідності.

Обструкція з боку дітей фашистської шкільної політики набувала різних форм. На стінах шкіл з'являлись надписи: «Геть німців!», «Хай живе радянська школа!». Учні свідомо порушували дисципліну, зривали навчальний процес, стріляли з рогаток у портрет Гітлера, писали на ньому лайливі слова»²⁹.

Вчителі ж намагалися уникати праці в «народних» школах, визнаючи за краще безробіття і голодну смерть. А ті педагоги, які погодилися працювати, часто на уроках пропагували серед дітей комуністичну ідеологію, таємно користувалися радянськими підручниками, розповідали дітям про стан справ на фронті.³⁰

Віра в поразку фашизму відбилася у прагненні учнів, батьків і

патріотично настроєних вчителів зберегти, хоч і в нелегальній формі, радянську школу у ворожому тилу. Якщо це не вдавалося в повній мірі, то вчителі навчали невеликі групи школярів у хатах селян, за що часто платили своїм життям. Так вчителі впливали на учнів та їх батьків, виконуючи свій патріотичний обов'язок перед Батьківщиною.

Отже, вчителі воєнної пори підтвердили уміння творчо, з громадянських позицій підходити до свого професійного обов'язку в будь-яких умовах, за будь-яких обставин. Їх досвід може служити хорошим уроком для нинішніх педагогів, на долю яких випав обов'язок вчити і виховувати учнівську молодь в нелегкі для країни часи становлення України як держави.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Лисенко Ф.І. Героїзм радянського учительства та школярів у Великій Вітчизняній війні // Радянська школа. – 1947. - № 6; Ковальчук С.І. Учителі і учні Радянської України в Великій Вітчизняній війні // Радянська школа. – 1957. - № 7; Будьонна Л.Г. Вчителі і учні Вінничини в боротьбі проти фашистських окупантів // Радянська школа. – 1966. - № 5; Фоменко Н.Ф. Ратные и трудовые подвиги учителей в годы Великой Отечественной войны // Советская педагогика. – 1975. - № 5; Повх В.О. Народні вчителі у боротьбі за Радянську Вітчизну // Радянська школа. – 1975. - № 2.

2. Федоров О.Ф. Підпільний обком діє. – К., 1976; Ю.О.Збанацький. Ми – не з легенди. – К., 1970; М.М.Попудренко. Щоденник. – К., 1949; Є.С.Березняк. Учитель и ученик. – К., 1976; Т.Шашло. Дорожче за життя. – К., 1957; Г.Артозеев. Партизанская быль. – М., 1956; О.Кривець. Багряними дорогами. – К., 1973; С.А.Ковпак. Від Путивля до Карпат. – К., 1975; О.М.Сабуров. Відвойована весна. Кн. 1-2. – К., 1975; Летопись города Чернигова периода Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. по документам, воспоминаниям очевидцев, публицистике и мемуарам. – Чернигов, 1992.

3. М.В.Коваль. У боротьбі з фашизмом. – К., 1964; В.Замлинський. Караюча земля. – Львів, 1965; М.П.Балковий. Народне ополчення Радянської України. – К., 1961; В.І.Клоков, А.В.Кудрицький, І.М.Бречак. Далеко від Батьківщини. Українці в антифашистській боротьбі проти Європи (1941-1945). – К., 1968; Н.И.Супруненко. Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941-1945 гг.). – К., 1956; В.Н.Немятый. В борьбе за срыв грабительских планов фашистской Германии. – К., 1982; І.І.Слинько. Підпілля і партизанський рух на Україні на завершальному етапі визволення 1944 р. – К., 1970; И.Ф.Курас, А.В.Кентий. Штаб непокоренных (УШПР). – К., 1954; Віталій Леус. Вогонь запалюють від вогню. – Чернігів, 1992; Б.Мітюров. Згадаймо поіменно... (Учителі – учасники Великої Вітчизняної війни. Герої Радянського Союзу) // Рідна школа. – 1995. - № 2, 3, 4.

4. Г.Є.Греченко. Вчительство Чернігівщини в роки Великої Вітчизняної війни (1941-1945 рр.). Тези доповідей на III республіканській науковій конференції з історичного краєзнавства. – К., 1984. – С. 214-216; Бойові і трудові подвиги вчителів та школярів Чернігівщини у роки Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. – Чернігів, 1992; Г.Греченко. Воювали, не лічили ран... (Бойові подвиги освітян України у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр.). – Чернігів, 1995; История городов и сёл Украинской ССР. Черниговская область. – К., 1983. – С. 245-255, 287-299; 355-363; 694-700.
5. Советская интеллигенция. Краткий очерк истории (1917-1975 гг.). – М., 1977. – С. 122.
6. Народное хозяйство Украинской ССР. Юбилейный статистический ежегодник. – К., 1977. – С. 382.
7. Греченко Г.Є. Бойові та трудові подвиги вчителів та школярів Чернігівщини у роки Великої Вітчизняної війни (1941-1945 рр.). – Чернігів, 1992. – С. 5.
8. Южная правда. – 1941, 3 липня.
9. Учительская газета. – 1941. – 23 липня.
10. Греченко Г.Є. Вказана праця, с. 7-8.
11. Народна допомога школі. – К., 1948. – С. 27.
12. А.І.Кирпач. «Знайте і поважайте їх імена...» // Рідна школа. – 1994. - № 11.
13. Учительская газета. – 1942. – 19 березня.
14. Учительская газета. – 1942. – 14 червня.
15. Греченко Г.Є. Воювали, не лічили ран... – Чернігів, 1995. – С. 41-42.
16. В.Волошин. Понад Прутом – постріли. Розповіді про нескорених. – К., Молодь, 1980. – С. 54.
17. М.Ю.Виговський. Педагоги у Великій Вітчизняній війні // Початкова школа. – 1989. - № 5. – С. 2-4.
18. Л.Г.Будьонна. Вчитель – підпільник. // Радянська школа. – 1970. - № 5. – С. 19.
19. Г.Греченко. Воювали, не лічили ран... – Чернігів, 1995. - С. 15.
20. Деснянська правда. – 1944. – 11 січня.
21. Греченко. Бойові і трудові подвиги вчителів та школярів Чернігівщини в роки Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. – С. 12-13.
22. Г.Греченко. Воювали, не лічили ран... – Чернігів, 1995. - С. 13-14.
23. Учительская газета. – 1942, 23 лютого.
24. «Люди бессмертного подвига». Кн. 2. – М., Политиздат, 1973. – С. 334-345.
25. 16 репортажів з війни. – Чернігів, 1995.
26. Цитується по: В.В.Ленська. Фашистська шкільна політика на окупованій території України // Український історичний журнал. – 1990. - № 10. – С. 81.
27. СС в действии: Документы о преступлении СС. – М., 1968. – С. 546.
28. Радянська освіта. – 1944. – 28 липня.
29. В.В.Ленська. Вказана праця. – С. 84.
30. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: 36 документів та матеріалів. – К., 1969. – С. 71.

ПОВІДОМЛЕННЯ

*О.О.Мисюра,
викладач*

ПАТРІОТИЗМ І ГЕРОЇЗМ – МОРАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ СКЛАДОВІ ВЕЛИКОЇ ПЕРЕМОГИ

До подій Великої Вітчизняної війни, розгрому фашизму, подвигу радянського народу, рівному якого не знала історія, велику увагу проявляють мільйони людей. Навіть на відстані 60 років не меркне подвиг багатонаціональної держави, яка в жорстокій, кривавій чотирирічній битві проти фашизму зірвала плани знищення Радянської держави, здійснення масового геноциду проти її народу з наступним поневоленням тих, хто залишився б у живих, захоплення та використання багатств нашої і інших країн і встановлення світового панування.

Час поступово і невпинно віддаляє в минуле сурові, трагічні і героїчні роки, але він безсилий зменшити, принизити велич безсмертного подвигу радянського народу, значимість його вирішального внеску у справу розгрому фашистського агресора, як би цього не хотіли деякі сучасні історики і політики.

Невід'ємною, складовою частиною трагічної і героїчної історії Великої Вітчизняної війни є події і військові операції, які проходили на території України. На українській землі билися з ворогом воїни восьми фронтів, полихало полум'я всенародної боротьби партизанів, підпільників і окремих патріотів. У битві за Україну, за її майбутнє у повній мірі реалізувався високий морально-політичний гарт синів і дочок нашої Вітчизни, їх полум'яний патріотизм і викликаний до життя масовий героїзм.

Літератури, яка розкриває окремі героїчні подвиги у роки Великої Вітчизняної війни, надзвичайно багато, різнобічна, від мемуарної і академічної, науково-популярної і художньої, спогадів учасників бойових дій, книг, брошур і окремих статей в журналах і на газетних сторінках. Але і така велика кількість літератури, мабуть, ніколи не зможе вичерпати тему патріотизму і масового героїзму радянських людей, воїнів армії і флоту, партизанів і підпільників, трудівників тилу. Справа в тому, що патріотизм і героїзм в людському суспільстві невичерпні, тому що справжній патріотизм – це служіння людей своїй Вітчизні, це любов народу до своєї землі, культури, мови, соціально-політичного і культурного середовища. Героїзм на полі бою і в тилу в роки війни став

нормою поведінки радянських людей всіх національностей. Тому допоки живе людина, функціонує суспільство, буде і база для патріотизму і героїзму, буде основа для формування і орієнтації на історичне минуле. Патріотизм і героїзм, що проявилися в роки Великої Вітчизняної війни, особливий, він увібрав у себе все прогресивне з патріотичних почуттів, вироблених в минулі історичні епохи. Соціально-економічною і політичною основою патріотизму виступив державний лад, його ідеологія. Інтереси народів і режиму у війні цілком співпадали. Головною особливістю війни був її всенародний характер. Держава і суспільство мали перед собою ворога, який загрожував фізичному існуванню народу. Смертельна небезпека згуртувала всі народи Радянського Союзу, усі класи й соціальні прошарки в єдину сім'ю, об'єднавши їхні зусилля у політичній, ідеологічній, економічній і, насамперед, воєнній сферах. Тому патріотизм був найбільш дійовий, всеохоплюючий, соціально орієнтований, масовий і активний.

Героїзм і стійкість воїнів у своїй основі полягали у прагненні захистити свою Батьківщину, сім'ю, життя. Для всіх народів великого Союзу настали дні перевірки морально-політичної єдності, впевненості у міцність і непорушність радянського суспільного і державного ладу.

Металург і будівельник, шахтар і нафтовик, колгоспник і представник інтелігенції – всі вступали в ряди захисників Вітчизни, піднімалися на боротьбу проти фашистських поневолювачів. Багатьом із них не було і вісімнадцяти, коли вони рвалися на фронт. Тільки за час війни в ряди армії влилося понад 200 тисяч добровольців.¹ Їм часто не вистачало бойового досвіду, але вони відзначались енергією, високим патріотизмом.

Відомо, що статистика війни сувора, небагатослівна, але й вона засвідчує, що із кожних ста учасників війни – юнаків народження 1922-1925 років, повернулись додому тільки троє. Вона засвідчує той факт, що історія самої кровопролитної священної війни писалася від першого до останнього дня, писалася мовою поразок, подвигів та перемог і дісталася дорогою ціною. Це був дійсно важкий і героїчний час. З політичної точки зору війна і перемога стали головною подією середини ХХ століття, перегородила шлях фашистам до світового панування. У зв'язку з цим виникає питання: Якою б ти була, Європа, якби не наша перемога, головним творцем якої став дійсно героїчний і патріотичний радянський народ, що у дні смертельної небезпеки проявив небачений в історії патріотизм, мужність, масовий героїзм, вірність військовій присязі, організованість на фронті і в тилу. «Все для фронту, все для перемоги!» – це гасло, що з'явилося в перші дні війни, визначало весь зміст життя і діяльності суспільства величезної країни. Воно знайшло палкий відгук трудящих усіх поколінь України. Вибух патріотичних

почуттів багатьох людей, схвильованих долею Вітчизни і своєю, був таким сильним, що забулись навіть тяжкі травми, завдані населенню сталінським режимом. Розгорнулися на всій території патріотичні рухи і кампанії, спрямовані на зміцнення обороноздатності країни, поповнення армії людськими резервами і бойовою технікою.

Війна і її страхіття не зломали морально-політично і народ України. Разом з народами-братами він піднявся на священну битву за визволення рідної землі.

Президія Верховної Ради УРСР, раднарком УРСР і ЦК КП/б/У 6 липня 1941 року оприлюднили звернення «До українського народу», в якому закликали трудящих республіки чинити найзапекліший опір ворогові. «Сини і дочки великої України! – говорилося у зверненні. – У всенародній Вітчизняній війні проти фашистських гнобителів нічого не пошкодуємо, щоб подолати ворога, щоб захистити свою честь, свою свободу... Батьківщина кличе на подвиг у бою, на подвиг у праці!»² Таким чином, країна перетворювалася в єдиний воєнний табір. Уже через тиждень після початку війни всі підприємства так чи інакше було переведено на виконання замовлень фронту. Війна стала всенародною, міцно увійшла в життя людей. Одних вона покликала на фронт, інших підняла в тилу на героїчну працю в ім'я оборони, визволення і перемоги. У короткому повідомленні ми не ставимо собі за мету розкрити глибину змісту героїки війни. Ми лише окреслимо суть окремих героїчних епізодів чи героїчних вчинків. Їх надзвичайно багато, вони переросли у масовий героїзм, чим і характерний був увесь зміст Великої Вітчизняної війни, а в кінцевому підсумку Перемоги. Ми спробуємо акцентувати увагу на особливостях, формах прояву, політичних джерелах патріотизму і масового героїзму як складових великої Перемоги. Про ці надзвичайні складні, тривожні і героїчні роки нашої історії, про патріотизм і героїзм, проявлений радянськими людьми в роки сурових випробувань, засвідчують наукові дослідження, монографії, популярні видання, художні твори, спогади учасників війни від рядового і до маршалів. Надзвичайно багато літератури присвячено воїнам, що здійснили героїчні подвиги. Тільки окремий перелік засвідчує їх масовість: серії «Герои Великой Отечественной войны», «Герои – современники», «Герои и подвиги», «Когда им было двадцать», «Герои огненных лет», «Честь, отвага, мужество», - праці про окремих Героїв Радянського Союзу. Так, у збірнику «Героев подвиги бессмертны» (К., 1982) мова йде про 156 Героїв Радянського Союзу, солдатів, офіцерів, генералів, партизанів і підпільників із Чернігівщини, які відзначились своєю хоробрістю і

відданістю великій справі Перемоги. Серед них легендарні захисники Москви, Ленінграду, Сталінграду, герої штурму Дніпра і визволення Києва, звільнення Болгарії, Польщі, Чехословаччини, Угорщини, Югославії, штурму Берліна. У героїчному ряду В.В.Сенько, який народився у м. Семенівка, за мужність і героїзм, проявлений при здійсненні 392 нічних бойових вилетів у глибокий тил ворога був двічі удостоєний звання Героя Радянського Союзу; генерал-майор П.П.Авдєєнко із села Коти Чернігівського району в роки війни боровся з ворогом на Центральному і 1-му Українському фронтах і за мужність, героїзм проявлений при форсуванні Дніпра, утриманні широкого плацдарму і уміле управління військами стрілецького корпусу був удостоєний цього високого звання. Бойовий досвід дев'ятнадцятилітнього Олександра Плюща із Корюківського району почався із боїв за звільнення рідної України. За героїзм, проявлений при форсуванні Дніпра, йому було присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Ціла серія книжок наукового і науково-популярного характеру, присвячених визначним датам періоду війни. Серед них доцільно виділити документально-художню працю П.Т.Тронька «Згадаймо всіх поіменно»³, в якій документально підтверджена історія боротьби комсомольців і молоді України на фронтах, у партизанських загонах, у підпіллі під час Великої Вітчизняної війни.

У праці чітко вислідковується панорама зіткнення двох світів, простежується хід воєнних дій, аргументовано і об'єктивно розкривається героїчна оборона українських міст і організація руху опору фашистам. Книга своїм змістом є певною мірою і пересторогою тим, хто намагається применшити значення всенародного подвигу, допускає наругу і знищує пам'ятники героїв війни. У передньому слові до розповіді – документу про героїзм і трагедію Корюківки Б.Наріжного «Горобинава заграва» (К., 1988) двічі Герой Радянського Союзу, командир з'єднання партизанських загонів Чернігівщини О.Ф.Федоров з великим авторитетом засвідчив, що «... корюківчани були сміливими серед сміливих, мужніми серед мужніх, незборимими серед незборимих. Разом з холминським, перелюбським, рейментарівським та іншими партизанськими загонами вони вписали славні сторінки у літопис героїчного опору фашистським окупантам»⁴. Перелік можна продовжувати. Своїми подвигами 11635 Героїв Радянського Союзу переконливо засвідчують, що героїзм по своїй суті був дією окремих осіб, але носив масовий характер, а тому увійшов в історію як народний. За змістом він ґрунтується і виростає на міцних моральних і ідейних переконаннях особистості. Подвиги періоду війни є концентрованим виразом гігантських вольових, духовних і фізичних

сил, помножених на мобілізацію бажання виконати бойове завдання навіть при умові, якщо виникає потреба – жертвувати своїм життям.

Героїзм воїнів в роки Великої Вітчизняної війни був наростаючий, багатонаціональний. Пліч–о–пліч з представниками всіх національностей на полях України і Білорусії, в окопах під Москвою і Ленінградом, під стінами Севастополя і Сталінграда, Одеси і Харкова українці мужньо боронили країну. Разом з представниками всіх народів СРСР вони від початку і до кінця війни проявляли масовий героїзм у боях з ворогом. За мужність і відвагу, проявлені у боротьбі проти фашистських загарбників, 2069 воїнів – українців удостоєно звання Героя Радянського Союзу. В тилу фашистських окупантів на Україні вели активну боротьбу півмільйона партизанів і понад 100 тисяч підпільників. Дев'яносто шість підпільників і партизанів, що вели боротьбу на території республіки, удостоєні звання Героя Радянського Союзу, а прославленим командирам партизанських з'єднань С.А.Ковпаку і О.Ф.Федорову це звання присвоєно двічі.⁵

Виключно важким, окремими епізодами драматичним, і в той же час героїчним для армії був перший період війни. Відступаючи, армія чинила героїчний опір, ведучи боротьбу за міста і села, за кожний клаптик рідної землі. Кожна висота, кожний навіть хутір чи будинок набували особливого значення. Бої йшли з перемінним успіхом, населені пункти по декілька разів переходили із рук в руки.

Ми з гордістю пишемо про стійкість і мужність прикордонників і невеликих гарнизонів укріплених районів, будівництво яких ще не було закінчено, про велику танкову битву в районі Луцьк – Броди – Ровно, що змусила противника на Південно-Західному стратегічному напрямі товктися на місці цілий тиждень, про масовий героїзм воїнів у початковий період війни, про феномен боєздатності 99-ї стрілецької дивізії, яка перша у Великій Вітчизняній війні була нагороджена за вмілі бойові дії орденом Червоного Прапора. Це справедливо і заслужено. Бо саме з цих конкретних проявів героїзму вимальовувалася майбутня Перемога.

Важливо зауважити, що героїзм на фронті і в тилу не був явищем локальним, він проявлявся в усі періоди війни з початку її і до переможного завершення. Війна, яка тривала 1418 днів і ночей, з яких 1320 діб велись активні бойові дії, які відзначалися на радянсько-німецькому фронті безкомпромісністю, граничною напруженістю і загостреністю. Радянські люди війну справедливо вважали священною і визвольною, а тому нормою поведінки багатьох воїнів, невичерпним джерелом її була хоробрість і відвага, стійкість та мужність, самовідданість і готовність до самопожертви в ім'я перемоги. Один із фашистських генералів вимушений був визнати, що радянський солдат бився за свої політичні ідеї свідомо, треба сказати

навіть фанатично. Це було корінною відмінністю всієї Червоної Армії й особливо стосувалося молодих солдатів».⁶

Так, Велика Вітчизняна війна багаточисельними прикладами підтверджує, що радянські люди здійснювали незвичайні легендарні подвиги. Серед них і свідоме жертвування своїм життям. Звичайно, різні обставини заставляли їх іти на подібний крок. Але головним і в цих умовах була турбота про долю Вітчизни, готовність любою ціною захистити її. Війна, ще і ще раз показала, що подвиг, героїзм це не стихія для суб'єкта, а закономірний результат шляху, який людина пройшла до того моменту, коли всі її духовні і фізичні сили, знання і уміння, мужність і талант вилились в єдиний прекрасний порив.

Яскравий приклад самопожертви показали воїни, які в ім'я життя товаришів і перемоги в бою, навіть локальному, робили цей останній крок. Найбільшу відомість отримав подвиг гвардії рядового О.Матросова. Але такий подвиг першим здійснив молодий політрук А.Панкратов 24 серпня 1941 р., а останнім лейтенант І.Бумагін 24 квітня 1945 р. на території Німеччини при штурмі міста Бреслау.⁷ На сьогодні відомо прізвища більше 300 радянських воїнів, що прикрили собою вогневі точки противника. Відомий вислів, що в житті завжди є місце для подвигу, але війна, тим більше справедлива, визвольна, по своїй суті, своїм змістом, патріотичною спрямованістю вся є таким місцем. Намагаючись, наприклад, зупинити, не пропустити через свої бойові позиції, фашистські танки, радянські воїни, вичерпавши всі інші засоби збройної боротьби, зі зв'язками гранат кидалися під гусениці німецьких машин і ціною свого життя знищували їх. Так поступили і моряки 18-го батальйону морської піхоти на підступах до Севастополя, серед яких був наш земляк з Борзнянського району Іван Красносільський, іменем якого назване його рідне село і одна з вулиць міста-героя.⁸

Відомі сотні випадків, коли радянські воїни, будучи оточені ворогами, віддавали перевагу смерті, знищували можливо велику кількість ворогів і підривали останньою гранатою себе і фашистів. Багато воїнів, коректуючи вогонь, ризикуючи власним життям, викликали вогонь на себе. Такий героїчний подвиг здійснив лейтенант (потім двічі Герой Радянського Союзу) А.Шилін 27 жовтня 1943 року на одному з дніпровських плацдармів.⁹ Усім відомі ще з початку війни факти таранних ударів бойовими машинами. Особливо цей вид мужньої боротьби був поширений в авіації. Всього виявлено біля 500 випадків таранів літак на літак, а також більше 320 таранів типу «повітря – земля» і серед них наш земляк – чернігівець Д.Жабинський, який здійснив цей подвиг в день свого двадцятип'ятиріччя.¹⁰

Можна переконливо стверджувати, що в основі цих подвигів була майстерність, чіткий розрахунок, але найбільше проявлялась рішучість, впевненість, мужність, відвага, безмежна любов до Вітчизни, вірність присязі. Цікавий факт – в роки війни 27 радянських асів двічі і тричі Героїв Радянського Союзу знищили більше тисячі літаків – цілий повітряний флот фашистської держави.¹¹ І такі майстри своєї справи були у кожному роді військ.

Таким чином, прояви героїзму, як засвідчують факти, не були героїзмом окремого пориву. Перемога у війні не могла бути досягнута завдяки окремим легендарним подвигам, а завдяки зусиллям мільйонів людей на фронті і в тилу. Всі воїни і мирні громадяни розуміли, що нав'язана нам війна – це боротьба за життя держави, суспільства, це війна з нашого боку справедлива, визвольна за свободу і незалежність. Ось ця чітко визначена характерна особливість війни і надихала воїнів на подвиги. Одним із джерел героїзму був патріотизм, який поєднував у собі любов до рідного краю, його вікових традицій, матеріальних і культурних цінностей, вірність суспільному ладу і готовність його захищати. Бійці фронту і трудівники тилу виявились гідними послідовниками ратної слави батьків. Мужність, відвага, бойова майстерність захисників Батьківщини, що проявилися на фронтах Великої Вітчизняної війни, отримали всенародне визнання, оцінені високими державними нагородами. За героїзм, проявлений у боях з німецько-фашистськими загарбниками, 2,5 тисячі бійців нагороджені орденом Слави трьох ступенів, більше 4 мільйонів – отримали медаль «За відвагу», а всього за час війни нагороджено 7 млн воїнів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза. – К., 1976. – Т. 3. – С. 410.
2. Советская Украина. – 1941. – 7 июля.
3. Тронько П. Згадаймо всіх поіменно. – К., Молодь, 2001.
4. Наріжний Б. Горобінова застава. – К., Молодь, 1988. – С. 3.
5. Радянська Україна. – 1988. – 30 вересня.
6. Фришнер Ганс. Проигранные сражения. – М., 1966. – С. 223.
- 7, 8. Шумихин В. Массовый героизм советских воинов на фронтах войны // История СССР. - № 1. – 1985. – С. 32.
9. Правда. – 1974. – 15 августа.
10. Колесников Г.А., Рожков А.М. Ордена и медали СССР. Изд. 2-е. – М., 1983. – С. 74.
11. Коваль М. Історія не вчить, хоча й карає за незнання історичних уроків // Віче. – 1999. - № 9.

ГЕРОІКА ВІЙНИ У ТВОРЧОСТІ ПОЕТІВ І ПИСЬМЕННИКІВ

За останні 15-20 років у свідомості моїх співвітчизників пройшли розючі переоцінки духовно-моральних цінностей, які впливають на подальший розвиток і життєві процеси кожного індивідуума, суспільства і держави в цілому. Натомість комуно-соціалістичної ідеології і моралі, які пропагували владні структури, але, на жаль, самі їх не дотримувались (а відтак, багато чого хорошого з того не знаходило свого втілення у суспільних відносинах), прийшла мораль «дикого» капіталізму з його вовчими законами «розділяй і володарюй». За гаслами демократії відчувається навала беззаконня і вседозволеності, гонитва за збагаченням, корупція, проституція, насильство, вбивства, зневага до ближнього, наркоманія, підміна патріотизму космополітизмом, або нездоровим націоналізмом і т.д., і т.п.

Ці процеси відбуваються на наших очах, і що вражає, на тлі одного з небагатьох позитивів, а саме – навернення до Бога, до віри нашої православної. Воістину розгулявся сатана, регочучи й потураючи Божі заповіді. Глобалізація і світове панування – ось на що націлена вся політика й ідеологія супердержави, отієї апокаліптичної «великої розпусниці», яка зводить народи. На превеликий жаль, це їй вдається робити і з моїми співвітчизниками, особливо молоддю.

Комо грядеші, Україно, волаю я.

Схаменися, отямся, бо лихо чекає на тебе.

Як бачимо, Велика Вітчизняна війна не закінчилася отим 45-м роком, вона продовжується, набираючи інших форм (більш «пристойних») без видимої крові вибухів. Є ж інші удавки, аби злічувати мільйони як фізично так і морально. Щоб на Україні лишилося років так через 15-20, десь в межах 15 мільйонів працездатних рабів-аборигенів.

Тож лінія фронту зараз проходить в серцях і свідомості кожного з нас. І так як на фронті, тут є і свої герої і свої зрадники, сміливці і боягузи.

Пишу ці болючі рядки, спокутуючи вину перед пам'яттю тих, хто в часи Великої Вітчизняної виборював нам світле майбутнє, а не те, до якого ми прийшли, чи нас привели.

Боляче мені за вас, ветерани, жменина вас залишилася в живих. Згадують про Вас напередодні знаменних дат, відкуплюючись невеличкими подачками з «барських» столів. Гірко за Вас, гірко за своїх

старших братів по перу, поетів – фронтовиків, котрі і правдивим словом, і зброєю захищали рідний край. Згадаймо ж про них, про їх віру в Перемогу рядками їхньої фронтової поезії.

У перший день війни Павло Тичина на мітингу в Києві промовив: «Ми докладемо усіх зусиль, щоб знищити нашого найлютішого ворога. Як ніколи ми будемо однакостайні і мужні» (Літературна газета. – 1941. – 28 червня). Тому-то так природно і правдиво сперегодя прозвучали його безсмертні рядки, звернені до народу:

Я стверджуюсь, я утверждаюсь,
Бо я живу!..

Українські письменники пліч-о-пліч з бійцями день у день ділили труднощі, випробовування вогнем і ратним трудом. Перемозі над ворогом вони віддавали свій хист, а нерідко і життя. На фронті і у підпіллі загинули талановиті митці: Кость Герасименко і Микола Шпак, Леонід Зимний і Євген Фомін, Давид Киневський і Юрій Черкаський, молоді обдаровані поети Петро Артеменко, Володимир Булаєнко, Леонід Левицький, Олена Теліга, Олег Ольжич, а також наші земляки з Чернігівщини Олександр Шкура, Олекса Десняк, Пилип Рудь, Михайло Шлома, який в 1943 р. написав такі рядки:

Ще бути бурям, бути грому,
І лляться крові на землі.
Чекатимуть синів додому
Ще довго, довго матері.

А як життєутверджуючи в тому ж таки 1943 р. писав Олександр Шкура:

Жди, моє серце, палке та бурхливе,
Смутку тенета розбий, розірви,
Скоро надійде година щаслива,
Жди і надійся,

Жди і живи!

Певне ніколи раніше образно-емоційне слово не набувало такого голосу, як в ті трагічні і героїчні дні. Згадаймо рядки поезії Миколи Бажана:

В нас клятва єдина,
І воля єдина,
Єдиний в нас клич і порив:
Ніколи, ніколи не буде Україна
Рабою німецьких катів!

«Ми не стерпим наруги» – запрягався автор іншого вірша Сергій Воскресенко:

Ми привітні і добрі до добрих людей,

Ми нещадні й страшні для злодюги.
Задля тебе, Україно, і наших дітей
Умеремо, а не стерпимо глуму й наруги!

В одній із фронтових газет у липні 1944 р. був надрукований вірш «Думи про Батьківщину», підписаний «Гвардії червоноармієць». Це був вірш мінометника Олеса Гончара. Автор зв'язав свої найглибші почуття Україні:

Як пишуть листи солдати,
Тужливо стає мені.
Кому ж мені написати,
Якій догукнутись рідні?
Той – мамі, а той – дружині,
Той – сестрам, а той – братам,
А я напишу – Україні ...

А якою ніжністю і суворою напругою прозвучала в ті буремні дні «Пісня про мою Україну» Сави Голованівського:

Я вірив, що ворог тебе не поборе,
І ворог тебе не зборов, –
Він ще відповість за гірке твоє горе
І кров'ю заплатить за кров.
І слава твоя оживе неодмінно,
І доля розквітне ясна,
Моя Україно,
Живи, Україно,
блакитна моя сторона.

Часто наводились у фронтовій пресі суворі справедливі Шевченкові слова, які звучали надзвичайно гостро і актуально:

... І вражою злою кров'ю
Волю окропіте ...

або життєутверджуюче:

... І буде син, і буде мати,
І будуть люди на землі.

Зворушливо і ніжно звучали ліричні рядки поета Володимира Булаєнка, що поліг у боях влітку 1944 р.:

Неоспівана сіроокая
Через гори і сині ліси
Принеси мені в серці спокою
І любов на устах принеси...
Нерозпізнана, нерозгадана,
Принеси мені тишини

І любов мою нерозкрадену
По розбитих дорогах війни.

Овіяні суворим ліризмом, емоційністю звучали в роки війни фронтові поезії Андрія Малишка. Вони й тоді надихали воїнів на ратні подвиги, вони й зараз живлять у нас високі громадянські почуття:

Вставай моя рідна, розлуки доволі,
Які ми з тобою ще будем багаті.
Веселкою в небі, барвінком у полі,
Розплатою – люттю при спаленій хаті.

Звичайно, хіба можна у невеликій статті чи виступі дати повну характеристику творчого набутку українських поетів-фронтовиків часів Великої Вітчизняної війни, серед яких були і наші земляки, відомі не тільки на Чернігівщині, а й за її межами. Це і Борислав Степанюк, і Михайло Ігнатенко, Дмитро Куровський і Кузьма Журба, Абрам Кацнельсон і Іван Савич, Григорій Коваль і Петро Дорошко... Багато з них уже відійшли від нас у вічність, лишивши нам – нащадкам гірку, болючу правду про нелегкі фронтові будні і в той же час віру, надію і впевненість у Перемогу, яку вони наближали і словом, і зброєю в руках.

Я людина повоєнного часу, одначе темою Великої Вітчизняної війни пронизані чимало моїх творів, особливо трьох моїх перших збірок поезій. В основу багатьох із них лягли спогади мого покійного батька – фронтовика, морського десантника, котрий, як він казав, дивом лишився живим у тому пеклі, особливо в боях за Одесу, а пізніше під Сталінградом, написана мною й балада про рідного дядька Василя, батькового брата, котрий в 1942 р. був закатований фашистами, від ворожих куль загинув і мій дід Іван. Можливо, це, так імпульсує моє слово до живої сув'язі між нами (нині живущими) і тими, хто загинув в ім'я нашого з вами життя. Пропоную декілька поезій з цього циклу.

Відвідини

Синій обрій від сонця розтанув,
І здалося мені звіддала:
Кукурудзи високі фонтани
Взеленили до пругу поля.
А за ними колиска дитинства...
Ніг торкнулись спориш і полин.
Древній в'яз від років похилився,
Зустріча, обіпершись на тин.
Та моя пролягає дорога
На сільський невеличкий майдан.

Там, у центрі, під кленом розлогим
З-поміж віт обеліск прогляда.
Односельцям, дядькам, діду Йвану,
Що на різних фронтах полягли.
Їхні думи в хвилини останні
Були тут, на поліській землі.
На землі, де вони народились,
На землі, що їх вивела в світ.
Ця земля їм дала стільки сили,
Що зуміли її захистить.
Імена в алфавітнім порядку,
Як в строю, що зібрався іти...
Живете ви не тільки у згадках –
В цій землі, яку нам берегти.

Рукопашний

Пам'яті батька

Так ось він останній життєвий рубіж –
У груди безжально націлено ніж...
Миттєвості доля, чи бог його зна?!
(А може, він мав більш любові, чим зла).
І матір згадав, і кохану свою –
Не впасти, не впасти б у цьому бою.
Ні, ні – не сахнувся, а кинувсь навстріч
Ніж вибив та лезо торкнулося віч.
Осліплений, - горло вороже знайшов.
Здавив... так лиш давлять за справжню любов.
Надвечір обох їх знайшла медсестра
На вбитім фашисті вмирав старшина.
Сплив кров'ю від ран кульових, ножових...
Уже і не значився серед живих...

Пісня ветерана

Важким накульгуючим кроком
Ішов повільно, без речей,
Лише гармошка сірооко
Підморгувала з-за плечей.
Піднявсь на приступки вагону
Не молодий, та ще й не дід,
А новобранці із перону

Йому гукали щось услід.
... Пройшлася планкою правиця,
І полилися голоси,
А ліва, мов підбита птиця,
Протезом билася в басы.
І про солдат, і про дороги,
І про кохання, і про дім
Співалось в пісні Перемоги...
І він, здавалось, молодів.

І насамкінець пропоную вірш з передової сьогоднішніх фронтів, фронтів, що пролягають через нашу свідомість, наші серця. Нас прозахідні інформаційні канали намагаються впевнити про домінуючу роль союзників: американців, англійців у час війни з фашизмом. Постійно по одному із каналів кабельного телебачення мусуються документальні хроніки тих днів. Наші ж канали згадують про героїку наших батьків і дідів у зв'язку з тими чи іншими знаменними датами. А це не так часто, тому-то ми й маємо те, що маємо.

Не сміх, а гріх, що вже нас поділили,
Кордонами круг пальця обвели
Й братам «братерську» вирили могилу,
Щоб пом'януть, накрили вже й столи.
Та ми й самі у цьому, браття, винні
(Купились на макуху, хай їй грець),
Яка ж то воля, як моя Україна
Сплюндрована «своїми» ж нанівець...
Коли престижна мова лиш англійська,
Коли вже забуваєм за своє,
Коли заокеанське лицедійство
Нас убиває, доки не доб'є.
Одурені і зверхні й ті, що знизу,
Для себе понароблювали пут.
Заздалегідь готуйте, певне, візи,
Щоб прадідів своїх же пом'януть...
Не вірю, що це вічне очманіння,
Час просвітління бачу вже гряде.
В оновленім підбитім поколінні
Подібних бід не буде в нас ніде.

Ось таке моє бачення визначеної проблеми про героїку війни у творчості поетів і письменників у роки Великої Вітчизняної війни.

ВТРАТИ УКРАЇНИ В ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ

Втрати українців людські, матеріальні, культурні в роки другої світової та її складової Великої Вітчизняної – величезні. Вони продовжують хвилювати громадськість республіки, знаходяться не одне десятиліття в центрі уваги істориків, політиків, журналістів.

«До осмислення уроків цієї війни слід підходити особливо серйозно сьогодні, – зазначає професор Віктор Король, – в умовах розбудови в Україні нового демократичного суспільства. І не тільки тому, що без історичного минулого не було б сьогодення, а й тому, що дотепер маємо такі випадки безвідповідального і безцеремонного втручання в історію тієї війни, коли на угоду тим чи іншим силам беруться під сумнів наша героїчна самосвідомість, тісне єднання, триумф і трагедія буремних часів».¹

Так сталося, що напередодні другої світової війни українські землі входили до складу чотирьох держав: СРСР, Польщі, Угорщини та Румунії. «Українське питання» стало одним з найважливіших у передвоєнній міжнародній політиці. Таким же важливим воно залишалося тривалий час воєнної і повоєнної історії. В останнє десятиліття вийшло ряд наукових праць, в яких висвітлюється ця проблема.²

Важливе значення мають статті, присвячені визначеній темі.³

Проведено цілий ряд науково-теоретичних конференцій.

Значна кількість книг, статей, присвячених «ціні перемоги» вийшла в Росії.⁴

Всього ж про воєнне лихоліття 1941-1945 рр. наукова, публіцистична, мемуарна література нараховує понад 20 тис. найменувань книг, брошур, нарисів, спогадів, статей, поставлено сотні кінокартин, вистав. Проте немає підстав стверджувати, що ця тема розкрита всебічно, з вичерпною глибиною і повнотою.⁵

Війна продовжує жити незагойною раною у свідомості мільйонів співвітчизників.

Перемога СРСР і країн антигітлерівської коаліції над Німеччиною та її союзниками була здобута ціною неймовірних зусиль і величезних втрат. Точної кількості людських втрат СРСР так і не встановлено – вважають автори книги «Український народ у другій світовій війні».⁶

Найновіші дослідження сучасних істориків свідчать, що втрати СРСР у війні становили 46-50 млн чоловік, в т.ч. понад 22 млн. загинуло

на фронтах другої світової війни. На східному фронті (проти Польщі та СРСР) загинуло 1,5 млн. німецьких солдат і офіцерів. Таким чином, на одного німецького воїна припадає 14 радянських.⁷

Згоджується з втратами СРСР (50 млн. чоловік) і відомий історик Віктор Король.⁸

Уже наприкінці 1941 р. Україна була окупована ворогом. На кінець листопада 1942 р. гітлерівці загарбали близько 2 млн. км² території СРСР, яку населяло до війни 85 млн. людей. Понад 41,7 млн. з них були жителями України. Для порівняння: німецькі війська окупували лише 17% території Росії (600 тис км) з населенням у 27 млн. чоловік.⁹

На фронті і в результаті масового знищення фашистами мирного населення на окупованій території загинув кожен шостий мешканець республіки. На початку 1945 р. населення України становило всього 27,4 млн. чоловік, тобто зменшилось на 13,6 млн. у порівнянні з 1941 роком.¹⁰

Проф. С.Кульчицький наводить такі дані: населення України на 22 червня 1941 р. складало 41 657 тис. осіб, а на 1 січня 1946 р. – 27 382 тис., отже дефіцит складав 14 257 тис. осіб.¹¹

Дані про втрати продовжують уточнюватися. Зокрема, на Міжнародній науковій конференції, присвяченій 50-літтю Перемоги, яка відбулася в Москві в березні 1995 р. на тему: «Людські втрати у другій світовій війні» було офіційно названо цілий ряд цікавих цифр. Проте, не всі російські історики з ними згодні. Вони скаржаться на закритість деяких архівів, необхідних потрібних даних для наукового аналізу.

Окупанти винищили в республіці, вважає Іваненко, 3,9 млн. мирних жителів і до 1,4 млн. військовополонених, а 2,4 млн. молодих найбільш працездатних українців вивезли на каторжні роботи до Німеччини. Багато з них там і загинули.¹² Зокрема, на Чернігівщині фашистами було вбито і закатовано 127 тис. чоловік.¹³

За останніми даними дослідження «Безсмертя. Книга Пам'яті України», втрати України серед цивільного населення склали 4,5 млн. і серед військових близько 4,1 млн. чоловік.¹⁴

Величезних втрат завдали фашисти також народному господарству України. Вони зруйнували 16150 підприємств, 714 міст і селищ міського типу, 28 тис. сіл, 215 з них розділили трагічну долю Хатині; 1786 вокзалів і станцій; вивели з ладу 9 залізниць. Ворог вивіз до Німеччини мільйони голів худоби, мільйони тонн зерна і тисячі тонн насіння олійних культур. Вивозив навіть наші чорноземи. Безпосередні збитки, завдані Україні, становили 285 млрд. карбованців. Загальна ж

сума збитків, заподіяних населенню й народному господарству республіки, сягала майже 1,2 млрд. карбованців.¹⁵

Величезної шкоди заподіяли фашисти Чернігівщині, знищивши міста Прилуки, Бахмач, Новгород-Сіверський, обласний центр Чернігів, 543 інших населених пункти. Заподіяні ними збитки склали в промисловості 466,2 млрд. карбованців, сільському господарстві – 12,7 млрд. карбованців.¹⁶

Окупанти зруйнували 151 музей, вивезли із них 40 тис. найцінніших експонатів, пошкодили 9 тис. клубних приміщень, 660 кінотеатрів, викрали понад 50 млн. книг. Ешалонами вивозили до Німеччини наукове обладнання, унікальні колекції, твори образотворчого мистецтва.

Гітлерівські головорізи завдали величезної шкоди 110 навчальним корпусам вузів, знищено та пограбовано три чверті їх книжкових та лабораторних фондів. Повністю було зруйновано 8104 школи і напівзруйновано тисячу шкільних приміщень. Під час відступу фашисти сплюндрували в Україні 62 театральні приміщення.¹⁷

На Чернігівщині фашистські варвари перетворили в пепелище і руїни 1141 шкільний будинок, зруйнували 105 бібліотек, 546 клубів, театрів і червоних кутків, 19 музеїв, серед них один з найбільших в Україні – обласний історичний музей. Було зруйновано 5332 державних і колгоспних та майже 32 тис. приватних житлових будинків, заподіявши шкоду на 320 млн. карбованців.¹⁸ Всі ці збитки України відповідають втратам 19-ти головним країнам антигітлерівської коаліції.

Незважаючи на те, що війна завдала найбільших збитків Україні (42% від загальних збитків СРСР), республіці було виділено тільки 16,3 млрд. карбованців, тобто 24% від загальної суми у 75 млрд. карбованців, що були вкладені у відбудову всіх територій країни. Було визнано недоцільним повернення обладнання підприємств і їх колективів в Україну. Поверталися лише окремі спеціалісти (з дозволу партійних і державних органів), а для роботи в промисловості, будівництві, на транспорті шляхом примусової мобілізації було залучено близько мільйона чоловік – переважно сільської молоді.¹⁹ В цей час понад 10 млн. людей жили в землянках і бліндажах.²⁰

В таких умовах холоду і голоду трудящі України кували Перемогу і в тилу. Так, за 1943-1945 роки вони відновили роботу 123 великих і 506 середніх і дрібних шахт, видали 64 млн. тонн вугілля. У 1944 р. дали струм Зуївська і Штерівська ДРЕС, а також 822 сільських електростанції. На 23% були відновлені потужності з виплавки чавуну і сталі, з

виробництва прокату – на 29%. На початку 1945 р. здали в експлуатацію 56 залізородних і марганцевих шахт.²¹

Відроджувалося сільське господарство. За роки війни Україна здала державі 16,5 млн. тонн зерна, 4 млн. тонн картоплі та овочів, 400 тис. тонн м'яса, 259 тис. тонн молока та багато іншої сільськогосподарської продукції. Країна високо оцінила цей подвиг.

Чим далі в минуле відходять грізні обриси минулої війни, тим повніше досягається велич народного подвигу, який генетично передається від покоління до покоління, навечно закарбовуючись у вдячній пам'яті нащадків як символ невмирущої слави наших батьків, дідів, прадідів, їх доблесті і звияги, незборимого права жити за ідеалами миру, свободи, справедливості, гуманізму. «Український чесний наш народ поніс найтяжчі жертви в цій війні..., - писав О.Довженко. – Честь вам і хвала і вічна пам'ять».²²

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Король В. Велика Вітчизняна війна: першоджерела проти ідеологічних міфів // Історія в школі. – 2004. - № 5-6. – С. 3.

2. Коваль В.С. Довкола радянсько-польської війни 1939 р. – К., 1991; Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні. – Париж–Нью-Йорк–Львів, 1993; Гунчак Т. Україна – перша половина ХХ століття. Нариси політичної історії. – К., 1993; Довженко О. Україна в огні: Кіноповість, Щоденник. – К., 1990; Коваль М.В. Україна у другій світовій війні і Великій Вітчизняній (1939–1945 рр.). – К., 1990; Клоков В.Й. О стратегии и тактике советских партизан в борьбе против фашистских оккупантов на Украине (1941–1944). – К., 1991; Чайковський А.С. Невідома війна (Партизанський рух в Україні /1941 – 1944 рр. Мовою документів, очима істориків). – К., 1994; Український народ у другій світовій війні: Навчальний посібник /За ред. Дробот І.І., Кучер В.І., Слюсаренко А.С., Чернега П.М. – К., 1998; Багатотомна «Історія міст і сіл Української РСР»; 250-томна – Безсмертя. Книга Пам'яті України.

3. О.Реєнт, О.Лисенко. Таємниці, що були за сімома замками. Втрати українського народу у другій світовій війні // Рідна школа. – 1995. - № 6; С.Грабовський. Наша й не наша війна // Сучасність. – 2004. - № 9; Табачник Д. Ціна Перемоги. Велика вітчизняна – знана й незнана // Наука і суспільство. – 1990. - № 5; Перковський А.Л., Пирожков С.І. Демографічні втрати народонаселення Української РСР у 40-х рр. // Український історичний журнал. – 1990. - № 2; та інші.

4. Германия и Россия на рубеже эпох. Война и мир в 1941 – 1945 годах. (1996); Мерцалов А. Цена Победы // Коммунист. – 1990. - № 6; Рыбаковский Л.Л. Людские потери СССР в Великой Отечественной войне // Социс. – 2000. - № 6, 8.

5. В.Іваненко. До питання про втрати України у Великій Вітчизняній війні // Четвертий міжнародний конгрес українців. Одеса, 26-29 серпня 1999 р. Доповіді та повідомлення. Історія. Ч. II. XX ст. – Одеса–Київ–Львів, 1999. – С. 607-611.
6. Український народ у другій світовій війні. – К., 1998. – С. 224.
7. Там само.
8. Король В. Велика Вітчизняна війна: першоджерела проти ідеологічних міфів // Історія в школі. – 2004. - № 5-6. – С. 3.
9. Там само.
10. І.Дробот, В.Кучер, А.Слюсаренко, П.Чернега. Український народ у другій світовій війні. Навчальний посібник. – К., 1998. – С. 199.
11. Безповоротні втрати України в другій світовій війні // Історія України. – 2004. - № 20, травень. – С. 2
12. Іваненко В.. До питання про втрати України у Великій Вітчизняній війні // Четвертий міжнародний конгрес українців. Одеса, 26-29 серпня 1999 р. Доповіді та повідомлення. Історія. Ч. II. XX ст. – Одеса–Київ–Львів, 1999. – С. 607-611.
13. Нариси історії Чернігівської обласної партійної організації. – К., 1970. – С. 292.
14. Комуніст. – 2004 – 27 жовтня. – С. 3.
15. Історія України. Нове бачення. – В 2-х тт. – К., 1996. – Т. 2. – С. 330.
16. Нариси історії Чернігівської обласної партійної організації. – К., 1970. – С. 291.
17. Український народ у другій світовій війні. – С. 214.
18. Нариси історії Чернігівської обласної партійної організації. – К., 1970. – С. 291.
19. Український народ у другій світовій війні. – С. 199-200.
20. Там само, с. 210.
21. Український народ у другій світовій війні. – С. 200.
22. Іваненко В. Названа праця.

Акименко І.М.,
кандидат історичних наук,
старший викладач

УКРАЇНА У СИСТЕМІ МІЖНАРОДНИХ ЗВ'ЯЗКІВ ПІСЛЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

В результаті другої світової війни на міжнародній арені сталися кардинальні зміни, що в свою чергу позначилися на всьому наступному розвитку світових подій. Країни фашистського блоку зазнали повної поразки. Політична вага та авторитет країн антигітлерівської коаліції різко зросли, насамперед США та СРСР. Жодне важливе питання миру та міжнародної безпеки не розв'язувалося без участі цих країн. Українська РСР як складова Радянського Союзу брала найактивнішу участь.

Втім вихід УРСР на світову арену як одного з учасників міжнародних відносин відбувався у складних зовнішніх умовах. З одного боку, український народ відіграв велику роль у справі розгрому фашистської Німеччини, чим завоював широке визнання міжнародної громадськості. Упродовж майже трьох років українська територія була ареною жорстоких кровопролитних битв, а її населення зазнало значних втрат і великих страждань. На всіх фронтах Великої Вітчизняної війни українці пліч-о-пліч мужньо боролися проти фашистів. Так близько 2,5 млн. українців було нагороджено званням Героя Радянського Союзу. Під час окупації на українських землях діяло понад 46 великих партизанських з'єднань, сотні партизанських загонів, груп, знищено близько 5 тис. ешелонів з військами та танками, 1566 танків, бронемашин, 211 літаків, 465 тис. гітлерівських солдат і офіцерів. Тому Українська республіка як одна з учасниць антигітлерівської коаліції, зайняла видне місце на міжнародній арені, беручи активну участь у розв'язанні важливих післявоєнних міжнародних проблем, чим зробила вагомий внесок у загальну справу зміцнення миру та безпеки у означений період. З іншого боку, так зване "українське питання" весь час з'являлося на порядку денному зарубіжних держав у контексті боротьби ОУН-УПА на західноукраїнських землях, що в свою чергу не могло не турбувати міжнародну спільноту та підштовхнуло країни антигітлерівської коаліції більш пильніше звернути увагу на Україну.

Якими ж були кроки поступового входження України у міжнародне співтовариство? Ще під час другої світової війни керівництво СРСР

вирішило питання щодо необхідності посилити свою зовнішньополітичну діяльність шляхом безпосередньої участі в ній союзних республік. 28 січня – 1 лютого 1944 р. відбулась X сесія Верховної Ради СРСР, яка прийняла Закон “Про надання союзним республікам повноважень у галузі зовнішніх зносин та про перетворення у зв’язку з цим Народного Комісаріату закордонних справ із загальносоюзного в союзно-республіканський Народний Комісаріат”. 5 лютого 1944 р. дане питання було розглянуто на Політбюро ЦК КП(б) України. 14 березня 1944 р. Верховна Рада УРСР прийняла Закон “Про утворення Народного комісаріату закордонних справ УРСР”.

У зв’язку з структурними змінами було створено понад 10 відділів, серед яких один мав займатися сусідніми державами – Польщею, Румунією, інший - США, Великобританією, що в свою чергу повинно було розширити та закріпити міжнародні зв’язки між країнами з різними суспільними устроями. Помітною подією після закінчення другої світової війни стало створення у 1945 р. Організації Об’єднаних Націй. Організуючи дану структуру, народи світу покладали на неї великі надії, вони сподівалися, що ООН зможе відвернути загрозу нових спустошених війн і забезпечити мирне життя наступним поколінням. Вступ до такої поважної організації для України став важливим кроком вперед у справі міжнародного співробітництва.

10 січня 1946 р. у Лондоні відкрилась перша сесія Генеральної Асамблеї ООН. Через два дні УРСР обрали разом з іншими 17 країнами членами Економічної і Соціальної ради строком на один рік. В перші роки існування ООН делегація взяла найактивнішу участь у її роботі. Українські дипломати внесли чимало пропозицій до Статуту ООН, до проекту резолюції про створення Комісії щодо біженців і переселенців, переміщених осіб, представництва неурядових організацій в Економічній та Соціальній Раді ООН. Так, в опублікованих документах зазначено понад 10 поправок і пропозицій, більшість з яких стосувалася тексту Статуту ООН, зроблених українською стороною.

Формування нової структури міжнародних організацій спричинило появу численних спеціалізованих органів і агенств ООН. Україна, що активно включилась у сферу міжнародного життя, обиралася, приєднувалася до них або ставала однією з їх засновниць. Так, у 1946 р. Україна стала членом кількох спеціалізованих органів Економічної і Соціальної ради ООН: Статистичної комісії, Комісії з прав людини, Комітету по проведенню заходів щодо консультації з неурядовими

організаціями, Тимчасової підкомісії з економічної відбудови розорених районів, Фіскальної комісії, Комісії народонаселення. Крім того, упродовж кінця 40-х – 50-х рр. УРСР була обрана членом комісії з прав людини Всесвітньої організації охорони здоров'я (1946 р.), Всесвітньої метеорологічної організації (1948 р.), Всесвітнього поштового союзу (1948 р.), Міжнародного Союзу електрозв'язку (1948 р.), Міжнародної організації праці (1954 р.), ЮНЕСКО (1954 р.), МАГАТЕ (1957 р.). З 28 березня 1947 р. УРСР стала членом Економічної комісії для Європи, до якої увійшли всі Європейські країни – члени ООН і США. У 1958 р. УРСР сприяла створенню Міжнародного Надзвичайного фонду ООН допомоги дітям.

Важливим кроком у міжнародному житті стало створення та діяльність Адміністрації ООН з допомоги і відтворення – ЮНППА (Юнайтед Нейшнз Реліф енд Реабілітейшн Едміністрейшн). Основним завданням цієї організації було надання допомоги зруйнованим війною країнам у економічній відбудові. Україна мала тісний зв'язок з ЮНППА. ЮНППА працювала в Україні в перші післявоєнні роки, коли США та Великобританія змушені були рахуватися з угодами про продовження співробітництва з Радянським Союзом в умовах миру. Означена організація надавала безповоротну допомогу постраждалим від військових дій країнам. Так, Україні було вирішено виділити 250 млн. доларів. Крім того, ЮНППА створила в Україні місію, головна контора якої знаходилася у Києві.

Місія ЮНППА вела досить активну роботу, направлену на прискорення поставок в Україну. Упродовж 1945-1947 рр. в Україну було доставлено продуктів харчування – 235,2 тис. т вартістю 100 млн. 306,1 тис. доларів, промислових товарів – 242,9 тис. пар взуття, 4063,2 тис. м різних тканин, 3678 тис. т вовни-сирцю, загалом на суму 17 млн. 227,3 тис. доларів, медикаментів, рентгенівського, хірургічного та іншого медичного обладнання на суму 2 млн. 337 тис. доларів. Значна допомога була надана для потреб сільського господарства: різних матеріалів на суму 17 млн. 235,6 тис. доларів. Серед них – це устаткування для харчової та м'ясомолочної промисловості, 1481 колісний та гусеничний трактор, насіння овочів і трав.

Крім того, означена організація поставила певну кількість машин спеціального призначення, устаткування і матеріалів для житлового будівництва на суму 34 млн. 769,2 тис. доларів, поступило устаткування для 15 заводів, 45 гусеничних кранів і автокранів, 33 паротурбінні і дизельні

електростанції, 408 силових трансформатори, 48 насосів і компресорів, а також устаткування і матеріали для газопостачання, понад 10 тис. т кольорових металів. 30 червня діяльність ЮНРРА в УРСР завершилась. На 1 квітня 1948 р. було завезено товарів на суму 189,3 млн. доларів США проти 250 млн.

Отже, віддаючи належне поставкам ЮНРРА Україні, доводиться констатувати все ж таки малий обсяг допомоги, загальному перерахунку 2 долари 83 центи на одну людину, що значно нижче середньоамериканського. Характеризуючи діяльність ЮНРРА, також потрібно відмітити певні недоліки: багато товарів американських промислових компаній не відповідала вимогам встановленого стандарту, значна кількість машин була пошкоджена та потребувала капітального ремонту. Загалом допомога ЮНРРА була мізерною, порівняно з величезною шкодою, якої завдала війна Україні, але пропри все діяльність даної організації – яскравий приклад міжнародної солідарності і співробітництва народів антигітлерівської коаліції.

Потрібно також відмітити на цьому етапі допомогу прогресивних організацій української діаспори США та Канади: товариство канадських українців (ТОУК) – зібрало за роки війни 500 тис. доларів, ліга американських українців (ЛАНУ) – 250 тис. доларів; міжнародна організація допомоги борцям революції (МОДР) – одяг та взуття для дитячих будинків та будинків інвалідів Вітчизняної війни; федерація російських канадців (ФРК) – устаткування та інструменти для колгоспних кузень України, медичний інструментарій, американський комітет “ The Russian War Relief ” – одяг та взуття.

Не залишились осторонь масового руху допомоги країни Латинської Америки, передусім Парагваю, Уругваю, Аргентини. З закінченням другої світової війни Україна як член ООН не стояла осторонь багатьох міжнародних питань: німецького, дунайського, взаємовідносин з прикордонними країнами. Для країн антигітлерівської коаліції у післявоєнний період головним була підготовка мирного договору з Німеччиною. У зв'язку з даною проблемою Україна розробила ряд питань щодо договору з Німеччиною, суть яких полягала в наступному: демілітаризація Німеччини, ліквідація військових організацій, покарання воєнних злочинців. Крім того, уряд України вважав, що Німеччина повинна бути демократичною, єдиною з самоврядуванням земель. Отже, Україна хотіла бачити в майбутній Німеччині партнера у вирішенні важливих міжнародних питань.

Також важливою міжнародною проблемою була дунайська, головна мета якої – підписання нової угоди щодо відновлення судоплавства на одній з найбільших річок Європи – Дунаю. Активну участь у підготовці нової конвенції про режим судоплавства приймала Україна.

Дунайська водна артерія давала Україні можливість значно розширювати та зміцнювати взаємовигідні економічні відносини насамперед з придунайськими країнами, а також з країнами Близького та Середнього Сходу. Крім того, її права як придунайської держави впливали з історичних, економічних, етнічних причин. До Дунайського басейну входить значна територія України і Молдови (48 тис. км²). Довжина кордону України по Дунаю від Чорного моря до річкового порту Рені становить понад 160 км. Кордон проходить по найбільшому гирлу Дунаю – Кілійському, довжиною 111 км.

Отже, результатом плідної діяльності стало проведення у 1948 р. в Белграді конференції з означеного питання за участю придунайських країн – СРСР, УРСР, Румунії, Болгарії, Чехословаччини, Югославії, Угорщини, а також країн антигітлерівської коаліції – США, Великобританії, Франції, Австрії. 18 серпня 1948 р. в приміщенні Великого залу Коларчева народного університету в Белграді відбулася церемонія підписання нової конвенції про режим судоплавства на Дунаї. Від УРСР її підписав заступник Голови Ради Міністрів УРСР А. Барановський.

Попри негативне відношення США та Великої Британії, конвенцію було розроблено в найкоротші строки та підписано. Основні статті даного документу, а саме мирного договору, підкреслювали, що навігація по Дунаю має бути вільною і відкритою для громадян усіх держав на основі рівності. Крім затвердженого основного тексту Конвенції, було підписано додаток про те, що Австрія увійде до складу Дунайської комісії після врегулювання з нею питання про мирний Договір, а також спеціальний протокол, де констатувалась втрата чинності Дунайської конвенції 1931 р.

Президія Верховної Ради УРСР ратифікувала Конвенцію про режим судоплавства на Дунаї 18 лютого 1949 р. Втім, упродовж 48-50-х рр. у СРСР погіршилися відносини з Югославією. З часом це привело до позбавлення України права мати в Дунайській комісії свого представника. Відновлено це право було лише у 1992 р. Отже, Дунайська конференція 1948 р. була важливим етапом у боротьбі народів Центральної та Південно-Східної Європи за збереження та зміцнення свого суверенітету і національної незалежності.

Серйозною проблемою для України були взаємовідносини з

прикордонними країнами. Після закінчення війни становище на західних кордонах УРСР докорінно змінилося. Замість так званого ворожого “санітарного кордону” простяглися території дружніх держав – Польщі, Чехословаччини, Угорщини, Румунії. У післявоєнний час виникло багато різних питань, що стосувалися СРСР та УРСР, з одного боку та країн народної демократії – з другого. Всі вони розв’язувалися з урахуванням взаємних інтересів.

Чільне місце посідали питання територіальні. Їх позитивне остаточне розв’язання усувало потенціальну причину різних непорозумінь. Одне з таких спірних – польське питання. Ще в 1945 р. на Ялтинській та Потсдамській конференціях завдяки наполегливості Радянського Союзу було вирішено, що Польща одержить свої споконвічні землі на заході. У березні 1946 р. у Варшаві працювала радянсько-польська Комісія по демаркації державного кордону між СРСР і Польщею, внаслідок якої було остаточо розв’язане питання про радянсько-польський кордон та взагалі про західні землі України.

Велике значення для встановлення добросусідських відносин між СРСР і Чехословаччиною мав перехід Закарпаття до Радянської держави. Ще у листопаді 1944 р. на I з’їзді народних комітетів Закарпатської України було вирішено воз’єднатися з Радянською Україною. У червні 1945 р. в Москві було укладено дружню угоду про включення Закарпатської України до складу УРСР. Територіальне питання було врегульовано також і ще одним безпосереднім сусідом України – Румунією. 28 червня 1946 р. підписано мирний договір, за яким відновлювалися державні кордони з Румунією: до України приєднали Бесарабію та Північну Буковину.

Таким чином, після другої світової війни внаслідок укладання різних міжнародних угод і дружніх переговорів з сусідніми країнами Україна встановила на заході географічно та етнічно виправдані кордони. У післявоєнні роки громадські організації України теж брали активну участь у створенні і діяльності багатьох міжнародних організацій, що захищали справу миру, прогресу та дружби народів. У жовтні - листопаді 1945 р. українська делегація приймала участь у Всесвітній конференції демократичної молоді, що відбулася в Лондоні. У листопаді - грудні 1945 р. делегати від УРСР активно працювали в секціях Міжнародного жіночого конгресу, а в грудні 1946 р. відкрився перший слов’янський конгрес (м. Белград), українські вчені – славісти дали високу оцінку цій важливій події в житті слов’янських народів. Згуртував ряди прихильників

миру від України Всесвітній конгрес діячів культури, що відбувся у серпні 1948 р. у м. Вроцлав (Польща). Міжнародна діяльність Української РСР після другої світової війни була зосереджена насамперед на питаннях міжнародного права – про право народів на мирне існування та невтручання у внутрішні справи інших країн.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Кирсанов А. Борьба за единую, независимую демократическую, миролюбивую Германию. – М., 1951.
2. Іваницький М. Міжнародні зв'язки Радянської України. – К., 1959.
3. Українська РСР у міжнародних відносинах. Міжнародні договори (1945-1957 рр.). – К., 1959.
4. Международные отношения после Второй мировой войны: В 3-х т. – Т. 1 (1945-1949 гг.). – М., 1962.
5. Українська РСР на міжнародній арені. Збірник документів і матеріалів (1944-1961 рр.). – К., 1963.
6. Советский Союз в ООН: в 2-х т. – М., 1965.
7. Гершуні М. Україна на міжнародних форумах миру. – К., 1966.
8. Борьба Советского Союза за разоружение. 1946-1969 гг. – М., 1967.
9. Лещенко Л. Україна на міжнародній арені. 1945-1949 рр. – К., 1969.
10. Борьба СССР в ООН за мир, безопасность и сотрудничество 1945-1985 гг. – М., 1986.
11. Васильєва-Чекаленко Я. Україна у міжнародних відносинах (1944-1996 рр.). – К., 1998.
12. Нариси з історії дипломатії України . – К., 2001.

МАСОВА АНТИФАШИСТСЬКА БОРОТЬБА ПАТРІОТІВ ЧЕРНІГІВЩИНИ В РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

22 червня 1941 р. мирна праця радянського народу була перервана. Фашистська Німеччина, порушивши радянсько-німецький договір про ненапад, віроломно напала на Радянський Союз. Патріотичне піднесення охопило все населення області. На численних мітингах і зборах робітники і колгоспники висловлювали готовність грудьми стати на захист своєї Батьківщини. У резолюції, прийнятій на мітингу робітників Чернігівської фабрики музичних інструментів, що відбувся в день початку війни, сказано: «Ми захищатимемо нашу Вітчизну до останньої краплини крові». Усі робітники Ладанського заводу протипожежного устаткування оголосили себе мобілізованими¹.

Патріотизм виявлявся в самовідданій праці на підприємствах і колгоспних полях. Робітників, які пішли на фронт, заміняли жінки. У Бахмацькому районі 220 жінок замінили трактористів і комбайнерів, а в Куликівській МТС стали трактористами 37 жінок. Таких прикладів можна навести багато.

Колгоспники поспішали зібрати врожай, щоб якнайшвидше здати хліб державі. На 20 липня в області було здано державі близько 224 тис. пудів хліба. Ця цифра з кожним днем зростала. Десятки і сотні заяв щодня надходили до районних військових комісаріатів з проханням прийняти добровольцями до лав Радянської Армії. Понад 150 тис. чернігівчан будували оборонні споруди. Скрізь створювались загони народного ополчення. Біля 400 залізничників Чернігівського вузла подали заяви про вступ до ополчення. На Чернігівському заводі «Жовтневий молот» було створено 4 бойових загони і розпочато військові навчання. Роти народного ополчення створювались в Ніжинському, Щорському, Козелецькому, Бахмацькому та інших районах².

З наближенням фронту на Чернігівщині розгорнулась робота по організації партійного підпілля і партизанських загонів. 13 липня 1941 р. створений підпільний обком партії і обласний партизанський штаб на чолі з тодішніми секретарями обкому О.Ф. Федоровим та М.М. Попудренком. Разом з тим створювався підпільний обком комсомолу і багато інших підпільних партійних організацій та

комсомольських груп. Формуються партизанські загони, закладаються бази зброї, боеприпасів і продовольства.

У липні 1941 р. становище на Південно-Західному фронті, який захищав і територію Чернігівщини, стало напруженим. Проте внаслідок упертої оборони радянських військ у районі Гомеля і Києва, створився величезний виступ, в якому знаходилась і Чернігівщина. Гомельсько-Київський виступ нависав над південним флангом фашистської групи армій «Центр» і був серйозною загрозою для групи армій «Південь». Бої тут точилися понад півтора місяці. Все ж 19 серпня наші війська після жорстоких боїв залишили Гомель, в 105 км на північ від Чернігова 21-а армія наших військ, зазнавши значних втрат, відходила в напрямку Чернігова. Нависла загроза над містом.

Оборону Чернігова було доручено 15-му стрілецькому корпусу 5-ї армії, що прибув з Коростеня. Фашистські варвари піддавали жорстокому бомбардуванню Чернігів. Кілька днів палало місто. Ворожі війська обійшли Чернігів зі сходу і 5 вересня 1941 р. переправилися через Десну в районі сіл Виблі і Піски. Інші частини ворога оволоділи селом Горбове. Зав'язалися тяжкі бої. Під тиском переважаючого ворога радянські війська 9 вересня залишили місто.

Тим часом на півночі Чернігівщини продовжувала просуватись танкова група фашистських військ. 25 серпня ворог захопив м. Семенівку, 26 серпня — м. Новгород-Сіверський і ряд інших населених пунктів. Організованої оборони наших військ на всій смузі наступу противника від Новгорода-Сіверського до Чернігова вже не було.

Становище ускладнювалось ще й тим, що війська 6-ї німецької армії 22 серпня прорвались до Дніпра і вийшли на р. Десну біля м. Остра. Наступ фашистських військ не зустрів належного опору 40-ї, 21-ї і 5-ї армій наших військ, що діяли на території Чернігівщини. 9 вересня противник зайняв Батурин, 10 вересня оволодів Бахмачем, 13 вересня - Ніжином, 16 вересня - Прилуками, де перебував штаб Південно-Західного фронту, а також рядом інших населених пунктів. Так, на осінь 1941 р. Чернігівщина була захоплена фашистами. Війська Південно-Західного фронту зазнали тяжких втрат. У цих боях з німецько-фашистськими загарбниками загинув командуючий фронтом генерал-полковник М.П. Кирпонос (уродженець с. Вертіївки, Ніжинського району).

За два роки окупації Чернігівщини гітлерівці по-звірячому закатували, убили і спалили живцем понад 120 тис. мирних жителів, вигнали у фашистське рабство більш як 60 тис. чоловік. Окупанти повністю спалили 61 населений пункт, тисячі житлових будинків. Вони

доценту знищили м. Корюківку, перетворили в попелище Єліне, Клубівку, Ведильці, Козероги, Кувечичі та інші села.

Тільки в селі Козари Носівського району гітлерівці спалили 860 будинків і розстріляли біля 4000 жителів. У Корюківці фашисти розстріляли 6700 чоловік. На попіл і розвалини був перетворений стародавній Чернігів. Усе місто було вкрито трупами. Фашисти перетворили в руїни і згарища 136 підприємств і 60 МТС області. Великої шкоди завдали гітлерівці залізничному транспорту і комунальному господарству.

Окупована, залита кров'ю, але нескорена Чернігівщина піднялася на смертний бій з фашистськими загарбниками. Понад 50 тис. трудящих області брали участь партизанському русі і підпільній боротьбі. Це ціла армія, яка діяла в тилу ворога, завдаючи йому відчутних ударів. На Чернігівській землі виникали партизанські загони, створювалися неприступні для фашистів «лісові фортеці».

Перший партизанський «Лісоград» був організований у Рейментарівських лісах восени 1941 р. Тут же перебував і обком партії. На території тодішніх Корюківського і Холминського районів партизани відновили органи Радянської влади. У селах були урочисто відзначені 24-ті роковини Великої Жовтневої соціалістичної революції, а в м. Корюківці 7 листопада на центральній площі відбувся багатолюдний мітинг трудящих, транслювались радіопередачі з Москви. Все ширше розгорталася партизанська боротьба. Наприкінці листопада 1941 р. обком партії прийняв рішення об'єднати з обласним партизанським загonom ті загони, які діяли в цих місцях. Тепер в об'єднаному загоні було близько 300 чоловік. Командиром залишився О.Ф.Федоров, його заступником був М.М.Попудренко. Увесь грудень 1941 р. партизани вели жорстокі бої з ворогом, який на боротьбу з народними месниками кинув до 3 тис. фашистських карателів. Ворог лютував, але зламати опір партизанів не зміг. Тоді оскаженілі варвари почали палити навколишні села. Щоб відвернути удари ворога від населення, партизани перебазувалися в Єлінські ліси Щорського району, де перебували до кінця березня 1942 р., завдаючи ударів фашистам.

В Єлінських лісах, що стали другим «Лісоградом», були побудовані землянки, створено партизанський табір, установлено радіозв'язок з «Великою землею». Тут партизанський загін виріс до 900 чоловік. За осінь і зиму він знищив близько 1000 солдатів і офіцерів ворога, розгромив ряд поліцейських загонів, знищив 69 ворожих автомашин, висадив у повітря 5 залізничних ешелонів, захопив багато зброї³. У березні 1942 р. фашисти почали наступ на партизанський табір.

Сім тисяч ворожих військ рушили проти партизанів, щоб оточити й знищити їх. Партизани прийняли бій, прорвали кільце оточення і знищили понад 500 фашистів. Особливої уваги партизани надавали диверсійним актам. Були створені диверсійні групи, які діяли на залізничних лініях Гомель - Бахмач, Гомель - Брянськ, Гомель - Чернігів, Новозибків - Новгород-Сіверський. Партизани пустили під укіс десятки ворожих ешелонів, провели понад 300 операцій по підриву залізничного полотна. Особливо активно і безстрашно діяли підривні групи і партизанські загони, очолювані Г.С. Артозеєвим, Г.В. Балицьким, Ф.Й. Кравченком, І.Е. Цимбалістом. За героїзм і мужність вони були удостоєні високого звання Героя Радянського Союзу. Серед підривників відзначився комсомолец Вася Коробко (уродженець с. Погорільці Семенівського району). До партизанів він прийшов 14-річним хлопцем. Молодий патріот пустив під укіс не один ворожий ешелон. За проявлену мужність він був нагороджений орденами Леніна і Червоного Прапора. У 1944 р. Вася Коробко героїчно загинув під час висаджування в повітря залізничного моста в Чехословаччині.

У липні 1942 р. в Рейментарівських лісах було створено Чернігівське з'єднання партизанських загонів, ядром якого був обласний загін. Усі загони з'єднання прийняли партизанську присягу й ухвалили носити червону стрічку на головному уборі. Наприкінці липня стало відомо, що гітлерівці готуються знищити партизанів, для чого було виділено кілька дивізій. Боротьба стала ще більш жорстокою. Але і в цих умовах партизани не послаблювали своїх ударів по ворогу. За видатні успіхи в боротьбі проти фашистських загарбників Чернігівському партизанському з'єднанню в грудні 1942 р. було вручено Червоний прапор Верховної Ради Української РСР, Раднаркому УРСР і ЦК КП України. За дорученням ЦК КП України Чернігівський підпільний обком партії видавав на окупованій території газету «Комуніст» (орган ЦК КП України), а також газету «Більшовик» (орган Чернігівського обкому). Чернігівські підпільні працівники і партизани проводили велику масову роботу серед населення: розповсюджували газети, листівки, читали лекції.

У січні 1943 р. Чернігівське партизанське з'єднання, яке в цей час тимчасово перебувало в Клітнянських лісах Брянської області, вирушило в рідні місця. Прорвавши навальним ударом кільце німецьких військ, змітаючи з свого шляху ворожі гарнізони, двотисячне з'єднання партизан нестримно рухалось на Україну, поповнюючи свої лави. В лютому партизани розгромили німецький гарнізон у Корюківці, де захопили великі трофеї і визволили в'язнів, приречених ворогом на смерть.

У березні 1943 р. за рішенням ЦК КП(б)України основні сили обласного з'єднання партизанів під командуванням О.Ф. Федорова вирушили з Чернігівщини на Правобережну Україну. Свій рейд партизани закінчили у Волинській області, де розгорнули активні бойові дії. Вони паралізували залізничний вузол Ковель і пустили під укіс близько 400 ешелонів противника. За два роки партизани пустили під укіс всього 683 ешелони з живою силою і технікою ворога, знищили понад 25 тис. фашистів, зруйнували 47 залізничних мостів, багато різних складів тощо. Це далеко неповний перелік бойових успіхів партизан з'єднання під командуванням О.Ф. Федорова.

Для продовження бойових дій на Чернігівщині було залишено партизанський загін під командуванням М.М. Попудренка. Комісаром призначено С.М. Новікова. В обласному загоні залишились ветерани партизанської боротьби Ф.І. Коротков, В.О. Яременко, Г.С. Артозеєв, І.І. Водоп'ян, В.Л. Капранов, І.Е. Цимбаліст. Було створено новий підпільний обком партії на чолі з М.М. Попудренком. Цей загін швидко поповнював свої ряди і перетворився в з'єднання, яке широко розгорнуло свої дії. Партизани громили ворожі гарнізони, висаджували в повітря фашистські ешелони, що йшли на фронт.

Український штаб партизанського руху тимчасово прикомандирував до з'єднання кілька сформованих у Москві десантних груп, які під командуванням Я.П. Шкрябача, М.Г. Салая, М.А. Рудича, В.І. Піскарева та інших за короткий час створили десять загонів. Тепер партизанське з'єднання під командуванням М.М. Попудренка складалося з 20 загонів численністю понад 2000 озброєних бійців.

Партизанське з'єднання розташувалось у лісах Брянщини на стику кордонів трьох братніх республік - Росії, України і Білорусії. Тут, в жорстоких боях, йшли пліч-о-пліч росіяни, українці і білоруси, захищаючи рідну Вітчизну.

В середині травня 1943 р. партизанське з'єднання вирушило у бойовий рейд на Чернігівщину. І вже 29 травня партизани оволоділи Тупичевом, 2 червня -Добрянкою та рядом інших сіл, і дійшли до берегів Дніпра. Тут партизанські загони під командуванням Шкрябача, Рудича і Піскарева в складі понад 600 чоловік поблизу Радуля переправились через Дніпро і пішли в бойовий рейд на захід.

Міста і села Чернігівщини облетіла радісна звістка про повернення партизан в рідні місця. Партизанська боротьба набирала широкого розмаху. Фашистське командування, стривожене появою великого партизанського з'єднання на берегах Дніпра, вирішило знищити цю

лісову армію партизан. Воно направило для цього три дивізії в складі 40 тис. чоловік. Партизани змушені були відійти з Чернігівщини в Злинківські ліси Брянської області, але гітлерівці продовжували насідати. Вони згуртували тут великі сили, кинули танки, артилерію, літаки. Партизани робили кілька спроб вирватись з оточення. 6 липня 1943 р. в одному з боїв героїчно загинув командир з'єднання М.М. Попудренко. 7-8 липня точилися безперервні бої. Кільце оточення звужувалося, але ввечері 8 липня партизани в результаті сміливого удару прорвали кільце оточення і знищили понад 400 ворожих солдатів і офіцерів. Командиром з'єднання було призначено Ф.І. Короткова.

З'єднання вийшло на Україну і продовжувало боротьбу з фашистськими загарбниками, аж до зустрічі з Радянською Армією, яка сталася 22 вересня 1943 р. З'єднанню було присвоєно ім'я М.М. Попудренка, якого посмертно удостоєно звання Героя Радянського Союзу.

За час бойових дій партизанське з'єднання ім. Попудренка зросло до 3027 чол. Партизани провели 12 великих боїв, розгромили 7 гарнізонів противника, знищили понад 8 тис. окупантів та поліцаїв, пустили під укіс понад 120 ворожих ешелонів, знищили 143 автомашини, захопили великі трофеї.

Мужньо боролись народні месники Чернігівщини також у міжріччі Десни і Дніпра, поблизу Києва і обласного центру - Чернігова. Тут активно діяли партизанські з'єднання ім. М. Коцюбинського, під командуванням М.М. Тарануценка, та ім. М. Щорса під командуванням Ю.О. Збанацького, уродженця с. Барсуки Козелецького району, відомого українського письменника, удостоєного за партизанську боротьбу звання Героя Радянського Союзу. На початку квітня 1943 р. партизани визволили від фашистів увесь тодішній Михайло-Коцюбинський і багато сіл Остерського районів. У міжріччі Десни, Дніпра і Прип'яті виник партизанський край. Влітку 1943 р. тут було сформовано партизанське з'єднання на чолі з М.І. Шукаєвим, яке завершило свій бойовий похід на території Польщі, маючи 6 тис. воїнів-партизанів.

Партизани з'єднання ім. М. Коцюбинського, до складу якого входило до 3-х тисяч чоловік, провели понад 50 великих бойових операцій, знищили більше 6 тис. окупантів і їх посібників, розгромили десятки гарнізонів, захопили великі трофеї, пустили під укіс 45 ворожих ешелонів. Партизани визволили від відправки в Німеччину у фашистське рабство понад 20 тис. чоловік.

Широко розгорнулася партизанська боротьба в південних районах Чернігівщини. Тут з перших днів окупації області почав діяти

партизанський загін під командуванням секретаря Носівського підпільного райкому партії М.І. Стратилата. У січні 1943 р. окремі партизанські загони і групи, що діяли в Ніжинському, Носівському і Бобровицькому районах, об'єдналися в один великий загін, який одержав назву «За Батьківщину». Командиром загону став І.М. Бовкун (офіцер Радянської Армії), а комісаром — М.І. Стратилат. Скоро цей загін виріс у велике партизанське з'єднання в складі трьох полків. У з'єднанні було понад 2 тис. бійців⁴.

Партизани з'єднання «За Батьківщину» громили ворожі гарнізони, пускали під укіс фашистські ешелони. Особливо відзначився своєю мужністю командир полку Микола Симоненко, удостоєний звання Героя Радянського Союзу. Це високе звання присвоєно і командирові з'єднання І.М. Бовкуну. У жорстоких боях партизанське з'єднання «За Батьківщину» знищило близько 6 тис. фашистських солдатів і офіцерів, пустило під укіс 19 ешелонів, потопило 11 пароплавів і барж, урятувало десятки тисяч людей від фашистського рабства.

Сміливих ударів по ворогу завдавав Новобасанський загін ім. Щорса під командуванням комсомольця Олександра Кривця, уродженця с. Піски Бобровицького району, що оперував на півдні Чернігівщини. Загін почав діяти з березня 1942 р. і швидко зростав. Пізніше він нараховував близько тисячі чоловік. За час бойових дій партизани знищили понад 2 тис. гітлерівців, сотні автомобілів, багато танків, пустили під укіс 28 ешелонів, знищили багато мостів, складів тощо. За мужність і героїзм, проявлені в боях з ворогом, понад 200 партизанів загону були відзначені урядовими нагородами, а 24-річному командирові Олександру Кривцю присвоєно звання Героя Радянського Союзу⁵.

Крім перелічених партизанських з'єднань і загонів, активно діяли окремі партизанські загони і в інших районах області. У Новгород-Сіверському районі успішно діяв партизанський загін під командуванням С.К. Клименка, у Прилуцькому — під командуванням Є.Х. Соколовського, у Козелецькому — загін під командуванням А.С. Ярового та ін.

За мужність, проявлену в боротьбі з ворогом, тисячі чернігівських партизанів нагороджені орденами і медалями, а 27 чоловік удостоєні звання Героя Радянського Союзу. Командирові партизанського з'єднання О.Ф. Федорову це високе звання присвоєно двічі. Партизани Чернігівщини внесли гідну частку в справу розгрому фашистських окупантів на Україні.

Мужню боротьбу з фашистськими окупантами вели підпільні партійні і комсомольські організації Чернігівщини. Під керівництвом

обкому партії в області діяло 18 підпільних райкомів партії і 21 райком комсомолу. Працювало 43 комсомольські організації, які піднімали маси на боротьбу з ворогом⁶.

Особливо активно діяла Холминська комсомольська організація в складі 46 комсомольців-підпільників на чолі з Миколою Єременком. У березні 1942 р. гестапівцям удалося напасти на слід підпільників і схопити їх. Фашисти розстріляли юних патріотів, але ніхто не зрадив Батьківщини. З перших днів окупації почала діяти підпільна комсомольська організація в Ніжині на чолі з молодим комуністом Я.П. Батюком. Юні підпільники здійснювали диверсійні акти, діставали зброю партизанам тощо. Влітку 1943 р. Я.П. Батюк і його 25 товаришів були заарештовані і розстріляні гітлерівцями. Я.П. Батюку посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Самовіддано боролися комсомольці-підпільники в Прилуках, Острі, Ічні, Борзні та інших населених пунктах області. Активно діяли і підпільники Чернігова. Тут підпільні групи на чолі з О.Д. Михайленком, Ф.М. Біляєвим, І.А. Осипенком влаштовували диверсії, постачали партизанам зброю, готували резерви. Близько 400 чоловік відправили вони до партизан⁷.

Німецько-фашистські загарбники зустрічали не тільки озброєний опір партизанів, але й саботаж усього населення. Паралізувались усі заходи окупантів, а з десятків сіл і з цілих районів області партизани виганяли їх, але остаточне визволення Чернігівщини здійснила Радянська Армія.

Контрнаступ радянських військ, що почався під Курськом улітку 1943 р., переріс у загальний наступ на величезному фронті.

Гітлерівське командування сподівалося зупинити просування наших військ, використовуючи для цього водні рубежі. Не останнє місце в цих планах займала Десна, що перетинає Чернігівщину. Та ніщо не допомогло фашистам.

Ранком 26 серпня 1943 р. війська Центрального фронту під командуванням К.К. Рокоссовського перейшли в наступ. Головний удар завдали в Новгород-Сіверському напрямі 65-та і 2-га танкова армії, а також частини 48-ої і 60-ої армій. Тут діяли ще 4-й артилерійський корпус і основні сили 16-ої повітряної армії.

Фашистські війська чинили шалений опір. Але 3 вересня, переборюючи опір ворога, наші війська на південь від Новгорода-Сіверського вийшли до Десни. У цей час з'єднання 60-ої армії під командуванням генерала І.Д. Черняхівського прорвали оборону противника і 31 серпня вступили на територію України. Командування фронту перегрупувало сюди на допомогу 13-ту і 2-гу танкову армії.

Прорив радянськими військами оборони противника на півночі України серйозно занепокоїв гітлерівське командування. Ворог намагався зупинити наступ наших військ, але марно. 6 вересня частини 60-ої армії оволоділи Конотопом; у цей день були визволені Батурин на р. Сеймі та інші населені пункти Чернігівщини.

Розвиваючи наступ на Чернігів, частини лівого крила Центрального фронту 9 вересня після дводенних боїв оволоділи містом і великим залізничним вузлом Бахмачем. На південь від Бахмача радянські війська оточили і повністю розгромили рештки чотирьох фашистських дивізій. 15 вересня було взято останній опорний пункт ворога на підступах до Києва - м. Ніжин. Село за селом, місто за містом визволяла Чернігівщину від німецько-фашистських загарбників Радянська Армія.

Війська 65-ої і 48-ої армій 7 вересня вийшли до Десни від с. Камінь Новгород-Сіверського району до с. Макошине Менського району. На протязі понад 150 км лівий берег Десни був очищений від противника. 10 вересня головні сили 13-ої армії почали наступ уздовж лівого берега і частиною своїх сил форсували Десну в районі с. Оболоння Коропського району. У цей час сюди з резерву прибули війська 61-ої армії, які замінили війська 13-ої армії, і почали бої за розширення плацдарму.

Форсування Десни в районі Оболоння примусило ворога перекинути сюди танкову і піхотну дивізії з-під Новгорода-Сіверського. На ранок 16 вересня війська правого крила Центрального фронту оволоділи Новгородом-Сіверським. Противник, зазнавши великих втрат, змушений був відступити. Отже, підготовлена ворогом оборона на західному березі Десни була прорвана⁸. У цих боях наші війська проявили численні приклади мужності і героїзму.

Успішні дії Центрального фронту створили сприятливі умови для військ Воронежського фронту. 10 вересня війська правого крила Воронежського фронту під командуванням М.Ф. Ватутіна зламали опір противника і оточили угруповання 4-ої німецької танкової армії з півдня, що діяла на схід від Прилук, а трохи раніше з півночі її обійшли війська Центрального фронту. 4-та німецька танкова армія була роздроблена і спішно відступала до Дніпра. 19 вересня війська Воронежського фронту визволили м. Прилуки і ряд інших населених пунктів на півдні Чернігівщини.

Війська лівого крила Центрального фронту в ніч на 9 вересня форсували Десну на схід і південний захід від Чернігова і почали обходити місто, а головні сили були кинуті до Дніпра. З південного сходу до Чернігова підходили війська 61-ої армії. 21 вересня ударом з трьох

боків Чернігів був визволений. За блискучу операцію по форсуванню Десни і визволенню Чернігова десяти з'єднанням і частинам Радянської Армії було присвоєно найменування «Чернігівських».

Після визволення Чернігова наступ військ Центрального фронту продовжував успішно розвиватись. Наші війська незабаром вийшли до Дніпра. Вже 22 вересня вони зайняли Неданчичі, Мньов та інші села. 24 вересня були визволені Любеч і Радуль на Дніпрі. У цей час війська правого крила фронту в складі 48-ої і 64-ої армій переслідували ворога на Гомельському напрямку, звільняючи міста і села північної частини Чернігівщини. 22 вересня визволено м. Семенівку, 24 вересня - Городню, 27 - Добрянку. Уся Чернігівська область була визволена Радянською Армією від фашистських загарбників на 1 жовтня 1943 р.

Радянські війська почали форсувати Дніпро. Активну допомогу діючій армії в цьому подавали партизани Чернігівщини. Так, партизани з'єднання «За Батьківщину» ще 19 вересня захопили 3 переправи через Дніпро і утримували їх до підходу військ 60-ої армії. Партизани з'єднання ім. М. Коцюбинського захопили і обладнали 6 переправ через Дніпро в смузі наступу 13-ої армії.

Виходом військ Центрального фронту до рік Дніпра, Сожа, Прип'яті і захопленням плацдармів на їх берегах завершилась Чернігівсько-Прип'ятська наступальна операція, внаслідок якої фашистські війська втратили до 150 тис. солдатів й офіцерів і багато військової техніки.

Отже, як бачимо, боротьба з німецько-фашистськими загарбниками була масовим всенародним рухом, періодом небувалого духовного єднання, піднесенням патріотизму та одночасно інтернаціональних настроїв. Саме завдяки тому, що боротьба з фашистами була всеохоплюючою, народною і вдалось визволити нашу Батьківщину.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

- ¹ Більшовик (Чернігів). – 1941. - 24 червня.
- ² Більшовик (Чернігів). – 1941. – 6, 10, 11, 15 липня.
- ³ Попудренко М.М. Щоденник. – К., 1949. – С. 16.
- ⁴ Федоров О.Ф. Лісові фортеці // Комсомолец Чернігівщини. – 1961. - 30 серпня.
- ⁵ Тронько П. В боях за Вітчизну. 1941-1945 рр. – К., 1961. – С. 81-82.
- ⁶ Там само. – С. 85.
- ⁷ Державний архів Чернігівської області. Ф.Р – 139. Оп. 1. Спр. 45. Арк. 3-14.
- ⁸ История Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941-1945 гг. – М., 1961. – Т. III. – С. 312.

ВУЛИЦІ І ПЛОЩІ ЧЕРНІГОВА ЯК ПАМ'ЯТЬ ПРО ГЕРОЇВ ВІЙНИ

Невпинно спливає час. Все далі від нас події Великої Вітчизняної війни. Все менше стає тих, хто здобував перемогу, чий подвиг не знає собі рівних в історії. Із 11687 Героїв Радянського Союзу – понад 3700 тих, хто це звання одержав за визволення України. Нащадки свято зберігають пам'ять про командирів фронтів, армій, дивізій, визволителів Чернігівщини і м. Чернігова, які прославилися своїми подвигами. Жителі нашого міста уклінно вдячні героям за мужність, витримку, за наше мирне сьогоднішнє, що здобувалося такою непомірно високою ціною.

На честь 40-річчя Перемоги споруджений **Меморіал Слави**, який відкрито у 1986 р. Тут палає вічний вогонь і на обеліску викарбований напис: «Ім'я твоє невідоме, подвиг твій, слава твоя безсмертні». В урочищі Подусівка, де в 1941-1942 рр. окупанти розстріляли понад 15 тисяч радянських громадян, в 1975 р. відкрито меморіальний комплекс **Жертвам фашизму**. На Валі встановлено пам'ятний знак на місці, звідки в серпні 1941 р. відправилися в лісі Холминського району 186 чоловік міського активу, які стали ядром Чернігівського партизанського з'єднання.

Один з маршрутів смерті пролягав по вулицях Воровського, Переця (нині – Попудренка) та Привокзальній і йшов через Круг (сучасна **площа Перемоги**). По цьому шляху вивезли на розстріл в урочища Мамаїв Яр, Подусівка, Рашівщина, Дубовий Рів, Березовий Рів 15 тисяч радянських громадян. Сумну славу Круг здобув не тільки тому, що тут проходила дорога смерті. Сприяли й інші обставини, наприклад, створення у вересні 1941 р. на прилеглий до Кругу території сінного пункту концтабору для радянських військовополонених, створеного, практично, під відкритим небом.

У центрі площі **Перемоги** 8 травня 1968 р. на честь 25-річчя визволення міста відкрито пам'ятник **Визволителям Чернігова від фашистських загарбників**, який складається з кам'яної брили, на якій встановлений танк Т-34, один з тих, що першими увірвалися до міста в 1943 р.

На честь 40-х роковин завершення Сталінградської битви у 1983 р. площа у житловому масиві Бобровиця отримала назву **Героїв Сталінграда**. 181-а Сталінградська стрілецька дивізія особливо відзначилася при визволенні Чернігова.

У буремні роки Великої Вітчизняної війни Чернігів спіткала така лиха доля, що він увійшов у перелік десяти найбільш зруйнованих міст Радянського Союзу. Сьогодні Чернігів – місто, яке займає площу 7856,3 км², налічує близько 560 вулиць, з яких у Деснянському районі – біля 270, у Новозаводському – біля 280. З іменами і подіями війни пов'язані назви більше 70 вулиць. Розглянемо деякі з них.

У 1960 р. на території Старої Подусівки одна з вулиць на честь дня визволення Чернігова отримала назву **Двадцять Першого Вересня**, а одна з центральних вулиць на честь перемоги Радянського Союзу у Великій Вітчизняній війні іменується проспект **Перемоги**.

Після Орловсько-Курської битви почалась Чернігівсько-Прип'ятська наступальна операція. В середині серпня 1943 р. перед військами Центрального фронту було поставлене завдання розгромити 2-у і 4-у танкові армії ворога у районі Сєвськ – Рильськ і вийти на рубіж Дніпра і Прип'яті. 26 серпня 1943 війська Центрального фронту під командуванням маршала К.К.Рокоссовського вступили на територію України, а 3 вересня – на чернігівську землю. Одна з центральних магістралей міста, прокладена у 1967 р., названа на честь **Рокоссовського Костянтина Костянтиновича** (1896–1968) – радянського військового діяча, Маршала Радянського Союзу (29.VI.1944), маршала Польщі (1949), двічі Героя Радянського Союзу (29.VII.1944, 1.VI.1945). У роки Великої Вітчизняної війни командував армією і рядом фронтів, що успішно діяли в операціях по розгрому фашистських загарбників: у Московській, Сталінградській та Курській битвах, Білоруській, Східно-Пруській, Східно-Померанській та Берлінській операціях. Війська Центрального фронту під командуванням Рокоссовського визволяли Чернігівщину і м. Чернігів від німецько-фашистських загарбників у вересні 1943 р.

У визвольних битвах за Україну брали участь вісім фронтів Радянської Армії. Після Великої Вітчизняної війни одна з вулиць названа на честь **Ватутіна Миколи Федоровича** (1901–1944) – радянського військового діяча, генерала армії (1943), Героя Радянського Союзу (1965, посмертно), з липня 1943 – командуючого Військами Воронежського (з жовтня 1-го Українського) фронту, які відзначилися в Курській битві,

при визволенні Белгорода, Харкова, в битві за Дніпро, у визволенні Києва, Лівобережної та Правобережної України. 29 лютого 1944 р. був тяжко поранений і 15 квітня помер.

Після включення с. Бобровиці в смугу міста в 1974 р. колишня вул. Калініна стала носити ім'я **Малиновського Родіона Яковича** (1898–1967) – радянського військового діяча, Маршала Радянського Союзу (1944), двічі Героя Радянського Союзу (1945, 1958). Під час Великої Вітчизняної війни командував корпусом, арміями, військами фронтів: Південного, Південно-Західного (з жовтня 1943 – 3-го Українського), 2-го Українського. З 1957 – міністр оборони СРСР.

Одна з вулиць у центрі Чернігова названа 1978 р. на честь **Кирпоноса Михайла Петровича** (1892–1941) – радянського військового діяча, генерал-полковника (1941), Героя Радянського Союзу (21 березня 1940). Народився в с. Вертіївці (Ніжинського району). З лютого 1941 р. – командуючий військами Київського особливого військового округу. Під час Великої Вітчизняної війни – командуючий військами Південно-Західного фронту, що вели оборонні бої на Правобережній Україні. Загинув у бою 20.IX.1941 р. в урочищі Шумейкове на Полтавщині під час Київської оборонної операції. Перепохований у Києві.

З 12.XI.2002 одна із вулиць в Олександрівці носить ім'я **Івана Даниловича Черняховського** (1906–1945), генерала армії (1944), двічі Героя Радянського Союзу (17.10.1943; 29.07.1944), командуючого військами 60-ї армії Центрального фронту, які відзначилися у Воронезько-Касторненській операції, Курській битві, при форсуванні Десни і Дніпра. Вони звільнили територію Коропського, Бахмацького, Ніжинського, Носовського і Козелецького районів. І.Д.Черняховський був смертельно поранений в районі м. Мельзак (Східна Прусія) і помер 18.02.1945.

У 1974 р. після включення с. Бобровиці в смугу міста колишня вулиця Будівельна отримала ім'я **Єременка Андрія Івановича** (1892–1970) – радянського військового діяча, Маршала Радянського Союзу (1955), Героя Радянського Союзу (29 липня 1944), який під час війни командував військами ряду армій і фронтів.

Вулиця **Генерала Бєлова** названа на честь Героя Радянського Союзу (15.01.44), генерал-лейтенанта, пізніше – генерал-полковника **Бєлова Павла Олексійовича** (1897–1962). У роки Великої Вітчизняної війни командував кавалерійським корпусом, з червня 1942 р. – 61-ю армією, яка в середині вересня 1943 вступила на територію

Чернігівщини, визволяла Сосницю, Мену, Березне, Корюківку, Щорс, Городню, Чернігів. Три дивізії цієї армії були удостоєні почесного найменування “Чернігівських”. 26.09. – 1.10.1943 р. з’єднання й частини армії форсували Дніпро від Любеча до Мньова. П.О.Белов особливо проявив себе у битві за Дніпро, особистим прикладом надихаючи бійців на подвиги.

Пухова генерала вулиця – у 1980 перейменована на честь *Пухова Миколи Павловича* (1895–1958) – радянського військового діяча, генерал-полковника, Героя Радянського Союзу (16.10.1943). Пухов уміло керував військами в Курській битві, при форсуванні Десни, Дніпра, Прип’яті, в ході Чернігівсько-Прип’ятської наступальної операції. Командував 13-ю армією, воїни якої визволяли Чернігів від фашистських окупантів.

Вулиця, що пролягає від вул. Серьожникова до вул. Пушкіна, перейменована у 1979 р. на честь **Родимцева** *Олександра Ілліча* (1905–1977) – видатного воєначальника, генерал-полковника (1961), двічі Героя Радянського Союзу (22.X.1937, 2.VI.1945). Командував бригадою, дивізією, корпусом. Був командувачем 1-ої гвардійської Червонопрапорної армії. Війська під командуванням Родимцева відзначились в ряді операцій: під Сталінградом, при визволенні України, форсуванні Дніпра, Буга, Дністра, Вісли, Одера, Нейсе, взятті Дрездена і визволенні Праги. Цікавий епізод його життя, коли він під час перевірки військової майстерності з кулемета «Максим» «викарбував» на мішені своє прізвище. Після війни був на відповідальній роботі в Радянській Армії, довгий час жив у Чернігові, брав активну участь у громадсько-політичному житті міста.

Серед тих, хто звільняв Чернігів і область, була 9-та рота 3-го батальйону 271-го Нижньоволзького стрілецького полку 181-ої Сталінградської ордена Леніна Червонопрапорної стрілецької дивізії 13-ої Армії, якою командував старший лейтенант *Йосип Трохимович Доценко* (1916-1943). Маючи багатий бойовий досвід, офіцер Й.Т.Доценко 18 вересня 1943 р. зі своїм підрозділом вийшов до Десни південніше Чернігова, форсував річку і ввірвався на околицю міста. Протягом двох днів ішли жорстокі бої, місто було взято. Через кілька днів рота вийшла до Дніпра в районі села Мньова Чернігівського району. 25 вересня, використовуючи підручні засоби, під вогнем противника першим в батальйоні переправився через річку і захопив ділянку правого берега. Коли вибув із строю командир батальйону, командування прийняв на себе Доценко. Під час чергової контратаки він відсік від

танків піхоту і знищив близько двох взводів гітлерівців. У цьому бою був смертельно поранений. 16.10.1943 посмертно удостоєний звання Героя Радянського Союзу. Похований у Чернігові.

*Віктор Олександрович **Малясов*** (1917-1944) на Чернігівщині воював у званні гвардії капітана на посаді командира батальйону 234 стрілецького полку 76 гвардійської стрілецької дивізії 61 армії Центрального фронту. Його батальйон у числі перших увірвався до Чернігова під час визволення міста. 28 вересня 1943 р. в районі села Миси Ріпкинського району батальйон під командуванням Малясова першим форсував Дніпро, атакував противника, закріпився на захопленому плацдармі і утримував його до підходу основних сил полку. В авангарді наступаючих вступив у жорстокий бій за розширення плацдарму, відбиваючи контратаки. Як командир батальйону знаходився на самих гарячих ділянках бою, а в рішучий момент підняв бійців в атаку і сам пішов вперед, ведучи всіх за собою. Полк, а потім і дивізія одержали надійний плацдарм для подальшого наступу. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно 15 січня 1944 р. Загинув у бою біля Варшави 17 жовтня 1944 р. Похований у Бресті.

Вулиця ***Серьожникова*** (кол. Борисоглібська, з 1919 – Трудова) – перейменована 1964 в зв'язку зі святкуванням 20-річчя визволення України від фашистських загарбників. Названа на честь *Серьожникова Олександра Івановича* (1915–1943), майора, командира 292-го Волзького стрілецького полку 181-ї ордена Леніна Червонопрапорної Сталінградської стрілецької дивізії (13-а Армія, Центральний фронт). При форсуванні Десни особисто керував боєм полку і забезпечив частинам дивізії форсування ріки. Вранці 21 вересня 1943 полк увірвався в Чернігів. Біля Дніпра, на захід від с. Глядин, полк с ходу переправився через ріку та закріпився на плацдармі. Головне випробування для полку настало 2 жовтня, коли, підтягнувши свіжі сили, фашисти під прикриттям артилерії і авіації, при підтримці танків перейшли в контрнаступ. Полк відбив напад ворога, перейшов в атаку, розгромив гітлерівців. Серьожников в цей день загинув. Похований у Чернігові. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно 16.10.43 посмертно.

Одна із вулиць нашого міста мікрорайону, що на Кордівці, носить ім'я Героя Радянського Союзу *Григорія Петровича **Савчука*** (1902-1983). Під час Великої Вітчизняної війни 288 стрілецький полк, яким командував підполковник Г.П.Савчук, і який входив до складу 13-ї армії Центрального фронту, 19 вересня 1943 р. в складі інших військових підрозділів форсував

Десну і визволяв Чернігів від німецько-фашистських окупантів. Згодом продовжував наступ на ворога і забезпечував успіх радянських військ, які форсували Дніпро. Як засвідчують події, в одному із боїв, бійці полку Г.П.Савчука знищили понад 100 гітлерівців і кілька танків. За ратний подвиг підполковник Г.П.Савчук був удостоєний звання Героя Радянського Союзу.

Вулиця Східночеська у 2002 р. отримала ім'я **Олександра Молодчого**, який понад тридцять років жив у Чернігові, став почесним громадянином нашого міста. *Олександр Гнатович Молодчий* – один з найвідоміших повітряних асів ХХ століття, символ військової авіації України, Росії, інших країн колишнього Союзу, він ще в роки Великої Вітчизняної війни став людиною-легендою. Із початком війни і до її кінця він був пілотом літака, командиром ланки, заступником, а потім командиром ескадрильї бомбардувального полку авіації дальньої дії. Вже 22 жовтня 1941 р. за мужність і героїзм лейтенанту Молодчому першому серед льотчиків радянської бомбардувальної авіації присвоєно звання Героя Радянського Союзу, йому тоді виповнилося 21 рік. В ніч з 26 на 27 серпня 1942 р. його екіпаж був серед тих, хто у складних метеорологічних умовах пробився до Берліна і завдав по гітлерівській столиці бомбових ударів. 31 грудня 1942 р. капітан Молодчий отримав другу Золоту зірку. Представлявся до третьої зірки Героя 3 листопада 1943, а потім 13 травня 1944. Всього за роки Великої Вітчизняної війни Олександр Гнатович здійснив 311 бойових вильотів (з них – 273 нічні), налітав 600 тисяч кілометрів, провівши у пекельному небі війни 1300 годин.

Тиха вулиця неподалік пагорбу Слави з 1981 р. носить ім'я Героя Радянського Союзу, капітана Червоної Армії *Залмана Давидовича Вихніна* (1909-1943), який у складі 288-го Сталінградського стрілецького полку 181-ї стрілецької дивізії (13-а армія, Центральний фронт) брав участь у визволенні Чернігова від гітлерівців. Був агітатором полку. Розповідав бойцям про мужність та героїзм воїнів, про масові злодіяння гітлерівців у Чернігові. Загинув 26.09.1943 після форсування Дніпра при штурмі білоруського с. Нова Іолча і похований у Чернігові. Того ж року був удостоєний звання Героя Радянського Союзу.

Оборону Чернігова влітку і восени 1941 р. тримав 15-й стрілецький корпус. На честь полковника *Бланка Михайла Ілліча* (1898–1941) – командира цього корпусу, 1981 р. названа вулиця. Штаб корпусу спочатку перебував у місті, а потім у с. Количівці. Коли ворожі війська форсували Десну і створили плацдарм у районі с. Виблі

(Куликівський район), полковник М.І.Бланк особисто очолив проти них атаку. В цьому бою він загинув.

Вулиця **Рахматуліна** простягається майже через усе колишне с. Бобровицю. Перейменована 1974 на честь *Рахматуліна Шаміля Саїдовича* (1920–1943), командира 146-го гвардійського артилерійського полку 14-ї гвардійської кавалерійської дивізії, уроженця Казані – учасника визволення Чернігівщини, Героя Радянського Союзу (9.02.1944, посмертно). Загинув у бою за плацдарм на правому березі Дніпра. Похований у Чернігові.

Провулок Любецький перейменовано на вулицю (1981) і названо на честь **Рудого** *Анатолія Михайловича* (1912–1943) – Героя Радянського Союзу (15.01.1944, посмертно), ст. лейтенанта, командира ескадрону 58-го гвардійського кавалерійського полку 16-ї гвардійської Чернігівської кавалерійської дивізії, учасника визволення від гітлерівців Сосниці, Мени, Чернігова та інших населених пунктів. Загинув у бою за плацдарм на правому березі Дніпра, похований у Чернігові.

На території Старої Подусівки вулиця носить ім'я **Серикова** *Василя Дмитровича* (1919–1943) – Героя Радянського Союзу (1943, посмертно), сержанта, командира гармати винищувально-протитанкової батареї 288-го Сталінградського стрілецького полку 181-ї ордена Леніна Червонопрапорної Сталінградської стрілецької дивізії, учасника визволення Чернігова і форсування Дніпра. Загинув у бою 3.Х.1943, похований у Чернігові.

Нову вулицю у мікрорайоні Олександрівка названо іменем **Георгія Банченкова** – льотчика-винищувача, який у середині серпня 1941 р. під час повітряного бою з німецькими бомбардувальниками над Черніговом на очах сотень жителів міста здійснив таран ворожої машини. Льотчику вдалося залишитися в живих – він приземлився у лузі за Десною, де колгоспники села Анисова саме заготовляли сіно. Але невдовзі, вирушивши із Количівського аеродрому на бойове завдання, Георгій Костянтинович назад не повернувся, його подальша доля невідома.

Участь у визволенні Чернігівщини брав **Чудінов** *Петро Олексійович* (1918–1943) – Герой Радянського Союзу (1943), уродженець с. Баєво Алтайського краю. Загинув 23.Х.1943 в бою за плацдарм на правому березі Дніпра. Похований у Чернігові.

21 вересня 1943, в день визволення Чернігова від гітлерівців загинув **Дешин** *Андрій Іванович* (1924–1943) – учасник боїв за визволення

Чернігівщини, що установив телефонний зв'язок через Десну між 109-м стрілецьким полком, який форсував Десну, та артилерійським полком на лівому березі річки. 16.X.1943 ст. телефоніст управління дивізіону 6-го арт-полку 74-ї стрілецької дивізії ефрейтор А.І.Дешин посмертно удостоєний звання Героя Радянського Союзу. Похований в с. Количівці.

Вулиця **Мурахтова** (селище Зарічне, за р. Білоус). Названа 1973 р. на честь *Мурахтова Павла Кузьмовича* (1918–1943) – сержанта, командира відлення розвідки 894-го стрілецького полку 211-ї Чернігівської стрілецької дивізії, Героя Радянського Союзу, який загинув у бою за визволення Чернігівщини. Похований в Олександрівці.

Бондар *Олександр Панасович* (1916-1943), уродженець Луганської області, Герой Радянського Союзу (13.04.44). Гв. капітан. Командир ескадрильї 59-го гвардійського штурмового авіаційного полку 2-ї штурмової авіаційної дивізії (16-а повітряна армія, Центральний фронт). Діючи на території Чернігівської області, робив зухвалі нальоти на ворожі аеродроми, військові ешелони, передові позиції супротивника. У середині жовтня 1943 атакував укріплені пункти на правому березі Дніпра. Незважаючи на зенітний вогонь і літаки супротивника, перебував над ціллю до 30 хв., заходячи на неї по 8-9 разів. За роки війни здійснив 241 бойовий виліт, знищив і зашкодив близько 70 танків і 250 автомашин, 6 залізничних ешелонів, 7 арт. батарей, дві переправи і до 2 тис. гітлерівців. У повітряних боях особисто збив два й у групі чотири літаки супротивника. Загинув 28.10.1943. Похований у с. Юр'євка Чернігівського р-ну. Його ім'я носять вулиці в Чернігові і Юр'івці.

Вулиця **Фікселя генерала** названа на честь колишнього командира 14-ї гвардійської кавалерійської дивізії, чеха, учасника визволення Чернігівської області.

Всенародного характеру набув в Україні партизанський і підпільний рух. На Україні діяло понад 500 тисяч партизанів. Вони були об'єднані в 60 партизанських з'єднань та близько 2 тисяч загонів і розвідувально-диверсійних груп, що не входили до складу з'єднань. Чернігівщина по праву здобула назву партизанського краю. До визвольної осені 1943 р. в партизанських з'єднаннях і окремих загонах нараховувалось близько 22 тисячі бійців. В ознаменування героїчних подвигів радянських партизанів, у т.ч. і партизанів Чернігівщини, на початку 50-х років прокладено вулицю, що була названа **Партизанська**.

12.XI.2002 рішенням сесії міської ради на території

Олександрівки одна з вулиць названа ім'ям **Федорова Олексія Федоровича** (1901 – – двічі Героя Радянського Союзу (18.V.42, 1944), одного з організаторів і керівників партійного підпілля та партизанського руху в Україні. З вересня 1941 – перший секретар Чернігівського, з березня 1943 – і Волинського підпільних обкомів партії, одночасно командир Чернігівського, потім Чернігівсько-Волинського партизанського з'єднання, що діяло на території України, Білорусії, в Брянській та Орловській областях Росії. Усього Чернігівсько-Волинське з'єднання підірвало 683 ешелони ворога, знищило 611 паровозів, розстрощило і пошкодило 4795 вагонів, зірвало 47 мостів, знешкодило 25383 окупантів і їхніх поплічників.

Попудренко Микола Микитович – один з організаторів партизанського руху на Україні, командир Чернігівського обласного партизанського загону, Герой Радянського Союзу (15 серпня 1943, посмертно). У 1930–1939 працював на комсомольській та партійній роботі в Житомирській та Чернігівській областях. З 1940 – секретар Чернігівського обкому КП/б/У. З серпня 1941 до березня 1943 – другий, потім перший секретар Чернігівського підпільного обкому КП/б/У, заступник командира, командир партизанського з'єднання Чернігівської області, начальник обласного штабу партизанського руху. Загинув у бою з фашистами 6.VII.1943 у Злинківських лісах на території Брянської області, де й був похований. 1944 прах М.М.Попудренка перенесено до Чернігова.

Одним з організаторів партизанського руху на Україні під час Великої Вітчизняної війни був **Сабуров Олександр Миколайович** (1908–1974) – генерал-майор (1943), Герой Радянського Союзу (18.V.1942). У 1941 очолив партизанський загін, який діяв на території Сумської і Брянської областей. З березня 1942 очолив партизанське з'єднання, що діяло на Правобережній Україні. З вересня 1942 – член підпільного ЦК КП/б/У. З листопада 1942 – начальник штабу по керівництву партизанським рухом в Житомирській області.

Вулицю названо на честь **Руднева Семена Васильовича** (1899-1943) – одного з організаторів і керівників партизанського руху на окупованій території України. Генерал-майор (1943), Герой Радянського Союзу (січень 1944, посмертно). У вересні 1941 очолив один з партизанських загонів на Сумщині, що об'єднався з Путивльським загonom С.А.Ковпака, став комісаром загону, згодом партизанського з'єднання. Загинув 4 серпня 1943 у бою на території Івано-Франківської області. Вулиці Сабурова і Руднева прокладено 1980 р. на території Нової Подусівки.

Одна з новопрокладених у 1980 р. вулиць на території Нової Подусівки – **Стратилата**. *Стратилат Михайло Іванович* (1919–1943) народився в с. Макіївці Носівського району. Під час Великої Вітчизняної війни очолив Носівський підпільний райком партії, організував і став командиром партизанського загону, який згодом виріс у партизанське з'єднання «За Батьківщину». Загинув у бою.

У травні 1942 – вересні 1943 на території Київської і Чернігівської областей, зокрема, в Остерському, Ніжинському, Чернігівському та інших районах діяла розвідувально-диверсійна група, яку очолював *Кузьма Савелійович Гнідаш* (1914–1944), Герой Радянського Союзу (24.III.1945, посмертно). Група збирала розвіддані про оборонні споруди, системи оборони ворога на Десні й Дніпрі та повідомляла про них радянське командування. Допомогла остерському підпіллю та партизанським загонам, що діяли в міжріччі Десни і Дніпра, встановити радіозв'язок з Великою землею, вчила народних месників методам розвідки і диверсій. К.С.Гнідаш допоміг доставити у Чернігів нелегальну радіостанцію. За рахунок місцевого населення група виросла у загін (бл. 3 тис. чол.). Він знищив понад 1 тис. фашистських солдат та офіцерів, базу матеріально-технічного постачання в Острі, підірвав 21 ешелон і 30 автомашин, потопив на Дніпрі і Десні 10 пароплавів і 14 барж. Загинув 19.VI.1944 в Білорусії. Вулиця Гнідаша прокладена на початку 50-х рр.

На території Старої Подусівки перейменовано вулицю (1986 р.) на честь **Цимбаліста Івана Єлисейовича** (1911–1960) – учасника партизанського руху на Україні під час Великої Вітчизняної війни, Героя Радянського Союзу (4 січня 1944). За фахом – вчитель. У вересні 1941, вийшовши з ворожого оточення, вступив до Чернігівського обласного партизанського загону. Боєць, політрук саперного взводу, командир групи підривників у партизанських з'єднаннях під командуванням О.Ф.Федорова і М.М.Попудренка. Був членом Чернігівського підпільного обкому КП(б)У. Помер і похований у Чернігові.

Вулиця Новоколгоспна у 2002 р. отримала ім'я **Миколи Тарануценка** – в роки Великої Вітчизняної війни командира партизанського загону, а потім з'єднання імені М.Коцюбинського, що діяло у межиріччі Десни і Дніпра. У складі з'єднання було близько 500 бійців, якими знищено більше тисячі окупантів, підірвано 8 ешелонів, кілька десятків автомашин, надано допомогу Червоній Армії під час форсування Десни і Дніпра. Після війни Микола Михайлович жив у Чернігові.

Вулиця Заводська з 2002 р. носить ім'я *Григорія Балицького* – одного з організаторів партизанської боротьби на Чернігівщині, командира диверсійної групи Чернігівсько-Волинського партизанського з'єднання, Героя Радянського Союзу (7.III.43). У довоєнні роки Григорій Васильович певний час працював завідуючим відділом газети «Більшовик» (тепер «Деснянська правда»).

Молодь теж активно включилася у боротьбу з фашистськими загарбниками. На території Чернігівщини діяли підпільні комсомольсько-молодіжні організації.

Батюк Яків Перович (1918–1943) – керівник Ніжинської підпільної комсомольсько-молодіжної організації, Герой Радянського Союзу (8.V.1965, посмертно). У 1940 закінчив юридичний факультет Київського університету, працював адвокатом у Ніжині. Незважаючи на тяжку недугу (сліпоту), Батюк залишився на підпільній роботі й очолив комсомольсько-молодіжну підпільну організацію, яка допомагала місцевому партизанському загону, проводила антифашистську агітацію серед населення, організовувала диверсії тощо. Заарештований гестапо у липні, розстріляний 7.IX.1943. Вулиця *Батюка* названа у 1974 р., територія кол. с. Забарівки.

У Бобровицькому житловому масиві у 1986 одна з вулиць названа на честь *Білевич Олени Йосипівни* (1924–1943), організатора і керівника підпільної комсомольської організації. О.Білевич народилася в Чернігові. У 1939-1941 навчалася в середній школі № 10, де очолювала шкільну комсомольську організацію. Під її керівництвом у роки фашистської окупації юні патріоти розклеювали антифашистські листівки, переховували радянських воїнів, переправляли їх до партизанів, збирали розвіддані. У січні 1943 група влилася до партизанського загону ім. М.Коцюбинського, що діяв під командуванням М.М.Тарануценка. Під час розвідки в с. Іюлча (БРСР) була схоплена і розстріляна гітлерівцями.

Вулиця *Сагайдак Ніни* (на тер. кол. с. Бобровиці) перейменована 1974 на честь *Сагайдак Ніни Олексіївни* (1927–1943) – комсомолки-підпільниці з м. Щорс. 7.XI.1942 вона проникла до фашистського радіовузла й привітала жителів міста з святом Жовтня. Входила до підпільної комсомольської групи в м. Щорс, створеної у вересні 1941. Комсомольці розповсюджували листівки, що викривали злочини фашистів (у тому числі й про трагедію Корюківки). Фашисти розкрили підпільну організацію і в травні 1943 р. розстріляли її членів, у тому числі й Н.Сагайдак.

На території Старої Подусівки названа 1960 р. вулиця **Чайкіної Лізи** на честь *Чайкіної Єлизавети Іванівни* (1918–1941) – партизанки, Героя Радянського Союзу (6 березня 1942, посмертно). У період тимчасової фашистської окупації залишилася секретарем підпільного райкому ВЛКСМ, брала активну участь в організації партизанського загону і його бойових діях. За доносом зрадника арештована фашистами і після тортур 22 листопада розстріляна.

Вулиця **Космодем'янської Зої** названа 1985 р. на честь *Космодем'янської Зої Анатоліївни* (1923–1941) – радянської партизанки, першої жінки – Героя Радянського Союзу у війні (16 лютого 1942 р., посмертно). У жовтні 1941 добровільно пішла в партизанський загін. Під час виконання бойового завдання схоплена фашистами і після жорстоких тортур 29 листопада повішена в с. Петрищево Московської області.

Під час окупації Краснодону була створена підпільна комсомольська організація “Молода гвардія”. У Чернігові біля заводу “Жовтневий молот” є вулиця, яка носить ім'я одного з керівників цієї організації *Олега Васильовича Кошового* (1926-1943), уродженця Прилук, Героя Радянського Союзу (13.IX.1943, посмертно).

На території колишнього с. Коти, після включення його 1974 р. до смуги міста, є вулиці, названі іменами керівників організації: вулиця **Тюленіна**, названа на честь *Тюленіна Сергія Гавриловича* (1925–1943), Героя Радянського Союзу (13.IX.1943, посмертно); **Шевцової** вулиця – перейменована на честь *Шевцової Любові Григорівни* (1924–1943) – Героя Радянського Союзу (13.IX.1943, посмертно). **Громової Уляни** вулиця - у 1974, в зв'язку з упорядкуванням назв вулиць після розширення смуги міста в грудні 1973, названа на честь комсомолки-підпільниці, члена штабу “Молодої гвардії”, Героя Радянського Союзу (13.IX.43, посмертно) *Громової Уляни Матвіївни* (1924–1943). **Земнухова** вулиця – утворена 1973 після включення с. Масани в міську смугу. Названа 1974 на честь *Земнухова Івана Олександровича* (1923–1943) – члена штабу “Молодої гвардії”, Героя Радянського Союзу (13.IX.43, посмертно). Героїчні подвиги «Молодої гвардії» відомі з однойменного роману письменника О.Фадєєва.

Чернігівщина стала відомою і героїчною боротьбою її мешканців проти гітлерівських загарбників. У м. Чернігові народився **Жабинський Дмитро Іванович** (1920–1945) – Герой Радянського Союзу (24.X.1944). У роки Великої Вітчизняної війни 1941-1945 воював на Західному, Південно-Західному, Сталінградському, Південному і 4-му Українському

фронтах авіатехніком, пілотом, командиром ескадрільї 75-го гвардійського полку 1-ї гвардійської штурмової авіаційної Сталінградської Червонопрапорної дивізії. Здійснив 100 бойових вильотів. 15.II.1945, в день свого двадцятип'ятиріччя, Д.І.Жабинський загинув. Він повторив подвиг капітана М.Ф.Гастелло, спрямувавши свій підбитий літак на скупчення ворожої техніки. Похований у Чернігові. На його честь у 1983 р. названа вулиця нашого міста.

Після включення в мережу міста с. Коти з'явилася вулиця **Авдєсненка**, названа на честь Героя Радянського Союзу (1943), генерал-майора *Авдєсненка Петра Петровича* (1901-1956), який народився в с. Коти. 18-річним юнаком добровільно вступив до Червоної Армії. У роки війни командував полком, дивізією, 51-м стрілецьким корпусом. Похований у Києві.

У роки Великої Вітчизняної війни пройшов шлях від рядового бійця до командира полку *Андрусенко Корній Михайлович* (1899–1976) – Герой Радянського Союзу (1944) – уродженець с. Парафіївки (Ічнянського району). **Андрусенка** вулиця прокладена 1980 року.

Вулиця **Блажкуна** (Новозаводський р-н) прокладена у 1980 р. Названа на честь Героя Радянського Союзу (1945) *Блажкуна Андрія Федоровича* (1926–1944) – уродженця с. Ведильці. У 1944 р. вісімнадцятирічним юнаком пішов на фронт. Загинув під час визволення Угорщини від німецько-фашистських загарбників. Похований у Будапешті.

На території Нової Подусівки у 1980 р. прокладена вулиця **Бульби Василя** і названа на честь *Бульби Василя Порфировича* (1921-1945) – уродженця смт Ладана Прилуцького району, учасника війни з імперіалістичною Японією в 1945 р. Повторив подвиг О.М.Матросова – закрив собою амбразуру ворожого доту під час штурму Хайларських висот.

Герой Радянського Союзу (1942) **Красносільський Іван Михайлович** (1913–1941) народився в с. Красносільське /до 1949 – Євлашівка/ Борзнянського району. Воював на Південному фронті у 18-му окремому батальйоні морської піхоти Чорноморського флоту. 7.X.1941 під час оборони Севастополя в районі Дуванкою (тепер Верхньосадове) кинувся із зв'язкою гранат під ворожий танк і ціною свого життя підірвав його. Ім'я героя навечно занесено до списків Об'єднаної школи Чорноморського флоту, а в 1974 р. названо вулицю в Чернігові.

На території колишнього с. Забарівки названа вулиця на честь **Комка Аркадія Івановича** (1923–1944) – сержанта, Героя Радянського

Союзу. Народився в с. Зайці Михайло-Коцюбинського (тепер Чернігівського) району. З 1943 воював на Центральному і 1-му Українському фронтах, був командиром обслуги станкового кулемета, загинув 29.II.1944 в бою біля м. Луцька. 25.VIII.1944 посмертно удостоєний високого звання. Кулемет Комка зберігається в Центральному музеї Радянської Армії.

Гарамів братів вулиця перейменована 1974 після включення Бобровиці в смугу Чернігова. Названа на честь братів *Гарамів – Миколи, Михайла, Віктора і Павла Олександровичів* – уродженців с. Власівка Ічнянського району Чернігівської області. Всі вони закінчили Батайську льотну школу і стали пілотами–винищувачами. З першого дня Великої Вітчизняної війни брати на фронті, охороняли «Дорогу життя» на Ладозькому озері; три з них загинули в боях з гітлерівцями. Михайло Олександрович 1943 удостоєний звання Героя Радянського Союзу.

На початку 50-х рр. в районі заводу «Жовтневий молот» прокладена вулиця, що носить ім'я командира авіаескадрильї капітана **Гастелло Миколи Францовича** (1907 – 1941) – Героя Радянського Союзу (27 липня 1941, посмертно), який 26 червня спрямував свій підбитий літак на скупчення фашистських танків та іншої техніки і загинув смертю хоробрих. Штурманом у цьому екіпажі був уродженець с. Хотіївки Семенівського району Чернігівської області Скоробагатий Григорій Миколайович. Всього ж за роки війни подвиг М.Гастелло повторили 327 екіпажів.

На території Олександрівки є вулиця, що носить ім'я майора **Маресьєва Олексія Петровича**, Героя Радянського Союзу (24 серпня 1943). У роки війни був командиром ланки, помічником командира і штурманом винищувального авіаполку. У березні 1942 у повітряному бою в районі Дем'янського плацдарму (Новгородська обл.) літак Маресьєва був підбитий. Важко поранений, льотчик посадив літак у тилу противника і 18 діб поповзом пробирався до фронту. Після ампутації гомілок обох ніг, освоївши протези, знову керував бойовим літаком. З червня 1943 брав участь у боях на Курській дузі й у Прибалтиці в складі 63-го гвардійського винищувального авіаполку. За роки війни він зробив 86 бойових вильотів. Подвиг Маретьєва відображений у книзі Б.Полевого «Повість о настоящем человеке».

Вулиця **Матросова** прокладена на поч. 50-х років і тоді ж названа на честь **Матросова Олександра Матвійовича** (1924-1943) – гвардії рядового, Героя Радянського Союзу (1943). Під час бою, жертвуючи

життям, закрив собою амбразуру ворожого дзоту, чим забезпечив успіх своєму підрозділу, що наступав. Той факт, що подвиг О.Матросова повторили 360 бійців і офіцерів, свідчить про те, що не одиночки, не якісь надгерої зважувалися на нього, а сотні простих воїнів.

Панфіловців вулиця перейменована у 1955 р. і названа на честь панфіловців – воїнів 316-ї стрілецької дивізії, які відзначилися під час Великої Вітчизняної війни (командир – генерал-майор І.В.Панфілов /1893–1941/). 16.X.1941 р. 28 бійців 4-ї роти 2-го батальйону 1075 стрілецького полку цієї дивізії на чолі з політруком В.Г.Клочковим в районі роз'їзду Дубосеково під Москвою в нерівному бою відбили танкову атаку гітлерівців. Майже всі радянські бійці – учасники бою загинули. 21.VII.1942 вони удостоєні звання Героя Радянського Союзу.

Роки беруть своє – відходять у вічність Герої. Та їх імена залишаються у назвах вулиць, а це значить, що наші діти, онуки будуть берегти їх у своїй вдячній пам'яті.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Артемов О. Вічно й поіменно – у наших серцях // Урядовий кур'єр. – 2004. – 28 жовтня.
2. Великая Отечественная война 1941-1945. События. Люди. Документы. Краткий исторический справочник. – М., 1990.
3. Герои – освободители Черниговщины: Крат. биогр. справочник /Авт.-сост. В.Д.Драгунов. – К., 1991.
4. Історія міст і сіл УРСР. Чернігівська область. – К., 1972.
5. Калібаба Д. Відомі діячі культури, науки, політики Чернігівщини. – Чернігів, 1998.
6. Кто был кто в Великой Отечественной войне 1941-1945. Люди. События. Факты: Краткий справочник /Под ред. О.А.Ржешевского. – М., 1995.
7. Нариси історії Чернігівської обласної партійної організації. – К., 1980.
8. Подвигом прославленные. Герои Советского Союза – партизаны и подпольщики Украины в годы Великой Отечественной войны. – К., 1985.
9. Тронько П.Т., Губко О.Т. Розповіді про безсмертний подвиг. – К., 1987.
10. Украинская ССР в годы Великой Отечественной войны Советского Союза. Хроника событий. – К., 1985.
11. Черниговщина в период Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.). Сборник документов и материалов. – К., 1978.
12. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. – К., 1990.
13. Чернигову 1300 лет: Сб. документов и материалов. – К., Наук. думка, 1990.

БК 63.3 (4 укр) 5
М-99

Навчально-методичне видання

кафедра українознавства
і політології

Вища школа:
проблеми, пошуки, тенденції
До 60-річчя визволення України від
фашистських загарбників

Матеріали науково-методичного семінару

Відповідальний редактор: **В.М.Половець**
Технічний редактор: **О.О.Мисюра**
Коректор: **Т.В.Супрун**

Підписано до друку 30.11.2004. Формат 60x80^{1/16}.
Ум. друк. арк. 1,5. Наклад 100. Зам № 25.
Набір комп'ютерний. ПП «Освітньо-профорієнтаційний центр».
14013, м. Чернігів, вул. Соснова, 23 А,
тел. (0462) 106-159, (050)380-16-82

© Автори статей, 2004
© В.М. Половець, 2004